

Наукове Товариство ім. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

статті, спогади, документи і коментарі

зредагували: Матвій Стахів і Микола Фр.-Чировський

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
MEMOIRES DE LA SOCIÉTÉ SCIENTIFIQUE ŠEVČENKO
MEMOIRS OF THE SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY
MITTEILUNGEN DER SCHEWTSCHENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN

CXCVII

MYKHAILO HRUSHEVSKY
ON HIS 110 ANNIVERSARY OF BIRTH
1876—1976

ARTICLES, MEMOIRS, DOCUMENTS AND COMMENTARIES

New York — Paris — Sydney — Toronto
1978

ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

Т. CXCVII

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
У 110 РОКОВИНИ НАРОДЖЕННЯ
1876 — 1976

Секція Історії України

Нью Йорк — Париж — Сидней — Торонто
1978

СЕКЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Проф. д-р Матвій Стахів, директор
Проф. д-р Микола Чировський — науковий секретар
Зладив до друку:
Проф. д-р Матвій Стахів
Леонід Полтава — мовний редактор

Library of Congress Cataloque Card No. 78-54274

Printed in USA by Computoprint Corporation
335 Clifton Ave., Clifton, N.J. 07011

ЗМІСТ

НИКОЛА АНДРУСЯК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК — НАРОДНИК І ДЕРЖАВНИК

Дня 29 вересня 1966 р. минуло 100 літ від народження творця новітньої української історіографії і державности академіка Михайла Грушевського.

Народився в Холмі, молоді літа провів на Кавказі; після студій у Київському університеті був впродовж двадцяти років (1894-1914) професором Львівського університету. Отже, вже саме його життя визначило йому бути всеукраїнським громадянином, зв'язковим між Придніпрянщиною та Галичиною. Совісно виконуючи цю свою всеукраїнську громадську місію, він очолив всеукраїнський національний рух від останніх років дев'ятнадцятого і в двох перших десятиліттях двадцятого століть. Апогеєм громадської діяльности М. Грушевського було його головство в першому уряді відродженої української держави — в Українській Центральній Раді Української Народної Республіки в 1917-18 рр. Як історик, він зв'язав новітню українську державність тризубом, гербом києво-руського князя Володимира Великого, із старим Києво-руським Великим Князівством та плянував ще назвати історичними назвами землі — області Української Народної Республіки, але переворот 29 квітня 1918 р. відсунув Українську Центральну Раду від влади, а Грушевського німці тримали під домашнім арештом.

До історичних дослідів підготувався Грушевський у Київському університеті під проводом проф. Володимира Антоновича. Перші його чотири праці вийшли російською мовою, а саме: "Південно-руські господарські замки в половині XVI в." в київських *Университетских Известиях* в 1890 р. (ч. 2); "Волинське питання 1077 — 1102 рр." в *Киевской Старине,* 1891, т., XXXIII; *Нарис історії Київської землі від смерти Ярослава до кінця* XIV*в.* Київ 1891; *Барське староство,* Київ 1894. Крім того, він був серед тих кількох придніпрянських авторів, які надіслали

свої праці до перших томів *Записок Наукового Товариства ім. Шевченка* у Львові, що почали виходити друком з 1892 р., коли засноване в 1873 р. Літературне Товариство ім. Шевченка було перетворене в наукове. Розвідка Грушевського була про "Громадський рух на Україні-Руси в XII в." *(Зап. НТШ,* т.І) Про цю розвідку згадав Грушевський в 1920 р. в органі Української Партії Сосіялістів-Революціонерів (УПСР), до якої він належав від 1917 — *Борітеся-Поборете* у Відні (ч. І, с. 12), вияснюючи свою народницьку ідеологію ось так:

> "Я був вихований в строгих традиціях українського радикального народництва, що виводилося від Братсва св. Кирила і Методія, і твердо вірив, що в конфлікті між народом та урядом спадає вина на уряд, тому що інтереси трудового народу є найвищим добром, і якщо вони є зневажені, має нарід право змінити свій суспільний лад".

Виходячи з цього основного принципу, Грушевський оцінював повстання українських народних мас проти поляків з такої самої точки зору (як опозицію простолюддя супроти своїх князів), як у випадку бунту "татарських людей" проти короля Данила в XII ст. Він писав:

> "Новітня українська історіографія і всі ті, що займалися українською історією, під впливом цих [народницьких] ідей із запалом стежили за кожними виявами активности народу без огляду на те, чи це були його конфлікти з його власними володарями, чи боротьба проти чужої держави. Улюблені теми для української історіографії були: суперечки між князями та вічем в одинадцятому і дванадцятому століттях, громадські рухи в тринадцятому й чотирнадцятому століттях, селянське повстання в Західній Україні (Мухи) в п'ятнадцятому столітті, початки масового руху на Україні в шістнадцятому в сімнадцятому і вісімнадцятому століттях, повстання Петрика та інші рухи в Гетьманщині, гайдамацький рух і подібні об'яви протесту в Галичині, селянські спроби відзискати втрачені вольности, як наприклад київська козаччина в 1855 р... були тільки відірваними фактами, що збереглися в документах і перейшли до нас, а які ми старалися зв'язати з аналогіями, але більше цілком свідомими, суспільними революційними рухами в Західній Европі" (*Борітеся-Поборете,* ст. 15).

Історик Дмитро Дорошенко [1] стверджує, що нахил бачити в рухах українських мас у минулому процес, подібний до активностей

---

1. "A Survey of Ukrainian Historiography" by D. Doroshenko, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.,* vol. V-VI No. 4(18)-1. 2(19-20), New York, 1957, p. 271.

західньоевропейських суспільних революціонерів, з'явився в поглядах Грушевського лише після революції 1917 року; проте, слід підкреслити брак ідеї національної держави в "Історії України-Руси" та в його загальних нарисах української історії. Таке твердження перебільшене, бо Грушевський не заперечував існування княжих держав на Україні, не промовчував діл князів. У своїй *Автобіографії* з 1906 р. ст. 9-10) Грушевський зазначив, що думка написати повну історію України виникла в нього ще в Києві; цей задум почав він здійснювати, коли прибув на катедру історії Східньої Европи у Львівськім університеті в 1894 р. Тут зумів він підготувати своїх студентів до дослідів над різними проблемами з історії України. Ті праці своїх студентів, що вносили нове насвітлення, друкував Грушевський у *Записках НТШ*, які він редаґував, будучи в 1897-1913 рр. головою Наукового Товариства ім. Шевченка та директором Історично-філософічної Секції. Ці праці полегшували писання історії України, і Грушевський їх цитував і називав, отже не було так, що наш історик використовував праці своїх студентів, промовчуючи авторів. Крім "Записок НТШ", організував Грушевський ще й інші видання, а саме: "Збірник Історично-філософічної Секції НТШ", в якому появилися також перші томи його *Історії України-Руси* (одночасно друкувалися й окремо), *Жерела до історії України-Руси* та *Українсько-руський Архів* для публікації історичних джерел, що друкувались і в *Збірниках Історично-філософічної Секції НТШ.* Крім Грушевського, редаґували історичні матеріяли Іван Франко, Степан Томашівський та Іван Крип'якевич. Хибно вважав Олександер Оглоблин (*Логос* VI, квітень-червень 1955, ст. 146), що Грушевський не був археографом. Як може історик, який досліджує джерела, не бути археографом? З якою ерудицією археографа підходив Грушевський до оцінки історичних актів, бачимо з його розвідки "Чи маємо автентичні грамоти князя Льва?" *(Записки НТШ,* т. 45, 1902).

Схему, по якій Грушевський опрацьовував "Історію України-Руси", оповістив він сам окремою статтею в *Сборнику статьей по славяноведению* видаваних Імператорською Академією Наук у Петербурзі (т. І, 1904) п. н. "Звичайна схема "русскої" історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства". На його думку, традиційна схема "русскої" історії мала свої початки в історіографічній схемі московських грамотіїв на підставі генеалогії московської династії. З початком наукової історіографії в Росії ця схема стала підставою для історії російської імперії. Те саме сталося з наукою історії російського права, що складалося з права Київської Руси, Московщини та імперії. Завдяки традиції і довгого її вживання — до неї звикли, хоча вона цілком нераціональна.

М. Грушевський підкреслював, що Києво-руська держава з її законами і культурою була твором однієї народности, української, що

тоді звала себе руською, а Володимирсько-московська держава була твором іншої народности, суздальсько-московської, що від половини сімнадцятого століття почала себе звати "великоруською". Державна традиція, законодавство й культура Київської Руси не перейшла до Володимирсько-московської держави, тільки до Галицько-волинської держави в тринадцятому і чотирнадцятому століттях та відтак до Литовсько-польської в чотирнадцятому-шіснадцятому століттях. Приймаючи цю традиційну "русску" схему, затемнюються початки українського і московського народів. За цією "русскою" схемою історія України або "малоруського" народу починається лише в чотирнадцятому-п'ятнадцятому століттях, і взагалі історія України являється в частковому, неповному вигляді, а історія білоруського народу цілковито пропущена. Спроба включити в історію Росії Велике Литовське Князівство також безглуздна, бо те князівство було дуже різнорідним твором. Литовський елемент (звичайно ігноруваний російськими істориками) відігравав визначну ролю в ньому. Велике Литовське Князівство було тісніше пов'язане з білоруським народом, що мав вирішальний вплив на нього, тоді, коли українські землі, хоча вони і входили до його складу, не мали такого впливу, як білоруські.

Загально говорячи, те, що передається як "русска" історія — містить у собі сполучення кількох понять, або радше змагання між кількома поняттями, а саме: 1) історію російської держави (формацію і розвиток державної організації і охоплену нею територію); 2) історію Росії, тобто історію випадків, що відбувалися на її території; 3) історію руських народностей; і 4) історію "великоруського" народу (в межах державної організації і культурного життя). Кожне з цих понять може стати виправданою темою для наукового досліду, але через сполучення цих різних понять не можна осягнути повної і логічної картини минулого. Не могло бути "общерусской" історії, бо немає "общерусской" народності. Може бути історія руських народностей, якщо хто хоче так назвати, або історія східніх слов'ян. "Мені задається, — заявив Грушевський, — що найбільше раціональним підходом до всієї проблеми було б представити історію кожної національности окремо, згідно з її розвитком від початків до сьогодні". Саме з таким підходом опрацював Грушевський історію українського народу.

Він заявив, що історія "великоруського" народу майже готова; треба тільки переробити її початки, замість причепленого до неї українського Києво-руського періоду, та вичистити її сторінки з різних епізодів, які слід віднести до історій України й Білоруси. Таким самим способом повинна бути складена історія Білоруси.

У статті "Спірні питання старо-руської етнографії", опублікованій також у *Сборнику статьей по славяноведению,* розглянув Грушевський проблему дослідження: які саме групи східньослов'янських

племен дали початок українському народові? За археологічними нахідками пробували цю проблему вивсітлити Володимир Антонович у 1870-их рр. та А. Спіцин у 1899 р. З мовного становища пробував розв'язати цю проблему Олексій Шахматов у *Русскому Филологическому Вестнику* з 1894 р., що ділив східнослов'янські племена на такі групи: 1) південну між Прип'яттю та Дніпром, 2) середню з дреговичами правобіч Дніпра і з племенами лівобіч Дніпра, та 3) північну з кривичами і новгородськими словенами. За Шахматовим — українці походили від південної групи, котра, починаючи з чотирнадцятого століття, заселила також спустошене Лівобережжя. Білоруси походили із західньої частини середньої групи, яка пізніше відокремилася внаслідок включення її до Великого Литовського Князівства. "Великоруси" були нащадками східньої частини середньої групи та з північної групи, котрі пізніше об'єдналися в московській державі. Грушевський не погоджувався з Шахматовим щодо сіверян, яких наш історик пов'язував із південною групою на основі культурних і політичних зв'язків та спільних етнографічних прикмет, як, наприклад, похоронних звичаїв. [2]

До поділу Шахматова слід зробити, перш за все, ту поправку, що ні Дніпро, ні Прип'ять не творили міжплемінної межі, а тим більше границі між групами племен; ріки були міжплемінними водними шляхами, і тому обабіч Дніпра жили поляни та обабіч Прип'яті — дреговичі. Ядро білоруського народу створили західні кривичі в області Західньої Двини, Березини, верхнього Німану й верхньої Вілейки. Питоменність білорусів, що відокремлювала їх від українців, творилася під впливом зв'язків із балтійцями: латвійцями, литовцями і ятвягами. З ятвягами і прусами межували мазовецькі мазури, яких польський антрополог Ян Чекановський уважав за східнослов'янське плем'я, що згодом було спольщене; князь мазовшан Маслав чинив опір Казимирові Відновителеві з допомогою поганських поморян, ятвягів і литовців, хоч самі мазовшани були в очах римо-католицьких поляків "фальшивими християнами", тобто вірними греко-слов'янського обряду. [3] Казимир Відновитель одружився із сестрою Ярослава Мудрого, щоб забезпечити себе перед інтервенцією останнього в обороні одновірних вислан і мазовшан. Коли б руські князі дійсно виступили в обороні названих вище племен греко-слов'янського обряду, то нині простягалися б українські і білоруські народи поза Вислу. На прикладі Польщі бачимо, що — шляхом підбою — римо-католицькі поляки з-над Варти єпольщили й окатоличили вислян і мазовшан над Вислою.

---

2. Д. Дорошенко, цит. тв., ст. 262-271.

3. K. Lanckoronska: *Studies on the Roman-Slavonic Rite in Poland*, Roma, 1961, p. 131.

У політиці руських великих київських князів була також тенденція створити руський нарід з усіх східнослов'янських племен. Цій тенденції мало пособляти заведення християнства Володимиром Великим, але перешкодив цьому поділ держави на уділи, дармащо Володимир Великий і Ярослав Мудрий не трималися при поділах меж племен; вийнятком було полоцько-ізяславське князівство на території західніх кривичів, що покривалося з попереднім племінним князівством Рогволода. В другій половині дванадцятого століття, спостерігаючи процес сумішки незначної кривицької колонізації з фінським населенням у Суздальщині, суздальський князь Андрей Боголюбський наважився створити на такому мішаному підкладі підставу для своїх великокняжих амбіцій. За терен своєї експансії уважав він заселені фінськими племенами володіння Великого Новгороду, на північ від Суздальщини, по Уральські гори й Біле море. Намічений Боголюбським плян могли здійснювати аж від другої половини п'ятнадцятого століття московські царі: шляхом мордування і переселювання підкореного населення зростав московський нарід на території, яку він тепер посідає.

Нові досліди виявляють впливи галицької митрополії і Галицько-волинської держави в першій половині чотирнадцятого століття на території чернігівсько-сіверських і рязанського князівств над Окою. Ці досліди є продовженням дослідів Грушевського, який у передмові до першого тому *Історії України-Руси* писав:

> "Наша історія показує нам невеселий образ, сумніший як історія інших народів, але суспільність, що має віру в свою будучність, повинна мати відвагу глянути на неприкрашену правду своєї історії, щоби знайти в ній силу, а не зневіру. Пізнайте правду, а правда визволить вас".

У десяти томах *Історії України-Руси* (т. I, 1-е вид. Львів 1898, 2-е вид. Л. 1904, 3-є вид. Київ 1913; т. II, Л. 1899, 2-е вид. Л. 1905; т. III, Л. 1900, 2-е вид. Л. 1905; т. IV, Л. 1902, 2-е вид. Л.-К. 1907; т. V, Л. 1905; т. VI, Л.-К. 1907; т. VII, К. 1909; т. VIII, ч. I, К. 1913, 2-е вид. Відень (К.-В.) 1922; т. VIII, ч. II, Москва-К. 1916, 2-е вид. В. 1922; т. VIII, ч. III, М. 1918, 2-е вид. В. 1922; т. IX, ч. I, К. 1928; т. IX, ч.II, К. 1931; т. X, ч. I, К. 1936 (на обкл.: 1937) описав Грушевський культурну, політичну, соціяльну й економічну історію України від її праісторичних початків до 1658 р. Грушевський зібрав історичні джерела до дальших творів. Вони залишилися в київській Всеукраїнській Академії Наук[4] і їх мав використовувати при писанні статті з часів руїни в першій половині 1660-их рр. Михайло Марченко. Матеріяли з архівів у поверсальській

---

4. Перемінена пізніше на "Академію Наук УРСР". *Ред.*

Польщі переписував для Грушевського Мирон Кордуба при допомозі одного із своїх студентів на тайнім Українськім Університеті у Львові. Один з останніх львівських студентів Грушевського, Семен Володимир Черевко, дістав для опрацювання тему з історії Хмельниччини в першій половині 1650-х рр. Він опрацьовував її на Тайнім Українськім Університеті, а потім передав як свою докторську дисертацію професорові польського Львівського університету Стан. Закржевському, котрий протримав цю працю аж до появи обох половин IX-го тому *Історії України-Руси* й автор мусів тоді ствердити, що Грушевський з рук Кордуби дістав ті самі рукописні матеріяли, які він виписував також до своєї праці. В IX-ому й X-ому томах навів Грушевський документи в цілості без своєї інтерпретації, з огляду на передбачену комуністичну нагінку на нього; але самі документи виявили невдоволення Богдана Хмельницького своїм договором з Московщиною, і тому московсько-комуністичний історіописець Ястребов закінчив свою рецензію так: "Тому дев'ятого перша половина — ворожа нам книга". Сам Грушевський, який ще в 1920 р. деклярував себе послідовним народником, оцінював позитивно державницькі змагання Богдана Хмельницького коротко поміж наведеними документами та наприкінці ствердив, що "Руїна" почалася ще за життя старого Хмельницького, коли московський посол Іван Желябужський підбурив козацьке військо проти молодого гетьмана Юрія Хмельницького на Наливайковому Броді недалеко Межибожжя в околиці Проскурова. Тим то большевики — для наруги над Хмельницькими — перезвали Проскурів на "Хмельницький", як також княжий Руський Переяслав назвали "Хмельницьким", тому що царський посол Василь Бутурлін перехитрив там старого Хмельницького... Те, що Грушевський не похвалив цього козацького бунту так, як бунту "татарських людей" проти короля Данила, свідчить, що наш історик став державником. І коли трохи старший від нього Олександер Андріяшев, також колишній студент Володимира Антоновича, виголосив на "Комісії Старої Історії України" при "Історичній Секції ВУАН" доповідь про "Літописне Болохово і болохівських князів", Грушевський ствердив вартість насвітлення доповідачем проблеми, яку він насвітлював інакше в "Громадському русі на Україні-Руси в XIII в." Статтю Андріяшева оприлюднив Грушевський у *Науковому Збірнику Історичної Секції ВУАН* за 1929 р.

Перший том *Історії України-Руси* вийшов у німецькому перекладі п. н. *Geschichte des ukrainischen Volkes* в Липську (Ляйпціґу) в 1906 р. Частини *Історії України-Руси*, появилися в московському перекладі як *Кіевская Русь* (Київ, 1912) та *Исторія украинскаго козачества до соединенія его с Московским государством* (т. І, К. 1913, т. II, К. 1914). Загальний "Очерк исторіи украинскаго народа" появилася трома накладами в Петербурзі (1904, 1906 і 1911), як також *Исторія*

украинскаго народа в першому томі енциклопедії *Украинскій народ в его прошлом и настоящем* у Петербурзі 1914. Популярні праці *Ілюстрована історія України* у кількох виданнях (Київ, 1911, 1913, 1917 і Відень, 1921) та *Про старі часи на Україні* (Петербурґ, 1907) були призначені для поширення знання рідної історії серед українського загалу. *Короткий курс історії українського народу* (Кам'янець, 1920) був призначений для студентів вищих шкіл. *Культурно-національний рух на Україні в* XVI-XVII *в.* вийшов двома виданнями (Київ-Львів, 1912 і Відень, 1920).

Видано праці Грушевського для інформації інших народів: для болгарів *Прегледъ на украинската история* (Софія, 1914), для німців *Ein Uberlick der Geschichte der Ukraine,* (Відень, 1914), *Die ukrainische Frage in ihrer historischen Entwicklung* (В., 1915) і *Geschichte der Ukraine,* I, (Львів, 1916), для французів *Abrege de l'histoire de l'Ukraine,* (Париж-Женева-Прага, 1920), врешті, для англомовного світу — в однім томі *A History of Ukraine* (Ню-Гейвен, 1941), за редакцією проф. О. Дж. Фредерикова, з передмовою проф. Юрія Вернадського.

Коли прийшло до Першої Світової Війни Грушевський вирішив виїхати з Галичини до Києва так, як поспішно поверталися із Німеччини Дмитро Дорошенко і Микола Міхновський. Редактор "Украинской Жизни" Симон Петлюра випитував навіть Дмитра Дорошенка, чи німці не знущалися над ними, щоб він міг це використати в пресі: Симон Петлюра з певним розрахунком надрукував у своєму місячнику декларацію льояльности українців супроти Росії. Проте, російський уряд таки не дозволив Грушевському перебувати в Києві, де він був головою заснованого ще в 1907 р. Українського Наукового Товариства, при якому саме від 1914 р. почав видавати квартальник українознавства "Україна". Царська жандармерія заарештувала Грушевського й вивезла його спершу до Симбірська, відтак до Казані, але на інтервенцію деяких членів петроґрадської Академії Наук йому дозволили жити "на волі" тільки в Москві. У петроґрадській *Рєчі* помістив Грушевський також декларацію льояльности: "Розв'язки українського питання в Росії я не бачив у відірванні від неї українських земель, тільки в полагодженні його законоправною дорогою, спільними зусиллями поступового українського й російського громадянства, в межах російської держави і на основі конституційного розвитку, автономії країв і національного почування"... [5]

Коли в часі революції була створена Українська Центральна Рада в Києві, головство в ній зарезервували для Грушевського, який тоді ще не

---

5. І. Крип'якевич і М. Голубець, *Велика історія України,* Львів-Вінніпеґ, 1948, ст. 761.

встиг прибути з Моски до Києва. Після Берестейського Миру й визволення України з-під большевицької окупації опублікував Грушевський збірку своїх статтей на тогочасні актуальні теми п. н. "На порозі нової України". Одна із статтей була на тему "Повороту нема": Україна стала окремою від Московщини державою і не повернеться більше до "воз'єднання" з Московщиною. Та політичні події розгорнулися так, що від кінця квітня до половини грудня 1918 р. Грушевський жив у Києві під домашнім арештом. Директорію Української Народної Республіки в листопаді 1918 р. очолили кол. перший прем'є Генерального Секретаріяту і перший Генеральний секретар військових справ при Українській Центральній Раді, а для Грушевського вже не резервовано головства в Директорії. Тому то коли в березні 1919 р. деякі партійні діячі створили в Кам'янці на Поділлі опозиційний до Директорії комітет, вони хотіли притягнути також Грушевського до себе, але він відмовився.[6]

Перебуваючи на скитальщині у Відні, Грушевський видав, крім восьмого тому *Історії України-Руси,* також три перші томи своєї *Історії української літератури.* Большевицькі емісари, що заохочували його до повороту на Україну, закупили (ніби для українських бібліотек) чималу кількість примірників *Історії української літератури.* Перед самим відїздом з Відня Грушевський довідався, що закуплені в нього книжки большевики знищили, і тому в листі до одного українського євангелицького пастора в Америці наш історик, повідомляючи про долю його книжок, писав: "Не знаю, що мене там чекає". Цей євангелицький пастор робив Грушевському пропозиції переїхати до Америки, де українські євангелики могли вможливити життя історикові, що зладив для них нарис "З історії релігійної думки на Україні". Туга за Україною перемогла. Про це оповідала одна галицька родина, яка повернулась із Києва у Львів після повороту Грушевського до Києва.

У Києві Грушевський відновив діяльність Історичної Секції Українського Наукового Товариства, що ввійшло до складу, Всеукраїнської Академії Наук. У тій секції він створив низку комісій, як старої історії України, історії козацької доби, новітньої історії України, української історіографії та реґіональних комісій — історії Києва і Правобережжя, Чернігова і Північного Лівобережжя, Південної України, Західньої України й інші. Він організував Науково-дослідчу Катедру Української Історії, при якій впродовж її існування (1924-30)підготував низку кандидатів для історичних студій та видав три томи *Студій з історії України* (1926-1930). Відновив він також журнал українознавства *Україна* як двомісячник, у якому, крім статтей і рецензій, були огляди українознавчої літератуои за попередні роки. Огляди українознавчої літератури

6. М. Стахів, *Україна в добі Директорії УНР,* т. 6, Скрентон, 1965, ст. 176.

поза межами СССР писав для *України* Володимир Дорошенко, директор Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Від 1928 р. задумав Грушевський друкувати в журналі *Україна* бібліографію українознавства, і автор цих рядків приготував цю бібліографію за 1928 і 1929 рр. З поза меж СССР бібліографія за 1928 рік була надрукована в книжках *України* з 1929 р., але за 1929 р. Грушевський мусів занехати друк, бо до цієї бібліографії потрапили і "Причинки до історії СС" Є. Коновальця, і статті про С. Петлюру та взагалі статті про українську визвольну війну проти большевиків. У 1930 р. формат *України* зменшився; остання книжка *України* з 1930 р., що дійшла до Бібліотеки НТШ у Львові, мала порядкове число 43; там був поміщений мій огляд чотирьох перших книжок видавництва *Всхуд* професора правничого факультету Львівського університету Перемислава Домбковського, згодом дійсного члена Історичної Секції НТШ у Львові. Початок мого співробітництва в *Україні* припав на її останню книжку.

У зв'язку з бібліографією українознавства я листувався з Грушевським. Часом замість нього відповідали мені його асистенти: Михайло Карачківський, Кость Копержинський і Віктор Петров. Карачківського я мав змогу стрінути в Києві в 1941-42 рр., він пішов на скитальщину й помер православним священиком у Німеччині. Петрова представив мені раз коло "Верзалєршулє" в Мюнхені, де було тоді приміщення НТШ і УВУ, проф. П. Ковалів.[7] Віктор Петров працював в Україні, і з приводу його 70-ліття була стаття М.Б. "Історик-археолог В. П. Петров" в *Українському Історичному Журналі* (Київ, 965, ч. 11, ст. 123-4). Сам Петров помістив у цьому журналі (1966, ч. 1, ст. 116-7) посмертну згадку про історика-краєзнавця Чернігівщини Юрія Степановича Виноградського (4/III, 1965). Останню листівку від Грушевського мав автор цих рядків у грудні 1930 р. 7 березня 1931 р. мусів він виїхати до Москви. Про його долю в Москві і смерть у Кисловодську на Кавказі, дня 25 листопада 1934 р., написав Г. Костюк. [8]

Як продовження *Записок Українського Наукового Товариства* у Києві видав Грушевський 6 книжок *Наукових Збірників Історичної Секції ВУАН* (Київ 1924-29). Крім того видав він також 6 книжок збірок матеріялів до історії українського національно-культурного життя *За сто літ* (Київ 1927-30); збірники: *Київ та його околиця,* (Київ 1926),

---

7. Віктор Платонович Петров (літ. псевд. Домонтович, Бер) помер у Києві в 1969 р. У посмертній згадці в офіційній пресі повідомлено, що В. П. Петров під час свого перебування поза межами СССР виконував розвідчу службу для совєтської влади і за заслуги в цій службі був відзначений високим московським орденом. Ред.

8. "Останні дні життя академіка М. Грушевського", *Український Збірник*, кн. I, грудень 1954 р., Мюнхен (видання Інституту для Вивчення Історії та Культури СССР), ст. 83-94.

Чернігів та Північне Лівобережжя (Київ 1928), *Київські збірники історії, археології, побуту і мистецтва* (т. І, Київ 1931), *Український Архів* (тт. І-IV Київ 1929-31), *Український Археографічний Збірник* (І-ІІІ, Київ 1926-30), *Історично-Географічний Збірник* за редакцією Олександра Грушевського (4 томи Київ 1927-31) та передрук розвідок І. Джиджори із *Записок НТШ:* "Україна в першій половині XVIII в." (Київ 1930). З приводу шістдесятиліття його народин та сорокліття його наукової і літературної праці випустила Всеукраїнська Академія Наук три томи *Ювілейного Збірника, присвяченого Акад. М. С. Грушевському,* (Київ, 1928-29) (ІІІ-ий том містить бібліографію праць Грушевського за 1905-28 рр.). У Києві видав Грушевський четвертий і п'ятий томи "Історії української літератури" (1924-27).

З огляду на більші можливості у висловлюванні думки на сторінках видань "Академии Наук СССР", ніж у виданнях ВУАН, надрукував Грушевський в *Известиях Академии Наук СССР* у 1929 р. розвідку п. н. "К истории Переяславской Рады 1654 года", а в часі свого московського заслання — міг друкуватись тільки у виданнях тієї Академії. Тому там були надруковані його: "Самовидец Руины и его позднейшие отражения" в "Трудах Института Славноведения Академии Наук СССР" (т. І, 1932) та "Об украинской историографии XVIII века. Несколько соображений".— в *Известиях Академии Наук СССР* (1934, VII-а серія, ч. 3). [9]

Коли Редакція *Записок НТШ* у Львові звернулася до Грушевського з проханням написати передмову до 150-го тому *Записок НТШ,* що появилася в 1929 р., наш історик був свідомий того, що у виданнях НТШ у Львові можна вільно висловити думку. Тим то він писав у передмові, що НТШ — невінчана Українська Академія Наук — не може заявити з огляду на існування Всеукраїнської Академії Наук у Києві, що провідна роля НТШ як осередку української науки вже скінчена, бо важливим є висвітлювати наукові проблеми з ділянки українознавства із західньоукраїнського погляду. В дійсності, в науці нема ні східнього, ні західнього погляду, має бути оди науковий погляд, але Грушевський розумів під "західньоукраїнським поглядом" ту свободу думки, якої не було вже у київській ВУАН під московсько-большевицьким караулом.

Хоч за польської окупації Галичини не було змоги продовжувати розвиток української історичної науки так, як за часів перебування Грушевського у Львові, проте молодий доріст українських істориків у Львові підготовлявся на працях Грушевського. Авторові цих рядків доводилося в дискусіях у семінарі проф. Закржевського збивати невірні оцінки польських колеґ щодо Грушевського. Для прикладу, студент-

9. O. Ohloblyn: Ukrainian Historiography 1917-1956, *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S.,* New York, 1957, vol. V-VI, p. 309-312.

поляк написав монографію про митр. С. Косова; на запит Закржевського, яке його становище до праці Грушевського, цей відповів, що Грушевський "воґулє тенденцийни". Авторові цих рядків доручав Закржевський переглянути кожну працю з української історії і висловити свою думку наприкінці дискусії. Отже я зазначив, що не хочу дискутувати на тему, чи Грушевський був тенденційним, тільки, переглядаючи працю, я не помітив, щоб її автор доказав був тенденційність нашого історика, але, що він переписав ... свою роботу з Грушевського. Цим я осмішив свого польського колеґу, а Закржевський також заявив, що не може закидати тенденційности Грушевському, бо він при ітерпретації джерел точно дотримувався джерельного тексту. Раз тільки, коли я Закржевському вказав на поширення тексту того самого джерела, якого уривок наводив Грушевський, польсикий історик зазначив: "Грушевський ще не сказав останнього слова науки", — що можна віднести до кожного наукового дослідника.

Коли на початку 1926 р. з ініціятиви Ілька Барана (Іллі Витановича), Івана-Константина-Онуфрія Гладиловича, Романа Зубика і Миколи Пасіки (редактора філядельфійської *Америки)* був заснований Історичний Кружок при Студентській Громаді у Львові, написав один із ініціяторів, а саме Гладилович, лист до Грушевського, що ми бажали б працювати за його вказівками. Грушевський відповів Гладиловичеві. Він радив нам опрацьовувати австрійський період історії Галичини та прислав дві книжки *України, Науковий Збірник Історичної Секції ВУАН* і IV-ий том своєї *Історії української літератури.* Цим Грушевський започаткував творення бібліотеки Історичного Кружка, яку перший доповнив ентузіяст-ініціятор Гладилович своїми книжками-дарами, серед яких був Грушевського *Очерк истории украинского народа.* Цей *Очерк* відразу один з ініціяторів позичив, слушно стверджуючи, що *Очерк* під науковим оглядом кращий від *Ілюстрованої історії України.* За який час позичальник *Очерку* повідомив, що книжка пропала, а тоді Гладилович, пригадуючи слова того ініціятора Історичного Кружка, що заохочував красти книжки для кружкової бібліотеки, сказав, що він цю книжку собі присвоїв, бо згідно з його етикою — крадіжка книжки не є гріхом. Позичальник написав листа-скаргу до виділу Кружка підкреслюючи свої заслуги при заснуванні Кружка, з приводу чого відмічено, що випадало б кожному ініціяторові "за свої заслуги" взяти книжку. Проте, кружкова бібліотека збагатилася придбанням семи томів *Історії України-Руси* Грушевського за малу ціну від сеньйора галицького політичного й культурного життя Юліяна Романчука. На жаль, у листопаді 1928 р. польські студенти напали на наш Академічний Дім і під час того погрому знищили й бібліотеку Історичного Кружка.

Коли Грушевський був уже на засланні в Москві, Володимир Михальський, учень середньої школи на Поділлі, прочитав статтю про краєзнавчі досліди в *Науковому Збірнику Історичної Секції ВУАН* за 1926 р. Не знаючи нічого про заслання Грушевського, він написав 1932 р. листа до історика, на адресу ВУАН у Києві, з проханням про докладніші вказівки щодо краєзнавчих дослідів. Лист Михальського був пересланий з Києва Грушевському до Москви, і наш історик відписав Михальському, котрий згодом студіював у Київському університеті, а в 1941 р. працював у редакції *Українського слова.*

Поради Грушевського Гладиловичеві і Михальському вказують, як по-батьківському він ставився до доросту молодих істориків. Тому на свято його шестидесятиліття в 1926 р. вислав зі Львова студентський Історичний Кружок вітальну телеграму.

Вже в часі святкування його шестидесятиліття виступив історик Дмитро Багалій як "марксист" з докором Грушевському і закликом, щоб він завернув із свого "націоналістичного" напряму на марксистський. Совєтський уряд не дозволив Грушевському поїхати на VI-ий Міжнародний Конґрес істориків у 1928 р. в Осльо в Норвеґії, хоча спершу була плянована його поїздка на цей Конґрес.[10] Після примусового переселення Грушевського з Києва у Москву — його арештовано, але згодом звільнили з-під арешту. "Сам" Сталін "дивувався", чому того історика заарештували. Бо нібито, мабуть, таки на його кивок вислано Грушевського до відпочинкової санаторії для вчених у Кисловодську, де наш учений "дістає дуже швидко через інфекцію карбункул на карку, потрапляє до міського шпиталю на лікування, переносить операцію, після якої швидко і несподівано вмирає" ... [11] Тоді совєтський уряд здобувся "на жест" дозволивши поховати Грушевського в Києві; дозволено його дочці Катерині опублікувати першу половину X-го тому "Історії України-Руси", щоби вневдовзі майже увесь наклад знищити, а Катерину Грушевську — заарештувати й затерти по ній сліди. Проте, коли автор цих рядків запитав 30 листопада 1939 р. одного з "реформаторів" львівського НТШ на філіял "Академії Наук УРСР", Іллю Стебуна: "Як ви ставитеся до Грушевського?", дістав відповідь: "Грушевський помер радянським академіком". Трохи згодом, коли совєтська влада закріпилася в Західній Україні, мусіли львівські історики говорити про Грушевського те саме, що заявляли київські історики на початках 1930-их рр., щоб не піти його слідом...

У московських *Вопросах Истории* (11-12, 1946) зазначила редакція таке:

---

10. K. F. Shteppa: *Russian Historians and the Soviet State*, Rutgers University Press, New Brunswick, N. J., (1962), p. 43.

11. Костюк, *цит. тв., Укр. Збірник,* I, ст. 83-94.

> "В дефініції поняття про "руський" і "великоруський" нарід є імовірне замішання. Деякі історики вживають обидва ці терміни синонімно. Інші говорять про руський нарід у відношенні до Київської Руси та про великоруський нарід у відношенні до Московської Руси. Третя група продовжує боронити погляд Грушевського, що руський нарід у часах Київської Руси був українським народом". [12]

"Прощайте! Вчіться бути без мене!", — сказав Грушевський на прощання своїм київським співробітникам і студентам 7 березня 1931 р.[13] Ці його слова, як також слова з передмови до першого тому "Історії України-Руси" — "полюбіть правду" — мають назавжди залишитися постійним дороговказом для українських істориків в їхніх дослідах.

Хоча Грушевський був істориком-народником і свій послідовний демократизм підкреслював ще в 1920 р., однак, його схема відкремлення історії України від "общерусскої" та очолювання ним новітньої української держави, відокремленої від московської, зробили з нього непримиреного з москалями українського історика — націоналіста-державника. І він сам, повернувшись на Україну під совєтську окупацію, став на позиціях оборони української національної історичної науки проти новітнього московського історичного імперіялізму у формі (псевдо-) "марксизму". Тим то слід уважати його за українського національного історика-державника. Совєтські історики називають Грушевського "буржуазно-націоналістичним", білий російський іміґрант в Америці Міхаіл Т. Флорінсій приписує Грушевському "пропаґанду українського націоналізму", [14] що вже раніше підхопили, у слід за російською пропаґандою, англійський історик В. Еллен, [15] а за ним і американський Ворен Б. Волш. [16]

---

12. Штепа, *цит. тв.*, ст. 218.

13. Костюк, *цит. тв.*, *Укр. Збірник* т. І, ст. 84.

14. VcGraw-Hill, *Encyclopedia of Russia and the Soviet Union*, Editor Michael T. Florinsky, Professor of Economics, Columbia University, New York — Toronto — London, 1961, reviewed by N. Andrusiak, *Horizons*, Ukrainian Students' Review, Ne York — Urbana, 1965, Vol. VI, No. 1(9), p. 79.

15. W. Allen: *The Ukraine, A History* London, 1941.

16. Warren B. Walsh: *Russia and the Soviet Union, A modern history*, Ann Arbor, 1958, reviewed by N. Andrusiak, *The Ukrainian Quarterly*, 1962, Vol. XVIII, c. 88; The New Review, Toronto, 1963, Vol. III, p. 29-32, 46

БОГДАН РОМАНЕНЧУК

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРНИЙ КРИТИК ТА ІСТОРИК ЛІТЕРАТУРИ

Для загалу українців як на еміґрації, так і тимбільше на рідних землях акад. Михайло Грушевський відомий головно як історик, автор великої "Історії України-Руси" в десятьох томах та ще, може, головно на еміґрації, як автор *Історії української літератури* в 5-х томах,що була передрукована нюйоркською "Книгоспілкою" и поширена в 1950-х роках на еміґрації. Діяльність його як письменника й літературного критика менше відома, зокрема нашим сучасникам, які не мали ніякої нагоди читати його літературних творів, писаних в останній чверті минулого і в першій чверті нинішнього століття, а його літературно-критичних статей тим більше, бо нині вони й дослідникам мало доступні. Збірне ж видання його мистецької прози, що вийшло в Києві в 1928 р., тепер належить до рідкісних книжок, які перевидати нікому не прийшло й на гадку; не було кому зібрати і його літературно-критичні писання, хоча своїм рівнем і фаховістю не поступаються перед писанням інших наших провідних критиків того часу.

Грушевський розпочав літературну творчість ще гімназійним юнаком. Одне з перших оповідань написав ще учнем сьомої кляси гімназії в Тифлісі і вислав на оцінку письменникові І. Нечуєві-Левицькому, навіть, мабуть, не мріючи про друк. Але Нечуй-Левицький, знайшовши оповідання гідним друку, відразу вислав його до редакції *Діла* у Львові, і там воно було надруковане в кількох числах газети в 1885 р. п. з. "Бехаль Джигур" під псевдонімом Микита Заволока. Подібна історія трапилась і з іншим оповіданням, яке автор вислав на оцінку іншому письменникові, Дмитрові Марковичеві, який теж оцінив оповідання гідним друку і вислав його до редакції херсонського альманаху *Степ,* що появився в 1886 р., де воно було надруковане п. з. "Бідна дівчина".

Поява друком двох оповідань була для молодого автора-початківця

великою несподіванкою, яка збуджувала великі надії. Він уявляв собі, що літературна творчість — це його покликання і форма громадської діяльности в майбутньому. Про це він згодом писав в автобіографічному оповіданні "Як я був колись белетристом":

> "Мені здавалося, що я знайшов себе як письменник і моя дорога стелеться переді мною ясно і виразисто. Се був великий момент у моєму життю. Мені тоді скінчилося 19 літ і я був в останній клясі гімназії... Письменство, літературна праця вважалися мені найкращим уділом на землі, а обгострене національне почуття культурно-громадського обов'язку, прищіплені батьками, в сумі зробили для мене свого роду завданням життя — вести роботу на ниві українського письменства в інтересах українського життя".

З того ж оповідання довідуємось і про деякі інші подробиці з його літературного початківства: його першим белетристичним твором, т. зв. "пробою пера", було оповідання "Страшний свідок", а другим, в якому авторові хотілося змалювати поезію різдвяного обряду", було оповідання "Остання кутя". Далі третім було сатиричне оповідання "Унтерофіцер Трохим Скавучак", в якому висміяний самозадоволений "малорос", підстаршина російської армії. Наступне оповідання, "Бех-аль Джугур" (перше друковане) — написане на тему англійської окупаційної політики в Судані. Про нього автор зізнається в тому ж автобіографічному оповіданні:

> "Я вложив сюди всі свої тодішні визвольні й антиімперіялістичні настрої, я писав як український патріот і противник насильства й експлуатації колоніяльних народів... іронізував з хиткої моралі і релігійного лицемірства".

Літературні передбачення Михайла Грушевського пізніше не здійснилися. Коли в гімназії він думав, що белетристика буде тією сферою, в якій він служитиме своєму народові, і коли письменство, літературна праця вважалися йому найкращим уділом на землі, то в університеті справа зовсім змінилася, бо в часі студій він надрукував всього одне оповідання, "Неробочий Іван Кривий", "белетристичне оброблення одного рішення судового" — про трагедію селянина-кріпака, який утік від свого рабовласника-пана, ввійшов у конфлікт з правом і марно загинув. На більше творів молодий автор в часі студій не спромігся, студії забирали майже ввесь час і для белетристики не залишалося місця. Лише у Львові, коли він, скінчивши студії, став професором історії Львівського університету, писав трохи частіше й друкувався в *Зорі* та в *ЛНВ*, хоч і не так часто, як сподівався, бо наукова й громадська робота заповнювала час, а літературна творчість відходила щораз, то більше на дальше місце, а

надто, що вже й університетські студії вирішили були, що сферою його діяльности стане наука, не белетристика. І так вийшло, що з початкового письменника став учений історик.

Тільки пізніше, після революції у Грушевського з'явилася знову охота писати й виявлятися в белетристичній формі, та тоді він вже дивився на літературу іншими очима, ніж давніше. В автобіографії він пише:

> "Але я вже не дивився на се белетристичне писательство як на моє громадське діло, сі колишні мрії відійшли безповоротно. Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці — а вони не хотіли лишитися "зачиненими дітьми" моєї думки. Так з'являлися речі, зібрані потім під спільними назвами "Суб діво" і "З старих карток".

У передмові до збірки *Суб діво,* що вийшла в 1918 р. і містить оповідання, нариси і замітки з 1909-1912 років, автор пояснює заголовок і свої міркування:

> "Латинський заголовок *Суб діво* означає "під небом", коли людина бачить себе перед лицем вічности чи всесвітнього простору, коли падає все, що обмежує, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите голе небо, особливо нічне, будить такі почуття і настрої в людини, вирваній з метушні щоденних інтересів..."

Наступний абзац зовсім виразно вияснює його літературне вірую:

> "Я ні трохи не маню себе надією, що гадки тут виложені, можуть знайти широкий відгомін. Але я думаю, що в деякім вони зачеплять созвучні струни і нагадають їм подібні власні настрої. І се кінець-кінцем єдине, на що може придатись писане (чи друковане) слово — подати один одному руку через простір місця, часу і всі життєві перегороди перед лицем тої вічности, що прозирає до нас з мовчазної безодні зоряного неба".

Цитовані фраґменти, ці й попередні, не залишають ніякого сумніву в тому, що на самих початках літературної діяльности Грушевський мав суто громадський, цебто утилітарний, підхід до літератури і розумів літературну працю як ділянку громадської діяльности, до якої відчував покликання. Виявивши в себе літературні здібності, він прагнув використати їх для служби своєму народові. Його літературна творчість мала бути тією громадською працею і повинна була виконувати певну виховну ролю, згідно з панівною тоді теорією російських революційних демокра-

тів, Бєлінського, Чернишевського, Добролюбова, які проголошували громадсько-виховну функцію літератури єдиноправильною і для всіх обов'язковою, тому й вимагали від письменників таких літературних творів, де висвітлювалися б суспільно-політичні проблеми й ідеї другої половини 19 ст. Прикладом такої служби народові була псевдолітературна діяльність самих же згаданих революційних демократів, які були в дійсності більше суспільно-політичними діячами, ніж письменниками, і до своєї суспільно-політичної роботи залучали всі ділянки людського життя. Їхню теорію згодом прийняли большевики, які потрактували літературу як знаряддя партійної політики і вважають Бєлінського зачинателем революційно-демократичної марксо-ленінської літературної критики, обов'язкової у всьому Сов. Союзі під назвою "соціялістичного реалізму". Бєлінський дивився на літературу як на наймогутнішу силу, що має незвичайно великий вплив на розвиток суспільного життя. Так само думали й два інші революціонери демократи, Чернишевський і Добролюбов, для яких література була тільки засобом до суспільно-політичних цілей.

Їх розуміння літератури як "могутнього виховного засобу" було перебільшенням, і Грушевський мусів це знати з практики і з теорії, бо пізніше, коли зайнявся дослідами історичного й культурного життя українського народу, прийняв інший підхід до літератури, зовсім відмінний: він побачив, що в дійсності не стільки література впливає на суспільне життя, скільки суспільне життя віддзеркалюється в літературній творчості в тому сенсі, що в ній, перш за все, виявляється дух і душа народу, його почування, настрої, прагнення, поривання й змагання та, очевидно, й думки, погляди й міркування. Тому Грушевський і каже в своїх спогадах, що він писав тоді, коли його "охоплювало бажання поділитися настроями, гадками, образами, які ... домагалися вислову". Отже, він розумів тепер літературу як вираз людської душі, а не як засіб ширення суспільно-політичних ідей.

За все своє життя Грушевський написав понад двадцять оповідань, які були видані трьома невеликими збірками: *Оповідання* (1904), *Суб діво* та *Із старих карток* (1918). Остання складається переважно з історичних оповідань, як "У святої Софії", "Розмова з Кривоносом", "Як ми стрічали Новий рік", "Вихрест Олександер" та дві п'єси, "історичні образки", написані на засланні в Симбірську: "Хмельницький в Переяславі" та "Ярослав Осмомисл". Пізніше, через десять років, всі три збірки вийшли збірним виданням п. з. "Під зорями" (1928), яке літературна критика прийняла не тільки прихильно, але й похвально.

На це видання відгукнувся й відомий поет і критик Микола Зеров у рецензії в журналі *Життя і революція* (1/1929/195) і схарактеризував письменника Грушевського як такого історика, котрий уміє поєднати критичну спостережливість дослідника, узагальнення соціолога і

художнє перо ідеографа, якого майстерність відчувається у відтворенні індивідуального, неповторного в характеристиках діячів та в панорамах епох. На його думку, Грушевському, "цьому припадковому гостеві в літературі", як він його означив, належиться в українській белетристиці своє відмітне місце серед письменників, що почали відходити від традиційної народницької прози 1880-90-и років. Він стоїть на грані між Конинським, Грінченком і Коцюбинським, бо він застосував у своїх творах нову техніку письма, але ще не дійшло до оздобленого імпресіонізму Коцюбинського. З уваги на стиль, Зеров порівнює його оповідання до кращих творів В. Леонтовича й відмічує деякі його формально-композиційні особливості, зокрема їх жанрову виразність. Він каже так:

> "Тоді, як українська художня проза здебільша трималася досить докладного оповідання й нарису, Грушевський дав у таких своїх творах, як "Біжниця в Зоммерберґу" та "Історія сіньйорри Жанети Альберіґо з Венеції", зразки витриманої чіткої новели, яка може чи й повинна послужити зразком для кожного прозаїка-початківця"

Оцінку Зерова оповідань Грушевського можна вважати особливим визнанням для письменника, який, може, й був ґостем в літературі, але ніяк не випадковим, як здавалося Зерову, тільки рідкісним. В дійсності Грушевський ніколи не відходив, ані навіть не відставав від літератури й літературного життя, і все своє життя цікавився нею та слідкував за її розвитком, а нерідко й писав на літературні теми окремі статті, хоч белетристичні твори писав зрідка. Але за таке визнання, як від Зерова, позавидували би йому й не один визнаний новеліст, для якого різниця між новелею й оповіданням була тільки в назві. Багато наших письменників ще й тепер називають свої оповідання новелями, хоч у західній літературі, як і в українській — це два різні жанри малої прози. У нашій літературі є чимало малих розміром творів, які жанрово можна визначити новелями, але в більшості випадків українські новелі не мають новелістичної композиції. Навіть такі майстри як Стефаник та Коцюбинський або й Васильченко, ніби визнані майстри новельного жанру, не завжди дотримувалися виразної новельної композиції, і тому в їхній творчості трапляються нерідко твори, які вірніше було б назвати оповіданнями, коли розглядати їх теоретично, базуючись на кращих зразках европейської новелі.

Окремої уваги варті історичні оповідання Грушевського, як "Ясновельможний сват", "Розмова з Кривоносом", "Вихрест Олександер", "Як ми стрічали Новий рік" та дві історичні драми: "Хмельницький в Переяславі" і "Ярослав Осмомисл". Темою першої драми є історичний епізод — переговори Хмельницького з послами Яна Казіміра, польського короля. Автор використав тут щоденник М'ясковського і, самозрозуміло,

своє знання історії.П'єса виявляє тонку спостережливість автора та вміння вбрати її у драматичну форму. Сценічно вона не досить динамічна в розвитку акції; хоча й написана із добрим знанням драматичної техніки, проте, сама тема навряд чи надається на драматичну обробку.

Тема другої драми походить з давніх часів Галицького князівства. Основою трагедії стала згадка, "коротке й скупе літописне оповідання" в Іпатському збірнику про родинну трагедію князя Ярослава Осмомисла, яке здавна цікавило Грушевського. Про це пише він так:

> "Бажалося відгадати, що криється за сухими, мертвими словами літописи, наповнити їх живим змістом, побачити в плоті й крові людей, що виступали в сій трагедії. Там, де кінчається право й можливості історика, хотілось ужити на се можливостей і засобів літературної творчости. Оброблюючи в 18899-1900 рр. історію Галицького князівства до "Історії України-Руси", я й почав був начеркувати драматичні сцени на тлі літописного оповідання, але тоді не міг віддатись всеціло тій роботі й діло не пішло далі початків, а зроблені начерки спочили десь між моїми львівськими паперами. Тепер, не можучи працювати як історик, я вернувся знову до тих давніх замислів".

Далі автор оповідає, що він ставив собі завдання збагнути дух часу й суспільні суперечності, що через півстоліття виявилися в великих заворушеннях у Галичині, та зрозуміти ті комбінації культурних течій — українських, візантійських і західніх, які роблять ту добу в історії України, зокрема Галичини в половині 12 ст., такою цікавою. Темою драми, отже, є вигнання боярами князя Ярослава Осмомисла за те, що одружився з дівчиною низького роду Настею Чагрівною проти волі бояр, і ще за життя княгині, та спалення Чагрівни.

Цікава ця драма з двох поглядів як своєю композицією, так і суспільно-політичною настановою, яка для характеристики автора має певне значення. В тому часі, коли він цю драму писав, на засланні в Сибірську в 1915-1916 рр., його суспільно-політичні погляди покривалися, з одного боку, з традиційним українським народництвом, яке в центрі уваги ставило простий нарід, цебто народні маси (конкретно — село і селянство), а з другого, з панівною тоді філософією позитивізму й соціялізму, який всюди бачив клясову боротьбу і протиставив інтереси народних мас інтересам "наростаючої кляси визискувачів". Такою клясою в даному випадку, в княжих часах, мало б бути боярство, що було фактично посередником між володарем і народом, яким він володів за їх допомогою. В дійсності князь не мав безпосереднього зв'язку з народом. Він правив ним за посередництвом бояр, які служили йому військово і за те одержували різні наділи землі, з якої стягали велику данину, щоб віддати належне хазяєві та й себе не скривдити, а про нарід менше дбали.

Грушевський як народник, оборонець інтересів народу, народних

мас, ставився до боярства неґативно, бо воно, на його думку, з одного боку, пригноблювало нарід в інтересах князя чи короля, а з другого — прагнуло й стреміло до обмеження влади князя, намагаючися зробити його своїм знаряддям. В цьому автор стає на боці народу і князя проти боярства, яке він засуджує за змагання до влади над народом і над князем, яке, на його думку, діяло на шкоду держави своїми політичними амбіціями, тенденціями та еґоїзмом. Воно не допускало народу до князя і князя до народу, мабуть, побоюючись, що нарід може мати безпосередній вплив на нього і підтримати його в боротьбі проти них самих. Виявом цього побоювання й було вигнання князя та спалення Чагрівни, яка, як князева дружина з народу, могла бути початком чи приводом до безпосереднього зближення князя з народом. Речником народу в драмі, а також авторових поглядів, є батько дівчини Чагро, який старається переконати князя, що він не повинен коритися боярам, які обмежують його владу, а повинен "вибитися з їх рук" та бути господарем себе самого. Він радить князеві опертися безпосередньо на нарід і вирвати його з-під боярської влади, а нарід його підтримає. "Не погнітши бджіл, меду не їдати", — каже він князеві.

Помилкою було б, одначе, думати, що Грушевський виявив у драмі свою власну ідеологію, протиставляючи одну другій дві суспільні ворогуючі кляси — нарід і боярство. Він не був соціялістом-марксистом, тільки народником, і його суспільна філософія формувалася якоюсь мірою під впливом французького соціолога Еміля Дюркгайма (1858-1917), який не визнавав боротьби кляс і марксівського інтернаціоналізму з приводу його насильницької природи і клясового характеру, натомість визнавав солідарність антагоністичних кляс в рамках національної спільности. Він був соцялістом в тому сенсі, що підпорядковував одиницю спільноті, "без якої вона не може існувати", але не розбивав національної спільноти на ворогуючі кляси. Його теорія була протилежністю до радикального індивідуалізму, цебто культу одиниці, що підносилася понад спільноту і свої індивідуальні інтереси ставила понад спільноту.

Грушевський був народником, що заперечував культ одиниці. В його концепції нарід є творцем історії, не одиниця, тому він всюди стає на захист інтересів народу, народних мас, які, на його думку, творять масив, з якого постає нація.

Ці погляди Грушевський висловлював всюди: в *Історії України-Руси*, в *Історії української літератури*, белетристичних творах, зокрема в обговорювій драмі. Як суспільник і патріот, він гостро відчував проблему взаємовідношення між народом і його проводом, що видно з багатьох його праць, і шукав її розв'язки в літературному творі. Розв'язка, яку він пропонував, не була нова чи зовсім нова, але з його погляду єдиноправильна, в тому сенсі, що державу творить не боярство, а нарід і його

провід, цебто князь, який опирається на народі, виключаючи посередню верству, і черпає з народу свою силу. Посередній чинник, яким було спершу боярство, а потім дворянство чи шляхта, він заперечував, бо уважав, що той чинник не видержав державотворчого іспиту і більшою чи меншою мірою компромітував свій стан гіпертрофією еґоїстичних амбіцій, прагненням влади, почестей, маєтків. Тому й ставився до цього посередника між князем і народом неґативно. З того, мабуть, приводу деякі дослідники вважають за потрібне ставати в обороні шляхти перед осудом Грушевського і думають, що це його застарілі погляди, яких історик тримався ввесь час, залишившись вірним світоглядові своєї молодости й ніколи не вийшовши поза сферу нереальної романтики та ідилії. Але така думка не витримує критики, бо є чимало доказів на те, що він свої погляди постійно розвивав, а зберіг тільки засаду, що творцем історії є нарід, а не окремі люди чи групи людей, які мають у руках владу. Як попередньо згадано, погляди Грушевського формувалися під впливом соціології Е. Дюркгайма, однак, це мало місце вже в пізнішому часі, а в молодості великий вплив на нього мав його безпосередній учитель і виховник, професор Київського університету Володимир Антонович, який і в ідеології української громади свого часу грав визначну ролю. А він проповідував, під деяким впливом соціялістів-уптопістів, месіяністичну віру в якийсь окремий характер українського народу, який, відмінно від поляків, москалів, є народом бездержавним, цебто народом, що не мусить мати своєї держави і може задовольнитися чужою, якщо вона дасть йому всі належні йому вольності. Та Антонович учив також, що український нарід — безклясовий, бо складається тільки з однієї кляси — селянства, яке й творить нарід. Тому й Грушевський всюди підносив нарід і заперечував його поділ на кляси. А щодо власної державности, то Антонович і тодішня українська провідна верства уявляли її як федерацію рівних республік, з яких кожна зберігала б свою культурну автономію. Державу ж як таку Антонович уважав явищем неґативним у житті людських спільнот, як своєрідне лихо, якого не раз не можна оминути. Практика з московською абсолютною державою тільки підтримувала його погляди.

Грушевський в молодості приймав ці погляди і деякі з них зберігав і пізніше, абе багато дечого змінив, зокрема змінив погляд на державу, як показують його пізніші писання. Твердо зберігав, одначе, погляд, що творцем історії є нарід. І в своїй драмі, про яку тут мова, він ці погляди висловив досить виразно. Чи мав він рацію в тому, що заперечував посередню силу, боярство і потім шляхту, яка була єдина, фактично чи потенційно, державотворчим чинником, це питання залишається відкритим, але недискусійним. Треба вважати, що сам нарід, як такий, цебто народна маса, не є й не може бути сама державотворчим чинником і як така не може бути в повному значенні слова творцем історії, бо етно-

графічна маса живе собі для себе й ніякої історії не творить, цебто не бере в її творенні участи, хіба тільки через свою провідну верству, якою колись хотіло бути боярство, потім шляхта й дворянство, а в наших часах — освічена верства народу, цебто інтеліґенція. Але та провідна верства, ніде правди діти, не виявила себе, за деякими вийнятками, незалежною й державотворчою. Це, мабуть, і було головною причиною, що Грушевський неприхильно ставився до тієї нібито "провідної" верстви і неприхильно показав її (боярство) в своїй драмі "Ярослав Осмомисл" — як чинник у розвитку нашої державности неґативний — еґоїстичний, владолюбний. Державою був, за тодішніми поглядами, князь, вірніше — княжа родина чи рід, якого помічниками були бояри. Коли ж бояри вбилися в силу, то самі хотіли володіти, хоч не безпосередньо, а через князя, але з народу вони здирали, щоб, віддавши належне князеві, і самим збагатитись. Тому Чагро, батько Настасі, князевої полюбовниці, просить князя — в драмі — визволити нарід і себе самого від боярства й опертися на нарід.

Така була народницька концепція Грушевського, а була вона, можливо, не тільки відгомоном суспільної філософії тодішніх часів, але й чимось більшим: вона була чи не єдиною основою, на якій можна було розбудовувати історію українського народу від найдавніших часів, бо нарід жив на своїй землі від непам'ятних часів, організовано й неорганізовано, але організовано в своїй незалежній державі, тільки з великими перервами. А показати безперервність історії України, як держави, було неможливо, бо довгий час Україна була недержавна, цебто підлегла, окупована і входила до складу чужої держави, та й не однієї. Однак, доказати беперервність історії України, як народу, можна було дуже, просто, бо нарід ніколи не перестав існувати й жити своїм життям і виявлятися таким чи іншим способом, головно культурно й соціяльно. Саме тому Грушевський і казав, що "народ єсть і повинен бути альфою й омегою історичної розвідки. Він із своїми ідеалами і змаганнями, зі своєю боротьбою, успіхом і помилками є єдиний герой історії..." (З першого викладу у Львівському університеті).

Такий підхід дав йому можливість пов'язати в одну цілість і неперервану тяглість всі періоди — державні й недержавні — нашої історії, в якій справді немає перериву, хоч ворожа історіографія завжди намагається цю тяглість заперечити різними поґодінськими теоріями. Отже, яке б нам, сучасним державникам, і неприємне було анти- чи адержавництво Грушевського, то для написання історії українського народу воно було єдиною вихідною точкою, єдиною підставою, яка заперечує теорію, що перед татарськими нападами в Києві й над Дніпром жили інші племена, які від татар повтікали на північ і туди нібито забрали й державу, і теорію про спільноруську єдність — що нібито в київському періоді існувала одна східньослов'янська народність, з якої аж у 14-15 століттях

розвинулися три руські народності: українська, російська й білоруська. В останніх часах, щоправда, окремі російські мовознавці переносять творення трьох народностей на два століття раніше, цебто на 12-те століття, щоб піднести престиж "великого руского народа" й почати його історію не з 14-го, а з 12-го століття.

Одним із доказів неперервности й тяглости історії українського народу нині можуть бути й багаті археологічні дані, які свідчать, що перед- і потатарські поховання на терені Києва незмінні, отже там жило постійно те саме населення, із своїми власними традиційними звичаями. Ані воно від татара не еміґрувало на північ чи куди-інде, ані жодне інше не зайняло його місця. Сам Грушевський цих усіх даних ще не мав, вони стверджені пізніше, але для нього доказом безперервности розвитку українського народу на етнографічних землях була народна поетична творчість, фолкльор, який заховав головне і основне з того старого перед-християнського світогляду, в котрім жили сі широкі маси в своїм родинно-господарськім життю, і в нім черпала свої провідні ідеї їх словесна творчість, словесне мистецтво, яке служило йому, здобило його і величало його (ІУЛ 1, 201). От чому і присвятив він стільки місця народній творчості в своїй "Історії української літератури" (два перші томи).

Не варто вгадувати, як розвинулабся белетристична творчість Грушевського, якби він залишився письменником і не став істориком, що писав оповідання тільки принагідно, коли йому хотілося висловити деякі думки, міркування й почування історика, не професійного письменника. Однак, те, що він написав, вказує на нього як на певного рода змарнований літературний талант в тому сенсі, що він, переставившись на історичні студії, не розвинув свого безперечного літературного хисту і тим самим його змарнував. Ту шкоду, одначе, він щедро компенсував як дослідник історії свого народу, а його літературна спадщина залишається певним надбанням, якого історія літератури не повинна поминути, тим більше, що він авторитетно висловлювався і в літературній критиці, і в історії літератури.

Як літературний критик Грушевський писав літературно-критичні статті про таких письменників, українських та іншомовних, як Лесь Мартович, Марко Черемшина, Василь Стефаник, Наталія Кобринська, Леся Українка, Олександер Олесь. Про вартість цих писань свідчать посилання на них таких провідних свого часу літературних критиків, як Микола Зеров, Сергій Єфремов, Михайло Рудницький. Микола Зеров, наприклад, часто цитує його погляди на згаданих письменників у своїй книзі "До джерел", апробує їх та на їх основі подає ширшу характеристику. В справі т. зв. "покутської трійці письменників", які, на думку Єфремова, творили певну "літературну школу", Грушевський був перший, який розбив той міт про Стефаникову школу і заперечив думку, ніби майстром тієї школи був Василь Стефаник, а його учнями були Мартович і

Черемшина. Зокрема він заперечив приналежність до тієї школи Леся Мартовича, який туда ніяк не належав. В своїй статті "Світлотіні галицького життя" (*ЛНВ* 9/1918), присвяченій власне Л. Мартовичеві, Грушевський висловив погляд, що Мартович тільки інколи наближається до стилю Стефаника-Семанюка і що його ніяк не можна ставити побіч цих двох письменників, бо його стиль і письменницька техніка цілком відмінні від Стефаникових аж до повного контрасту.

Під впливом цих думок Єфремов пізніше переглянув свою характеристику покутських письменників і прийняв погляд Грушевського, тому й поставив Мартовича — в пізнішому виданні своєї *Історії українського письменства* — окремо від Стефаника й Черемшини.

Зеров теж згоджується з поглядами Грушевського щодо Марка Черемшини і цитує його вислови з 1902 р., якими Грушевський характеризував Черемшину, як автора двоякого стилю: обєктивно-реалістичного, що близький до Стефаникового, і модерністичного, в якому "модерністичні тенденції виявляються незатаєним ліризмом, заспівами та рецитаціями-голосіннями". Бувши сам прихильником об'єктивно-реалістичного стилю, він радив Черемшині вибрати в дальшому реалістичний шлях, бо, на його думку, в Черемшини найкращі образки з гуцульського життя саме ті, в яких письменник не дає своєї суб'єктивної закраски і взагалі найменше дає відчути машинерію тоді, як на шляхах суб'єктивного модерністичного оповідання йому "загрожує перспектива зманіруватися, вдаритися в плаксиву сантиментальність або фразисову напушистість". Що Черемшина не послухав ради Грушевського і не піщов по лінії об'єктивного реалізму, то це його врятувало від реалістичного трафарету, але сам Грушевський був на половині дороги між реалізмом і модернізмом і ще як слід модернізму не оцінював. Та характеристику писань Черемшини оцінив влучно і в загальному правильно, на що не спромігся професійний критик Єфремов.

Так само влучно характеризував він і творчість О. Олеся. У вступній статті до його збірки *Вибрані поезії,* (Прага,1923) він визначив найбільш характеристичні риси Олесової поезії; і Зерову довелося тільки ствердити, що "це низка тонко впійманих рис у характеристиці інтимної лірики Олеся" і на них оснувати дальшу характеристику цього поета, а це показує, що Грушевський не лише мав тонке відчуття поезії, але й добре знайомство з українською літературою та з модерною поетичною технікою і вмів знайти в поетичних творах суттєві риси. Все таки треба признати, що його підхід до Олесової модерністичної поезії був радше традиційний, ніж модерний, але його оцінок все одно не відкинули й не заперечили самі модерністи, до яких належав і Зеров, а це доказ, що Грушевський мав у літературному світі, зокрема в літературній критиці, не аби який авторитет, з яким рахувалися й професійні критики.

На його авторитет покликається критика — знов таки Зеров — і в оцінках творчости Лесі Українки. У статті з приводу 15-річчя від дня смерти великої поетки, Зеров відмічує, що "серед критичних робіт про неї все ще не втратила свого значення і по-давньому слушною зостається та загальна характеристика її творчости, яку зложив М. С. Грушевський", а він сказав, що "перші 10-15 літ поставили її в передні ряди сучасної поезії, а останнє п'ятиріччя її творчости було немов якимсь титанічним ходом по велетенських уступах, нерушених людською ногою, де кожний крок, кожний твір означає нову стадію, відкривав перед очима громадянства нашого все нові перспективи мислі, все нові обрії образів". Він, зокрема, підкреслював, що Леся Українка глибоко національна в своїй основі і всім змістом своїм нерозривно зв'язана з життям свого народу, з переживаннями нашої людини в теперішню добу. Ця творчість переводила їх на ґрунт вічних вселюдських змагань, уясняла в їх світлі і зв'язувала з одвічними переживаннями людськости".

До цієї характеристики Зеров додає тільки своє афірмативне зауваження: От в основнім контурі майже все, що можна і треба сказати про творчість і літературну долю Лесі Українки".

Зеров, одначе, не був єдиний, хто покликався на літературну критику Грушевського. Його характеристику окремих поетів та письменників, як от згаданого вже Леся Мартовича, приймав і такий критик, як Михайло Рудницький, якому особливо подобався той пасус у статті Грушевського, що "Мартович ставить собі свідомо завдання показати свою силу аналізи й розповіді якраз на типах і ситуаціях найбільш буденних — так сказати, на самій м'ясі життя", *(ЛНВ* 9/1918/247). Розвиваючи дальше цю характеристику, Рудницький вже посередньо доказує, як правильно схоплював Грушевський самі найосновніші риси літературної творчости окремих письменників і як пильно він слідкував за літературним розвитком, хоч був, а може, саме тому, що був дослідником історії України. Як буде видно далі, його досліди історичних подій ішли рівнобіжно з дослідами літератури й мистецтва, бо така була його історична концепція.

Можна б ще й далі обговорювати посередньо чи безпосередньо його характеристики й оцінки різних письменників, щоб доказати його повну компентентність як літературного критика, але для нашої цілі вистачить і цього, що сказано, щоб читач загально ознайомився з його літературно-критичною діяльністю. А тепер ми ще придивимось до нього як історика літератури, який був досить добре ознайомлений і з теоретичними питаннями.

Як дослідник літератури, Грушевський мусів силою факту цікавитися й теоретичними питаннями, цебто естетикою (в науковому розумінні). Та в цих справах він був якоюсь мірою в контроверсії з самим собою, бо як письменник визнавав ідеалістичну філософію мистецтва, замість тієї,

якої ми від нього очікували б — з того боку, що він фактично живився філософією позитивізму другої половини 19 ст., якого визначним представником були такі мислителі й письменники, як І. Тен і Е. Золя, котрі основувалися на матеріялістичній концепції світу й мистецтва. Як дослідник літератури й літературний критик, він брав позитивістичний або соціологічний підхід до мистецтва, але як письменник — ідеалістичний і визнавав повну свободу мистецької творчости.

"Артист, писав він, — так довго щасливий, поки як птах співає свою пісю для себе самого, не журиться аудиторією, публікою, її оцінкою, її враженнями".

Словами свого персонажу в оповіданні "Біжниця в Зоммерберґу" він каже:

"Артист доти єдиний пан своїх врежань і своїх замислів,своїх артистичних переживань і своєї артистичної творчости, доки він оціінює їх зі становища їх правди і щирости, і не журиться тим, яке враження вони можуть зробити на ... телятників, позбавлених крихти артистичного почуття, і лихварів, які цінять твір мистецтва з того становища, наскільки він може заімпонувати іншим лихварям і баришівникам, котрих поглядом вони дорожать".

Всупереч своїм поглядам на літературу, яку він уважав суспільним явищем і суспільною функцією громади, він як пистменник стояв на тому, що творчість для публіки, для громади — це каліцтво для творчости.

"Один калічиться більше, другий менше, але хто зістанеться зовсім свобідним від сього клятого приладжування до смаку, вимогів і поглядів чужих? Хто зістанеться паном себе і не піде в службу людям? А громадянству треба штуки для услуг своїх; для утіхи, для того, щоб утекти від бруду й неправди життя, що грозять затопити його. І воно спокушає артиста амбіцією, славою, платою. Зваблює поколіннями, з рода в рід, вщіплюючи переконання, що чоловік творить не для себе і свого почуття краси, а для людей, для слави, для того, щоб своїми зусиллями переганяти інших артистів, бути вищими від сучасників, замітним в рядах попередників і наступників. Нехай гине артист і його творчість на цій службі громаді, закриваючи перед ним мерзоту і порожнечу життя". ("Під зорями", ст. 354-5)

Ці погляди на літературно-мистецьку творчість досить далекі від тих, з якими він колись починав свою літературну діяльність. Давніше він дивився на літературу як на службу громаді, згідно з панівними тоді поглядами позитивізму й натуралізму, а пізніше змінив погляди й бачив

літературну творчість як вільний вияв поетичних почувань і переживань, незалежно від читацьких смаків та уподобань і громадських потреб, бо твори для життєвих потреб належать до літературного ремесла, не мистецтва, й культури не збагачують.Цими новими поглядами Грушевський включався в русло ідеалістичної естетики, яка в мистецтві бачить вияв людської душі і духа, а не лиш відображення дійсности. Тому й не диво, що йому ближча була ідея мистецтва для мистецтва, очевидно, не в інтерпретації натуралістів-матеріялістів чи соціялістів, аніж мистецтво для життя, бо мистецтво для мистецтва — справжнє мистецтво, в якому виявляється духове життя людини й народу, а мистецтво для життя — це виробництво, яке має завдання відображувати матеріяльне життя суспільства.

Варто при цій нагоді відмітити, що Грушевський і на нарід-націю дивився з ідеалістичних позицій — як явище духового порядку. Тому й ставив національне питання понад клясове і клясову боротьбу вважав перешкодою в розвитку нації і в національній боротьбі за визволення. В усіх його працях головною була все і всюди національна ідея, як вирішальна сила в розвитку спільности, в тому й української.

Щодо *Історії української літератури* Грушевського, то про її непроминальну вартість і його велику заслугу для української літератури писалось у нас вже досить багато, і нам залишається тільки під усім тим підписатись і не повторювати вже сказаного. Це для вивчення давньої і недавньої української літератури невичерпна скарбниця, з якої будуть черпати майбутні історики літератури; він перший почав історію української літератури від народної поетичної творчости; він цю творчість представив і використав якнайбагатше і т. п. Однак, все ще залишається дещо про те скзати, що має певне значення для пізнання його світогляду, а через те і розуміння його підходу до літератури.

У зв'язку з цим насувається, перш-за-все, питання, чому він взявся писати історію української літератури і чому він для неї постійно збирав матеріяли, як сам про це згадує впередмові до першого тому своеї "ІУЛ". В цій передмові він про це так говорить:

> "Від початку, коли я тільки став інтересуватися наукою, історія і література, людське життя і його відбитка в словесній творчості однаково зробились предметом моїх інтересів. І коли головну масу часу і праці мені потім довелося віддавати роботі над історичним матеріялом, архівальним студіям, видавничій праці, обробленню курсу історії України і т. д., то література, українська і чужосторонська, не переставала бути предметом моїх зайнять. Я ні на хвилину не переставав слідкувати за її новинками, поступами в її обробленню, багато віддавав часу її реферованню, критиці, бібліографії української і світової літератури та добирав головніший матеріял до своеї підручної бібліотеки" (*ІУЛ* 1, ст. 4.).

У своїй *Історії України-Руси* Грушевський справді дав дуже багато місця оглядові усної й писаної літературної творчости, а це доказує, що він досліджував історію літератури рівночасно з історією народу, бо словесна творчість, згідно з його поглядами, базованими на теоріях европейських дослідників, це суспільне явище і суспільна функція громадянства. Завданням історика літератури він уважав досліджування поетичної творчости як суспільної функції громадянства, цебто того, що вкладає туди саме громадянство в різних стадіях свого розвитку, яку службу несе ця функція в сумі громадського життя і як відбиває на собі це життя. Вслід за тим історія літератури має дати образ літературної творчости як історії ідей. Німецький історик літератури, Герман Гетнер, казав, що історія літератури — це не історія книг, тільки історія ідей та їх наукових і художніх форм. Його шеститомова *Літературґешіхте дер 18-тен Яргундертс* (Історія літератури 18-го століття) показує розвиток літературного вислову гуманістичних ідей Англії, Франції й Німеччини. І це для нього єдина ціль історії літератури.

Грушевський також прийняв цю концепцію і вважав, що тільки така історія літератури відповідає тим інтересам, з якими до неї підходить громадянство. Значить, не розвиток мови, стилю і взагалі форми, як вони виявляються в творах письменників, тільки словесність як функція людського суспільного життя, як відображення в творчості реального буття, взаємовідносин творця і його суспільного окруження. Це, на його думку, і є тим, що найбільше цікавить громадянство в літературі, бо воно дає можливість розуміти життя минулих поколінь, переломлення цих умовин у психіці, світогляді, настроях, діяльності і творчості далеких попередників. Історія літератури, таким чином, має дати читачеві ключ до цього архіву людських документів і має його навчити пізнавати голоси ближчих і дальших часів та знаходити в них відображення людського життя, і не лише як факт суспільного життя самого собою, але як ключ до пізнання всього життя на різних стадіях розвитку окремих народів або цілих комплексів груп чи рас, а у висліді — всього життя. Взяті з такого соціологічного становища пам'ятки словесної творчости і вся література набирають, на його думку, величезного документального значення в історії людства.

Автор, одначе, не легковажив і другої сторінки творчости — форми, яку він уважав теж важливим культурно-історичним чинником мистецької краси:

> "Краса — каже він, — се форма і в формі, але схолястичне трактованнє сеї сторони, се що займало історію літератури як дисципліну філологічну, не повинно ні на хвилину ослаблювати головного соціяльного інтересу історії літератури як науки соціологічної" (*ІУЛ* 1, ст.).

Не входимо в те, чи висловлені тут погляди на літературу й мистецтво

з сучасної точки бачення, цебто з точки зору модерної естетики, вірні й сприйнятливі, чи ні; згодитися мусимо з тим, що вони, ці погляди, в своєму часі, цебто в другій половині 19-го і в першій четвертині 20-го століття, були зовсім актуальні, щоб не сказати, що єдиноактуальні в нашому літературознавстві, опанованому здебільшого соціологічною естетикою позитивізму, а потім і марксизму. Грушевському вони відповідали також і як соціологові й історикові, який прагнув показати минуле свого народу якнайширше і найвсесторонніше, тому й соціологічна концепція літератури для цієї цілі йому найбільше підходила. Але, як письменникові, йому ближча була концепція, для якої суттю літератури була мистецька краса, а вона була формою і в формі.

Обидві ці концепції Грушевський все таки старався поєднати й погодити, проте більше наголошував зміст, ніж форму, цебто більше ідеї, ніж засоби їх реалізації. Під цим оглядом він ішов за теорією французького критика й теоретика літературного позитивізму І. Тена, який дивився на літературний твір як на вираз середовища, в якому письменник живе і діє, і духа часу. Третій чинник, расу, Грушевський відкидав, бо як історик знав дуже добре, що ніякого такого чинника, як раса, немає, а кожний нарід расово дуже перемішаний і чистої раси можна шукати хіба десь серед первісних племен.

Окрім поглядів Тена, в літературно-історичній концепції Грушевського певні сліди залишила й історрична концепція німецького історика й мислителя Вільгельма Дільтея (1833-1919), який своїми дослідами історії духового життя народів ("Ґайстесґешіхте") мав для нього особливе значення. В багатьох своїх дослідженнях і теоретичних працях Дільтей показував розвиток духового життя різних народів від античних часів до сучасности. Для нього предметом історичних та соціологічних студій був людський дух (ум), але не з того боку, як його аналізує психологія, тільки з того, як той дух об'єктивізується"в мовах, літературі, мистецтві, науці і в різних духовних акціях та інституціях. Тому він цікавився багатьма ділянками духової діяльности народів і написав багато праць на літературні, педагогічні, психологічні, релігійні та філософські теми. Засяг його діяльности був дуже широкий, бо він був в суті речі не тільки істориком, але й соціологом.

У Гршевського є чимало спільного з Дільтеєм, головно, його зацікавлення виявами, цебто творчістю, людського духа. Прийнявши його історично-літературну концепцію, він цікавився всім, що могло йому дати можливість пізнати колишнє духове життя українського народу. Цим і треба пояснювати той факт, що він більше, ніж хто інший з наших істориків, присвятив стільки часу й праці в своїй "Історії України-Руси" літературі, мистецтву, народній творчості та іншим ділянкам української культури. То не було лише звичайне зацікавлення культурними надбаннями предків і сучасників, прикметне кожній людині, це була його

історична концепція і дослідницька конечність, його розуміння історії в сенсі Дільтея. Тут і треба шукати головної причини, чому він включив у свою "Історію української літератури" народну творчість і відвів стільки місця літературним і мистецьким дослідам в "Історії України-Руси". Ті досліди давали йому можливість показати духове життя українського народу минулих віків.

Щодо народної творчости, то Грушевський приймав погляд, що первісне народне мистецтво було виявом колективних почувань і зав'язки поезії мають колективний характер, бо вони ніби й постали як вияв не індивідуального, а громадського життя — як сполучення забави і праці. Теорію про зв'язок забави з працею, мовляв, праця первісної людини була в своїх початках не правдивою роботою, тільки радше забавою, створив німецький соціолог-економіст К. Бюхер. Вона викликала була свого часу в науці велике здивування й критику, та Грушевський все таки прийняв її, уважаючи, мабуть, що первісна людина не здатна була до постійної зрівноваженої і методичної праці, тому їй конче потрібний був елемент забави, який давав їй естетичне задоволення. Тільки під цією умовою, думає Грушевський, могла її захопити робота, коли була поєднана з грою, цебто з мистецькою діяльністю. Цим він і пояснює елемент краси в примітивній техніці. То були, на його думку, витвори свобідної творчости не спутаної вузько раціоналістичним, виключно практичним рахунком.

> "Свобідна творчість, — каже він, — неминуче підлягає потягам артистичним, а це глибоко заложений в фізичних прикметах природи, тільки ясно не усвідомлений закон симетрії, ритму й гармонії.

Хоч ця теорія Бюхера в науці не утвердилась, бо думка про те, що первісна людина ніби потребувала забави до виконування якоїсь праці, не витримала критики, то Грушевський все таки знаходив у ній деякі елементи, які сходилися з його власними естетичними поглядами на свобідну творчість, на зв'язану з практичними потребами. Тому, мабуть, він і прийняв її за основу для своїх дослідів, але коли йдеться про методу досліду літератури й естетичні погляди, то це різні речі, які не мусять бути цілковито узгіднені.

Методичний підхід Грушевського до літературного досліду засадничо соціологічний, в своїй основі позитивістично-матеріялістичний, але його естетичні погляди мають ідеалістичний характер, бо мистецтво, зокрема література, хоч і є такою чи іншою мірою виявом громадського життя, оскільки навіть і найсвобідніший поет чи мистець носить у своїй душі деякі духові притаманності свого народу, то, перш-за-все, воно є виявом краси, до якої прагне душа кожної людини. І читач чи споживач мистецтва шукає в мистецтві, перш-за-все, естетичного переживання, отже краси, а вже потім шукає відображення суспільного життя.

В дослідах літератури Грушевський, як уже згадувалось, не легковажив форми і завжди бачив потребу її студіювати, бо питання форми, як він каже, не можуть бути легковажені (*ІУЛ* 1, ст. 21). Але як історик народу, він не міг легковажити й інших аспектів літературного твору, тим більше, коли йдеться про "відображення" духового життя народу, чого в літературі й мистецтві заперечити не можна, бо воно й є в першу чергу, відбиткою духового життя, багато більше, ніж матеріяльного, хоч духове життя великою мірою залежить від матеріяльного. Та все ж хоч він і визнавав частково ідеалістичну естетику, то проблему форми і змісту розумів у сенсі позитивізму, цебто дуалістично, і змістові віддав перевагу, з уваги на те, що саме в змісті, на його думку, можна знайти відображення духового життя. Але він зовсім добре знав, що читач, чи, як він каже, громадянин, коли й шукає в літературному творі відображення соціяльного життя, то твір сприймає наперед емоційно, не розумово, бо в літературному творі кожний читач шукає наперед естетичного переживання, а вже потім відображення реальної дійсности. Тому він ніде не підходить до літератури із становища вартости ідеї твору для читача і ніде не ставить літературі позалітературних вимог та завдань, бо з власного досвіду знає, що мистець лише тоді правдивий, коли творить свобідно й незалежно. Це він підкреслює й там, де має на думці початки мистецтва, що були нібито зв'язані з працею, і підкреслює, що первісне мистецтво творилося не з зовнішніх, а з внутрішніх спонук, а вже пізніше використовувалося для позамистецьких, найчастіше обрядових цілей або для піднесення настрою, бадьорости чи викликання екстази.

> "Примітивна людина, — каже він, — виробивши якийсь знаряд, зброю, човен чи дім, довгими літами, навіть поколіннями оздоблювала свій виріб — предмет практичного вжитку, але не ради матеріяльної користи, тільки з естетичних потреб. З тих же потреб українська жінка споконвіку прикрашує своє житло вишивками, розмальовує піч, розвішує барвисті килими й верети, бо це їй дає естетичне вдоволення, а не матеріяльні користі.

Іншими словами, Грушевський бачив в естетичній діяльності примітивної людини мистецтво для мистецтва, цебто мистецтво для естетичного переживання, а не для практичних потреб, бо для цих потреб вистачало й кам'яної сокири, але з естетичних потреб первісна людина її прикрашувала, шліфувала, щоб вона виглядала гарно, і тим заспокоювала свої естетичні потреби. То були твори цілком свобідної творчости, не в'язаної ніякими практичними й раціоналістичними міркуваннями.

Для об'єктивности, одначе, треба зауважити, що Грушевський не завжди був послідовний у своїх поглядах і часом висловлював суперечні думки, які не покривалися з давніше висловленими. Наприклад, думка, що обрядова пісня, пісня-закляття, пісня-молитва в очах примітивної

людини не була свобідною, безцільною грою, як уявляли собі пізніше теоретики, "мистецтва для мистецтва", тільки серйозними утилітарним засобом колективу. Цю думку висловив був свого часу німецький філософ Ф. Ніцше у своїй праці про початки поезії, але Грушевський знав, що в цих поглядах лише частина правди, бо примітивне мистецтво, як він сам не раз писав, творилося не з практичних, а з чисто естетичних відчувань і тільки пізніше служило більш практичним цілям; коли людина збагнула, яку силу має ритм у пісні, рецитації, молитві, закляттю, тоді й почала творити поезію для тих саме практичних потреб — проти сил природи або за їх приєднання для себе. В тому значенні примітивне мистецтво було утилітарне, але вже примітивна людина знала, чи, може, радше інтуіцією відчувала, що для утилітарних цілей мистецтво мусить бути не менше свобідне й досконале, щоб мати потрібну магічну силу дії. Та все таки утилітарне мистецтво не заперечувало свобідної й чисто естетичної творчости.

Питанню початків поезії чи то словесної творчости в її зв'язках з розвитком суспільства Грушевський відводить досить багато місця в своїй "Історії української літератури" і цим створює тло, на якому показує розвиток української словесности, бо українського матеріялу на таке з'ясування первісної поезії не вистачало.

> "Українське плем'я — каже він, — належить до групи народів, які розвинулись рано, швидко перейшли дуже складний процес і затратили в ньому прикмети примітивного побуту, які зберігаються лише в побуті відсталих, нерозвинених племен".

Цій темі він присвячує перших два томи і детально обговорює, на основі фактичного матеріялу, поміщеного тут же, її довгий розвиток. На його думку, в деяких родах нашої словесної творчости, як, напр., в народно-поетичнім календарнім репертуарі, особливо веснянім, збереглося багато останків старовинности, архаїчности, дуже давнього походження; ці залишки й показують або тільки натякають на духове життя наших давніх предків і дають можливість провести хоч би й дуже тоненьку лінію тяглости української культури з доісторичних часів.

Особливе значення має для нас ця історія літератури тим, що автор поставив проблему словесної і письменної творчости княжої доби виключно на українську основу — як українську власніть. Його попердники трактували княжу спадщину як спільне добро всіх східніх слов'ян, пізніше "трьох руських народностей", і це добро, на думку тих дослідників було нібито основною поживою також пізнішої московської літератури. Але Грушевський цю теорію відкинув і доказав, що творцями літератури княжої доби були південні руси, а північні в тій творчості не брали ніякої участи, хоч і користувалися нею, як члени однієї держави. Тому він і поставив тезу, що словесна і письменна творчість

княжої доби — це власність і надбання українського народу, а не всіх східніх слов'ян. І дальше, спираючись на багатий, але належно не досліджений матеріял, як і на праці попердніх дослідників, наш історик знайшов безпосередню нитку, яка в'яже давню руську літературу княжої і передкняжої доби з пізнішою літературою 15-17 століть, натомість не знайшов ґрунту для ствердження про такий самий зв'язок літератури княжої доби з пізнішою московською літературою, яка розвинулась на північних землях колишньої Руської імперії. Навіть билини, які збереглися тільки на півночі, були південного походження. Там вони зазнали певних змін і через те стали власністю російської літератури, але це все, що т. зв. "східні слов'яни" мають спільного з тих давніх часів.

Ці досліди Грушевського і його наукові висновки, яких ніяка наука не заперечила і заперечити не була спроможна бо від часів Грушевського ніхто так глибоко й ґрунтовно не студіював цієї проблеми, постійно викликають напади совєтських, російських і "мало-російських" літераторів на Грушевського, називаючи його ворогом російської революційної ідеології й історичного матеріялізму, "послідовником реакційно-мракобісної буржуазно-ідеалістичної філософії в історичній науці". Один з таких літературознавців, І. Стебун, пише, що "в Грушевському знайшло своє узагальнення й розвиток все, що було мракобісного й антинаукового в філософії Гегеля, в буржуазній соціології 19 ст., в націоналістичних теоріях В. Антоновича, Куліша, Нечуя-Левицького". Ця безсила й справді таки антинаукова лайка Стебуна (його справжнє прізвище Кацнельсон) й усіх інших московських псевдовчених та їхніх українських чи псевдоукраїнських поплентачів показує, що їх вплане пече: теорія безклясовости й безбуржуазности українського народу в минулому і те, що Грушевський уважав рушійною силою історичного розвитку не боротьбу кляс, а національну боротьбу всього гармонійного і єдиного національного колективу за національні ідеали, а також і те, що він іґнорував так "основний закон суспільного розвитку — клясову боротьбу" і свідомо заперечував матеріялістичне розуміння історії.

Одначе, чого вороги так пристрасно не люблять, і є великою заслугою Грушевського як історика, це те, що він не пішов на московську службу і з своїх писань не викинув ніже тії коми. Він стояв на тому, що кожний нарід здійснює в історії свою особливу ідею (Геґель), а кожна особлива ідея народу є щаблем у розвитку абсолютної ідеї. Український нарід він уважав носієм "вічного абсолюту" — національної ідеї, яка злагіднює й нейтралізує всякі соціяльні суперечності, як це видно нині в усіх народів, що не допустили в себе до клясової боротьби, вважаючи національну спільноту надклясовою і національно монолітною.

Цей погляд Грушевський прийняв від свого учителя, Володимира

Антоновича, який казав, що в основі історичного розвитку українського народу лежить особлива ідея, не така, як у сусідніх народів, а відмінна, навіть протилежна; наприклад, московський нарід завжди керувався ідеєю централізації, польський — ідеєю аристократизму, а український нарід постійно керується ідеєю демократизму і цій ідеї завжди був і залишиться вірний.

В цьому дусі Грушевський висвітлює суспільно-політичний і культурний розвиток українського народу як єдинонаціональний процес, без особливих внутрішніх суперечностей. Найбільшою суперечністю в українському народі було хіба те, що серед нього завжди була немала кількість зрадників, які переходили на службу московській або польській державі й підтримували чужі інтереси проти своїх, національних. Це Грушевський багато разів стверджує в своїх працях і в сучасному, але за це його совєтські противники називають русофобом, ненависником російської історії й культури, хоч не спроможні вони бачити ненависти росіян та "малоросів" до української історії й культури. Вони осуджують і те, що Грушевський говорить про першість українського народу та його вищість від російського в ділянці культури, яка має багатші традиції і міцніший ґрунт, а в 16-18 століттях Україна значно перевищувала Московію освітою, культурним рівнем і загальним розвитком. Це факт, стверджуваний науково багатьма чужинцями, навіть деякими росіянами, що мали науковий глузд і були об'єктивні. Науковість совєтських учених і дослідників великою мірою суб'єктивна, однобічна й тенденційна. Тому від них і не можна чекати справді наукової оцінки історичних дослідів Грушевського, а тим більше історично-літературних і літературних, бо він ішов своєю власною дорогою з поглядом радше на Захід, ніж на Схід, звідки йде не світло, а московська тьма.

ПАНТЕЛЕЙМОН КОВАЛІВ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У БОРОТЬБІ ЗА УКРАЇНСЬКУ МОВУ

I

Михайло Грушевський відомий світові як славетний історик і видатний публіцист. Але чи всі знають про те, що в орбіту його національно-культурних інтересів входила також і мова, його рідна мова? Великий будівник української культури, невтомний борець за зміцнення її основ, Михайло Грушевський питання мови вважав органічною частиною загального українського питання. Але підходив він до цього питання не з філологічними замірами, не з лінґвістичною міркою, бо ця сторона принципового значення для нього не мала; до питання мови він підходив з погляду національно-культурних інтересів, як до могутнього культурного знаряддя. Через те його цікавила насамперед не мова взагалі, а мова культурна, літературна. "Справа культурної літературної мови й зостається одним з основних пунктів в українському питанні", — так пише він у передмові до збірки статтей "Про українську мову і українську справу". [1]

Не треба бути філологом, щоб усвідомити значення мови як могутнього культурного чинника в житті нації. Культурна мова є неодмінним знаряддям національного життя народу. "Без такої мови не можемо ми, — пише Грушевський, — і на крок вперед поступити". Чи має українській нарід таку мову? Має, бо ж вона невпинно розвивалась, вироблялась, не зважаючи навіть на ті заборони, що раз-у-раз перепиняли розвій української культури в Росії.

Хоч праця над мовою, як і взагалі праця над розвитком української культури під час заборони, провадилась більше на галицькім ґрунті, та з усім тим цю культурну мову, на думку Грушевського, ніяк не можна

1. Ці статті друкувалися в *Раді* за 1907 рік протягом січня-квітня, числа 6, 6, 31, 51, 59, 83, 89.

назвати "галицькою" мовою, як часто це робили. "Невірно це і кривда українцям Росії, які велику участь брали у виробленні цієї мови і нестерті впливи на ній положили"[2].

Правда, українська культурна мова не дійшла ще тоді до цілковитої кристалізації. Багато в ній було такого, що "було вжите чи зложене на швидку руку і чекає, щоб замінили його висловом чи оборотом ліпшим, більше відповідним духові української мови"[3]. Треба ще багато працювати протягом цілих поколінь. І тут Грушевський з категоричністю застерігає проти тих хибних поглядів, наче б то культурну українську мову треба будувати наново, на нових підвалинах, окремо від "галицької" мови. "Іґнорувати цю культурну мову, — каже Грушевський, — вироблену такою важкою працею кількох поколінь, відкинути, спуститися на дно й пробувати незалежно від тої "галицької" мови творити нову культурну мову з народних українських говорів наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — це був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу. І ті земляки наші, що гудять чи гидують і інші збриджують, дискредитують цю культурну мову, лиху послугу роблять тим українству, коли находять послух і віру для своєї критики серед земляків"[4].

Культурна або літературна мова в оцінці Михайла Грушевського — це не святочна прикраса, а буденне знаряддя національно-культурної праці. "Літературна мова — це ж все таки перш-за-все знаряддя, 'орудіє' щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед 'святинею красоти'. Артисти слова вроді Фльобера або Ніцше нехай роками шліфують, виробляють, викінчують свої архитвори. Ми, робітники біжучої хвилі, слуги сучасних потреб українського народу, не можемо чекати того часу, аж поки наша мова так виробиться, так скристалізується, щоб можна було виробляти публіцистичну статтю, чи наукову розвідку, як ювелірну цяцьку, та й шкода так цяцькатися з ними. Досить буде, коли мови цієї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозуміватися і посувати наперед нашу культуру й політичну національну роботу"[5].

Особливо важливим і цінним у поглядах Грушевського на мову є те, що принцип культурности мови він органічно зв'язує з принципом національности. Він заперечує універсальну культурність мови і висуває на перше місце культурність національну, як основний чинник розвитку культури взагалі. Колись латинська мова була такою універ-

2. М. Грушевський: *Про українську мову і українську справу*, Київ, 1917 ст. 8.
3. *Там же.*
4. *Там же.*
5. *Там же*, ст. 12.

сальною, загальною культурною мовою, як мова світової Римської держави. Але як тільки Римська держава була розбита політично й економічно, розпалась і латинська мова на окремі діялектні групи — італійську, еспанську, галлійську, дакійську та ін., а з них згодом витворились романські мови, до яких належать сучасна французька, еспанська, портуґальська, італійська і румунська мови. Тільки там, де утворилась релігійна спільність, латинська мова збереглась, як римо-католицька церковна мова. Вона не була вже мовою розмовною, ані мовою щоденних зносин, а лише мовою богослужбовою, тобто мовою спільних релігійних інтересів. На цьому ґрунті вона об'єднувала собою навіть різні народи нероманських племен (германців, іберів, басків та ін.), що відправляли Службу Божу латинською мовою. Від церкви латинська мова в середині віки перейшла до школи. Ця так зв. середньовічна латина, що ще донедавна в Мюнхенському університеті мала свого професора, була напівживою, напівмертвою мовою і до IV - VI ст., тобто до зформування національних мов, вона відігравала ролю національної світової мови. Після VI ст., як почали формуватися окремі національні мови, латинська мова втратила своє значення, бо національні культури могли розвиватися тільки національними мовами.

Грушевський добре розумів, що з розвитком націй і національних культур розвиваються й національні мови, як основні чинники цих культур. В наші часи, каже він, нема вже старих універсальних культурних мов, кожна народність розвиває своєю рідною мовою культурну роботу; ввесь культурний запас зберігається на рідній мові; культурна мова стає питанням життя і смерти, "бути чи не бути" національного існування. Від розв'язання цього завдання залежить, чи перейде даний нарід до культурних націй, чи лишиться на становищі нижчих [minderwertig] народів, що можуть задовольнити власними засобами лише нижчі культурні потреби свого суспільства, а для задоволення вищих потреб примушені вдаватися до чужої культури, чужої мови. "Нехай, — каже він, — рахують, як хочуть, — чи оден руський нарід та руський язик, чи два, чи скільки, а таки українці мають свою мову відмінну, своє письменство на тій мові, і як тою мовою хочуть писати, то як їм ту мову забороняти?"[6]

Звідси у нього випливає найпекучіша потреба в інтересах розвитку культури мови — запровадження національної мови, як викладової мови, в школі. Університетська освіта рідною національною мовою не тільки збагачує культуру мови, ставить її на рівні з іншими культурними мовами, але й високо підносить національну свідомість народу. "Поки

---

6. *Там же*, ст. 57.

мова не здобуде місця в вищій школі, — пише Грушевський, — поки вона не служить органом викладання в університетах та в інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі "нижчої," культурно-неповноцінної нації"[7].

Академічна, університетська наука національною мовою дає повне свідчення культурности народу. Незалежно від чисельности нації, ступня її політичних, економічних і культурних сил, практичних і духовних обдаровань, вона почуває себе тільки тоді культурною нацією і усвідомлює за собою право вимагати від інших такого ж ставлення до себе.

Розуміється, Михайло Грушевський не був лише теоретиком цього питання. Його теоретичні думки виникали на ґрунті живої дійсности, життя української нації, позбавленої в умовах російського самодержавства права на рідну культурну мову, на університетську освіту цією мовою. З болем у серці відчував Грушевський ту велику культурну втрату, яку несе український нарід, маючи на своїй національній території кілька державних, але не рідних університетів та вищих шкіл з нерідною мовою викладання. Адже викладання українських дисциплін, незалежно від мови викладання, і викладання українською мовою — це дві різні речі, яких ніяк не можна змішувати. По-перше, це постулят не тільки український, але й загально-науковий; по-друге, — це вимога українського національно-культурного розвитку. Михайло Грушевський ставив це як аксіому. "Кожний українець, що усвідомлює національно-культурні інтереси свого народу, повинен в принципі стояти за те, щоб в університетах України всі курси університетської програми викладались українською мовою"[8].

Але не одна тільки університетська освіта українською мовою привертала увагу М. Грушевського. Його не меншою мірою цікавило питання української мови в шкільній освіті взагалі, бо без цього неможлива й університетська освіта. Рідна мова в шкільному навчанні — це основа нормального розвитку дитини, того розвитку, що його аж ніяк не може забезпечити чужа викладова мова. На міжнародному конґресі, що відбувся в квітні 1928 року в Люксембурзі в справі виховання, звернуто особливу увагу на ті факти, коли дитина змалку вчиться чужою мовою, і стверджено, що двомовність гальмує поступ дитини в шкільному навчанні; помічено багато вищий розвиток дитини, коли вона користується лише однією мовою.

---

7. М. Грушевський, *Освобожденіе России и украинский вопросъ*. Спб. 1917, ст. 175.

8. *Там же*, ст. 187.

Ще раніше до такого ж висновку прийшов О. Потебня, що великого значення в шкільному навчанні надавав матірній мові. Цю думку докладно розвинув пізніше Василь Сімович у праці "Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини" (Львів, 1934), де він підкреслює факт, що основою розумового розвитку дитини може бути тільки рідна мова.

Дуже помиляються ті батьки, котрі починають учити дітей чужою мовою. Вони, самі не розуміючи того, чинять дітям велику шкоду насамперед щодо їх розумового розвитку, не кажучи вже про те, що виховані чужою мовою діти втрачають всяке національне почуття, любов до рідного слова, до рідної культури, бо це почуття, ця любов прищеплюються тільки рідною мовою.

На цей факт Грушевський звертав пильну увагу. Ще раніше в статті "Мова панська і мужицька" (Село, 1909, ч. 13) Грушевський писав і домагався, що треба дітей учити українською мовою, "щоб діти науку ту легше розуміли, краще і легше навчилися всього, чого їх учать", тоді б і російську мову знали краще, а то "не то що сільські школярі, а навіть ті українці, що покінчили високі школи, звичайно, не говорять добре по-російському, так що природжені росіяни зараз пізнають такого по мові і посміхаються з нього. А що ж казати про сільського школяра?".. "І не дивно, — зазначає Грушевський в іншій праці, — що українське населення має менше користи від нинішньої народної школи, ніж населення великоруське, що наслідки шкільного навчання серед нього значно нижчі, і рецидив неписьменности проявляється в жахливих роз-розмірах. [9]

II

З питанням культурности мови щільно зв'язане питання її вивчення. Кожна культурна мова відрізняється від природної (живої мови неосвіченого народу) тим, що вона має в собі елемент штучности, що надає мові загального характеру, робить її дещо стандартною, спільною для всієї національної території. Така загальна мова не з природи дається людині, а вивчається, щоб її розуміти, нею орудувати. Звідси виходить, що кожна культурна людина до певної міри двомовна істота: одна (природна) мова сприймається ще з молоком матері, друга (культурна) — вивчається в школі. Вивчається, власне, не сама мова в своїй істоті (бо така мова спрймається з дитинства), а лише її штучний елемент, той елемент, що робить мову культурною (літературною) і спільною для користування й розуміння всім членам нації. Отже, кожна культурна людина мусить вивчати свою національну культурну мову, бо ніяка культурна мова з природи не дається. Культурна (літературна)

---

9. М. Грушевский, *Украинскій вопрось,* Москва, 1917, ст. 24

мова — це та мова, що її треба вчити, сприймати її культурні основи через школу. Без цього досконале знання літературної мови не можливе навіть в інтеліґентній родині: діти освічених батьків хоч і сприймають основи літературної мови від батьків, а проте поглиблюють знання і оформляють їх тільки через школу.

Атим більше це стосується дітей неосвічених батьків, які ніяких початків культурної мови дітям не можуть дати. Грушевський це дуже добре розумів і застерігав. У своїй книжці *Про українську мову й українську справу* він пише таке: "І читач з народу, що зроду не державу в руках книжки, і інтеліґент український, що досі...не мав часу інтересуватися книжкою українською, але..., беручи її в руки, вважає потрібним сказати про неї своє авторитетне слово — вони знайдуть у книжці, писаній українською літературною мовою, не одно незрозуміле незвичайне для себе слово. Читач-інтеліґент часто має дуже бідний запас народних слів — менший навіть, ніж читач з народу. Читач з народу затнеться на культурних словах, дещо відмінних, бо приладжених до української фонетики, загалом йому незвісних. Те чи інше слово може здатися дивним, прикро залунати для вуха. Але що ж робити? Чи думаєте, що німецький або французький селянин, не призвичаєний до мови, більше второпає в літературній мові своїй, вперше стрічаючися з нею? Ніколи в світі! Він мусить учитися її, коли хоче розуміти. Так само селянин великоруський чи польський, болгарський чи чеський, беручи книжку, писану літературною мовою, знайде в ній безліч чужих слів, незрозумілих, дивних, яких зміст, толкуючи наздогад, він розуміє хибно".

Ще О. Потебня підкреслював важливість вивчення рідної мови, як великого національно-культурного чинника. Практичне вивчення й удосконалення мови веде до повного розвитку всіх сил нації. Він зрівнює мову з музичним інструментом: як добра музична гра вимагає довгої звички до інструменту, так добре розвинена думка вимагає добре розвиненої мови. Мова — це інструмент, який треба добре опанувати, вивчити, щоб добре ним володіти.[10] В практиці ми часто спостерігаємо байдуже ставлення до вивчення основ української мови. Навіть з деякою зарозумілістю підкреслюють окремі люди, що українська мова їм рідна, і немає потреби ще спеціяльно її вивчати. "Навіщо мені знати, чому я говорю або пишу так, а не інакше, аби моя мова, моє письмо було правильним", — так не раз заявляють наші люди, що не дооцінюють ролі культурної рідної мови.

На цю важливу сторону питання мови звернув увагу й М. Грушевський, "Але ж помилуйте, скажуть мені любезні землячки на мою

---

10. К. Чехович, *Олександер Потебня — український мислитель-лінґвіст*, Варшава, 1931, ст. 11-113.

раду учитися української мови, — що це за рідна мова, коли треба її вчитися? Ми добиваємося прав української мови через те, що вона нам своя, рідна, а ви кажете її вчити, наче чужу! Що ж тоді за користь з своєї мови". [11] Бояться наївні землячки, що, вивчаючи рідну мову, вони цим самим дають зброю ворогам в руки, які можуть подумати, що українська мова чужа українському народові". М. Грушевський пише далі: "Це мабуть найдальший і найстрашніший, найбільш небезпечний вивід, який можна вивести з моєї ради. Але як без церемонії, без покровців поставив я цю раду, в надії на здоровий, незасліплений розум моїх земляків, так само висуваю і сей можливий, небезпечний закид, який можна виставити проти такої науки. Я вірю, що українство наше все таки має в собі стільки стихійної сили, стільки життєвости, що його не заб'єш ніякими теоремами, що воно своєю стихійною силою переб'ється через штучні перешкоди — поки не вб'ємо самі сеї сили нашою апатією, бездіяльністю. І через те я сміливо ставлю цей арґумент, хоч може декому це й здасться небезпечним: мовляв, самим давати зброю ворогам в руки"[12].

Але є й протилежного напрямку люди, які не цікавляться українською мовою, гадаючи, що вистачить їм для будування української культури й російської мови, якою вони володіють без "труднощів", а українську мову, бачите, ще треба вивчати, гаяти даремно час...Михайло Грушевський суворо картав тих і других земляків, які не маючи достатньої національної свідомости, йдуть лінією найменшого спротиву. Він указує якраз протилежний шлях; "Всі вчаться рідної мови, а наша біда так, що треба вчитися її більше, ніж кому іншому"[13]. Ці слова Грушевського, сказані понад п'ятдесят років тому, залишаються в силі й тепер ще, бо й тепер, на жаль, нам треба вчитися рідної мови більше, ніж кому іншому.

Чому саме нам, українцям, треба більше вчитися рідної мови, ніж кому іншому? Тому, що її ще мало знаємо. Обставини для нашого народу склалися так, що він примушений був занедбувати свою рідну мову і вивчати чужу, не рідну йому мову. Чужа мова (російська, польська) ще з дитинства впливала неґативно на нормальний розвиток мовної свідомости українця. Звідси й маємо наслідок: людина не знає добре ні своєї мови, ні чужої, розмовляє каліченою мовою українською або каліченою мовою російською чи польською. Кожна національносвідома людина відчуває й важко переживає в своєму серці цю аномалію в житті української нації.

Не міг цього не відчувати й переживати Михайло Грушевський. Ось що пише він у згаданій уже праці "Про українську мову і українську

11. М. Грушевський, *Про українську мову і українську справу,* ст. 13.
12. *Там же.*
13. *Там же.*

справу": "Де дитина виростає в нормальних обставинах — в атмосфері своєї мови, уживаної всіма, у всіх сферах життя, там вона несвідомо, сама того не помічаючи, здобуває дуже велике знання своєї мови змалечку ще перд тим, ніж почне жити свідомо, і в початках свідомого життя має і запас слів і призвичаєння до форм і оборотів, і загальну звичку — "дух мови", як то кажуть. Правда, цей словар дитини буде завсіди ще далеко не повний — вона буде його ще довго поповняти; уживання і відрізнювання форм у неї досить неясне; нема свідомости того, що правильне, добре, а що ні. Але знов таки — коли людину окружає далі атмосфера її рідної мови, коли вона вживає її в житті, в школі, на ній неустанно читає, пише, нею думає й говорить, тоді всяка культурна робота, культурний розвій, який вона переходить, являється заразом культурою її мови. Систематична наука граматики, стилю і т. д. тільки приводять до системи відомості, вже в значній мірі готові, зібрані. Таким чином, мова в своїй закінченій, зовсім виробленій формі дається такій людині далеко легше, без всякого порівняння, ніж чоловікові чужому, що буде всього від А до Z вчитися з книжки, з граматики, зі словаря і т. д." [14]

Михайло Грушевський нарікає на те, що українська дитина не має добрих умов для вивчення своєї мови, розуміючи під цим, звичайно, Наддніпряншину, а не Галичину, де були кращі умови розумового розвитку дитини. "Для дуже значної частини нашого покоління з інтеліґентних верств російської України, — каже Грушевський, — українська мова не була вже 'матірною' мовою, як залюбки звуть рідну мову: від батька-матері вона її не чула. Чула може від слуг, від 'простих людей', що з'являлися в домі, і скоро помічала, що це мова нижчої категорії, 'не справжня' мова її круга... Це мова 'не настояща', вона вживається в розмовах інтимних, між своїми людьми, але в справах ділових, в писанні, в читанні вживають іншої, 'настоящої' мови, і цеї мови учать дитину, поправляють, коли вона не добре нею говорить, а українська зістається без культури"[15].

М. Грушевський з сумом констатує, що наша інтеліґентська дитина з родини виносить дуже невелике знання української мови. А крім того, вона призвичаюється дивитися на українську мову не серйозно, не дбає про неї, не культивує її. "А всі дальші обставини життя — школа, самоосвіта...,— вся культурна нинішня обстанова тільки далі відзвичаює від української мови, а привчає вживати до всяких культурних своїх потреб мови чужої, думати на ній і, так сказати, з становища чужонародної психології оцінювати форми чи слова українські"[16].

---

14. *Там же*, ст. 14.
15. *Там же*, ст. 15
16. *Там же*.

Звичайно, в кращих умовах перебуває сільська дитина. Але в небагато кращих, бо вона хоч і довше росте в оточенні рідної мови, але ж мова її не культивується, підмінюється елементами чужої мови. Стирається межа між своєю і чужою мовою. Виховується думка, що це не дві окремі мови, а лише дві відміни тієї ж самої мови: "одна панська, друга мужича, одна образована, для книжки, для газети, для поважної розмови, друга — хатня та господарська, до розмови про гній і хліб". "Елементи великоросійської мови, — каже Грушевський, — випирають елементи української мови, надзвичайно обіднюють українську мову, і нарешті діло доходить навіть до повної утрати почуття мови: до того, що вже українські форми, не тільки слова, здаються дивними"[17].

III

В боротьбі за українську мову Михайло Грушевський ніколи не розгублювався в філологічних дрібницях, які для нього не мали принципового значення, бо й не входили в його компетенцію. Українська мова для нього — це могутнє національно-культурне знаряддя. В цьому й полягає принциповість його поглядів на мову: "Нехай філологи наші на свободі доказують і вияснюють, що це слово або оборот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм українським. Послухаємо їх і як переконаємося їх доводами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заложивши руки в кешені серед цих філологічних і діялектологічних суперечок. Шкода часу, гайда до роботи!"[18]. "Селяни не діти, — пише він, — щоб хвилюватися якимись крапками над і, або тим, як писати *життє* чи *життя*. До часописи української чи до книжки беруться селяни найрозумніші, котрі хоч до високих шкіл не ходили, але всяке діло потраплять зрозуміти не гірше від пана з ґудзиками. І вони дуже добре знають, що як нема двох лиць людських зовсім однаких, так і мов: кождий чоловік говорить хоч трошки одмінно від іншого, а село від села; а як слова неоднаково вимовляються, неоднаково й пишуться. Книжки й газети виходять для цілої України і не можуть потрапляти під те, як говорять в тім чи іншім селі чи околиці"[19].

Ця принциповість у поглядах Грушевського на мову, принциповість, що витворилась на широкій національній основі і переслідує передусім національно-культурні інтереси, дає йому міцну підставу оголосити боротьбу проти тієї обмежености у поглядах на мову, обмежености, що ширилась тоді серед української інтеліґенції. Обставини життя українського народу до 1917-го року склалися так, що ослаблялась його національна енерґія, національна сила, національне почуття.

---

17. Грушевський, *там же*, ст. 12.
18. *Там же*.
19. М. Грушевський, "З кінцем року" *Село*, 1910, ч. 50).

Національне життя українського народу не було буйним цвітом, яким би воно повинно бути при нормальних умовах, а лише жевріло, тліло. Це й призвело, на думку Грушевського, до того, що в українців розвивалися дуже обмежені погляди на речі, зокрема й на українську мову. "Ця слабкість національної енерґії, національного почуття, — каже Грушевський, — дає себе чути на кожнім кроці, дає себе знати і в питаннях мови". [20]

Грушевський тут має на увазі "крайній партикуляризм у справах мови, провінціяльний патріотизм, який вимагає, щоб газета писалася мовою його села, а все українське письменство не виходило за межі словаря його повіту. Ці претенсії кожного, щоб Україна йшла до нього, й неохота поступитися самому хоч кроком до неї — зробити невеличкі зусилля, щоб увійти, так сказати, у всеукраїнський фарватер літературного й культурного руху; цей страх перед сяким сміливим, повнішим виступом так само в справах мови, як і в інших національних справах — вічне побоювання, що скаже повітова "Марія Алексеевна" про якийсь такий сміливіший виступ — все це проява того ослаблення національної енерґії"[21].

На мову Грушевський дивиться правдивими очима як на неодностайну категорію. Кожна людина "говорить хоч трошки одмінно від іншої, кожне село має свої особливості мови". Але літературна мова, як культурна мова нації, є мовою загального користування і через те повинна мати якісь загальні, спільні для всієї національної території норми, і в жоднім разі не може поступатись перед будь-якими примхами партикуляризму, провінціяльного патріотизму, бо тоді вся творча енерґія народу піде не на піднесення національної культури, а на її зниження. Така постава питання не викликає в Грушевського ніякого сумніву. Він наводить приклади, як інші народи з сильним національним духом, з більш розвиненою національною енерґією перепроваджували сміливіші операції над своїм національним життям, над своєю мовою. Так, напр., румуни в XIX ст. перепровадили радикальну реформу своєї мови, вичистивши її від елементів слов'янських та інших і заповнивши їх місце елементами романськими. Вони постановили наблизити свою мову до латинської мови, відповідно до своєї національної традиції, що вони нібито нащадки римлян, Romani, й мають римську мову. Чехи також, "в розмаху свого національного відродження," постановили знаціоналізувати свою мову й замінити чужі вирази своїми, навіть загально-світові слова, як театр, музика тощо. Вони свою мову "перевели через книгу й школу, проведуть через народну мову, і через століття ніхто не буде дивуватися тим словам, як

20. Грушевський *Про українську мову*.

21. *Там же*.

не дивуються в Росії російським "впечатлениям", "средоточиям", "миросозерцаниям" і іншим дивоглядам"). [22]

Особливо гостро засуджує Грушевський суперечки про мову й правопис, які, розуміється, ніякого принципового значення не мають і які він вважає язвами, гіршими від єгипетських, бо вони точать українство. "Скільки непорозумінь, ростічі, неохоти вони викликали і викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтеліґенції, як деморалізують публіку з народа та півінтеліґенції! Просто це національне лихо!"[23] Він закидає галицькому громадянству, що воно займається суперечками про мову й правопис: "Чубляться за мову між собою із "українцями", а за тими суперечками про мову і правопис лишають облогом, з своєї сторони, поле просвітньої й культурної праці". [24]

В центрі уваги Грушевський ставить не особливості мови, а мову як культурно-національну силу, щоб "на тій мові, яка виробилася вже й виробляється далі, дати якнайбільше реального знання — освітнього, культурного й політичного матеріялу свому громадянству, свому народові" [25]. Окремі особливості української мови, надто особливості правописні, цілком натурально, не могли привертати основної уваги нашого вченого і публіциста, бо це справа фахівців-філологів.

Ідея єдности української нації — це провідна ідея в концепції Грушевського. Українська нація мусить зберігати цю єдність незалежно від політичних корданів, що її розділяють. Ця єдність насамперед мусить бути засвідчена в мові. Грушевський це дуже добре розумів, і через те він так палко обороняв єдність термінології для Галичини і Наддніпрянщини: "Треба єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися".

"Поки народ живе, живе і його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис, навіть за п'ятдесят літ — як будуть писати й говорити наші внуки"[26]. Такий його погляд на мову, як змінну категорію, іноді навіть ішов у супереч з даними науки про мову, якщо Грушевський в своїх інтересах торкався суто філологічних питань. Так, напр., в своїх завваженнях на "Український правопис" (Проєкт для ознайомлення, 1926) він рекомендує запровадити форму написання *оповіданнє, поняттє,* а не *оповідання, поняття,* виходячи з суто національно-практичних міркувань, щоб відрізнити відмінкові форми й уникнути двозначности або тризначности, яку має форма *оповідання, поняття* (назив. одн., родов. одн. і

---

22. *Там же*, ст. 17.
23. *Там же.*
24. *Там же.*
25. *Там же.*
26. *Там же*, ст. 22.

назив. множини)[27]. Такі сміливі пропозиції, які, розуміється, виходили за межі дозволеного мовно-історичної науки, безперечно мають своє виправдання, але тільки в загальній концепції Грушевського.

Михайло Грушевський закликав усіх до одностайности. Іти до цієї одностайности треба "дорогою обопільних уступок і толерантности, поблажливости для всяких відмін життя й мови, діялектологічних і культурно-історичних відмін різних частин великої української землі, а не кидатися, як би на червону хустку, на кожну язикову чи правописну відміну", якої "у нас не вживають, у нас не розуміють". Він застерігає не замикатися в "тісні провінціяльні категорії", щоб "не розбивати велику українську землю на частки" з окремою літературною мовою і правописом. "Не чіпатися того, що ділить і роз'єднує поодинокі части української землі, а пильнувати того, що лучить і єднає їх докупи, і це зміцняти й розвивати мусимо" [28]

Грушевський перший виступив проти тієї двомовности, того розходження в мові, яке утворилось в зв'язку з полегшенням друкованого слова на Наддніпряншині 1906 року і появою часописів, що видавалися своєю, партикулярною мовою, своїм правописом. Коли таке розмежування дало підставу декому з учених твердити про існування "двох" літературних мов — українсько-австрійської і українсько-російської, то Грушевський рішуче виступив проти, вбачаючи порятунок у тому, щоб наддніпрянці з галичанами пішли на обопільні філологічні поступки і виробили компромісовий тип української літературної мови. Він писав тоді ж таки, в 1906 році: "Замість зводити до спільного знаменника все багатство українських діялектів, всю різнорідність українського життя, — ставити літературній мові вимоги, аби вона трималася тих взірців, як люди говорять в даній губернії або певній частині її, значило б розбити Україну на атоми, звести національну одність до етнографічної дріб'язковости, пересунути еволюцію нашої літературної мови на півстоліття назад або й більше... Треба розвивати в них (українців) почуття єдности, солідарности, близькости, а не роздмухувати різниці, які їх ділять і які при такім роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення культурного і національного різних частей української землі, як в данім разі — в відносинах до російської України і Галичини"[29].

Найбільшу увагу тоді привернув до себе різкий виступ письменника І. Нечуя-Левицького в брошурі "Криве дзеркало української мови", скерованій проти Грушевського та його однодумців з закидом, що вся

---

27. *Україна*, 1926, кн. 5, ст. 191.

28. Грушевський, *там же*, ст. 2[illegible].

29. М. Грушевський, "Галичина і Україна", *Літ.-Наук. Вісник*, 1906, т. 36, ст. 493.

українська преса та її мова — витвір Грушевського. На боці Грушевського став Іван Стешенко, який у брошурі "Про українську літературну мову" (Київ, 1912) піддав критиці всякі безпідставні спречання про мову, бо ці спречення йшли тільки на шкоду розвиткові української літературної мови, сіючи ворожнечу між людьми, які повинні були спільними силами боротися за відродження української культури.

Культурна мова в концепції Грушевського — це орган національної єдности. Тому він надає мові великого значення в національно-культурному відродженні народу. "Старозавітна леґенда оповідає про свого національного героя, що він в розпалі гніву, не маючи іншої зброї, ослячими щелепами, що попалися йому на дорозі під руку, побив тисячі ворогів. Я думаю, — каже Грушевський, — що нинішні наші культурні знаряддя — література й наукова мова, термінологія, правопис — це все таки щось ліпше від тих ослячих щелепів. Але як би справді було це все тільки ослячими щелепами, то і з цею зброєю потрапимо ми доказати великих діл на полі культурно-національного відродження нашого народу. Іншої зброї, інших засобів ми не маємо й не будемо мати"[30].

Такі основні погляди Михайла Грушевського на українську мову. Українська мова — основне знаряддя культурного розвитку цілої нації. Так розумів значення мови М. Грушевський. Пошана до української мови ще більше підносить цього вченого та його авторитет перед народом. Адже Грушевський все своє життя, всю свою наукову діяльність (а вона в нього дійсно превелика) зв'язав лише з українською мовою, надрукував нею тисячі своїх праць. І це було тоді, коли над ним тяжила панівна російська мова й приваблювала його красою своїх перспектив. Але він не завагався проміняти розкішний панський одяг на "мужичий" сіряк, офіційну повноправну російську мову на невизнану, безправну українську мову.

Цей сміливий вчинок молодого тоді ще вченого Михайла Грушевського викликав велике здивування навіть серед професорів Київського університету, і навіть обурення, особливо в очах проф. Т. Флоринського, відомого ворога українства, який ніяк не міг примиритися з думкою, щоб такий великий талант міг проміняти блискучу кар'єру російського професора на малоперспективну в його очах діяльність як українського вченого.[31]

Вороги української нації навіть останніми часами намагаються скомпромітувати ім'я Грушевського як ученого: "Ми повинні при цьому, однак, завважати, що професори бувають різні, і Грушевський теж, як відомо, вважався професором, але що за користь від його про-

---

30. Грушевський, *Про українську мову,* ст. 20.

31. Т. Флоринский, *Малорусский язык. и "українсько-руський" литературный сепаратизм,* Спб, 1900, ст. 99-100.

фесорства, коли воно все було присвячене перекручуванню фактів і історичної правди"[32]...

Але сталося якраз протилежне. Академік Михайло Грушевський створив собі світову славу саме невтомною працею на рідній ниві. Він засвідчив перед усім світом, що український нарід має свою культурну і наукову мову.

---

32. *Россія*, Ню-Йорк, 1948, ч. 3791, 13-го января.

ВАСИЛЬ МОДРИЧ-ВЕРГАН

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ПУБЛІЦИСТ

ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКИЙ — ОРГАНІЗАТОР ПРЕСИ І ВИДАВНИЦТВ

Проф. Михайла Грушевського загал знає як найбільшого українського історика, національно-політичного діяча, голову Української Центральної Ради і Президента Української Народньої Республіки, а також знає як того, кого лаяли й лають комуністи за демократизм, націоналізм і соціялізм.

Зате мало хто знає про те, що Михайло Грушевський займався організаційновидавничою справою; що він писав оповідання, тобто був балетристом; що він дописував до газет і журналів та що він був публіцистом.

У передмові до своєї збірки оповідань п. н. "Під зорями", що появилася друком 1925 р., Грушевський писав, що в його перших оповіданнях бреніла нотка також політична: "В оповіданні "Бех-аль-Джуґур", писав він, я вложив свої тодішні визвольнні антиімперіялістичні настрої".[1]

М. Дальний у статті "Михайло Грушевський на тлі своєї публіцистики" каже, що "перші публіцистичні праці Грушевський написав ще бувши студентом Київського університету".[2]

Твердження М. Дального у світлі тверджень самого М. Грушевського виглядає трохи інакше. Грушевський у згаданій передмові "Як я був колись белетристом" каже, що по одному скандальному факті, який стався ще в гімназії, він, опинившися потім на університетських студіях, нічого не писав і не читав з белетристики. Почав він друкувати знову свої твори лише після переїзду до Львова. Дослівно про це Грушевський каже:

---

1. М. Грушевський, "Як я був колись белетристом", *Вибрані праці,* Ню Йорк, 1960, ст. 170.

2. М. Дальний, "Михайло Грушевський на тлі своєї публіцистики", *Нові дні* ч. 228, 1969, стор. 18.

"З переїздом до Львова, коли навколо завелось стільки об'єктивно даних, а не мною самих вимріяних собі прикростей і клопотів, мій аскетичний риґоризм ослаб, і я писав часто, друкуючи в "Зорі" і "Літературно-Науковому Віснику".

Далі М. Грушевський каже:

"Я писав, коли мене охоплювало бажання поділитись настроями, гадками, образами, які обсідали мене і не давали спокою, шукаючи свого вислову. Я не міг його дати ні в своїх наукових працях, ні в публіцистиці, а вони не хотіли лишитись "зачиненими дітьми" моєї думки.

"Так з'явились речі, зібрані потім під спільними назвами"Sub divo" і "З старих карток".[3]

Отже, на підставі того, що написав сам Грушевський, можна уважати, що перші його публіцистичні твори були друковані тоді, як він приїхав до Львова, тобто 1894 роком починаючи. Заблищав публіцистичний талант Грушевського в 1897 році. В тому році він, як голова Наукового Товариства ім. Шевченка, запропонував зреформувати "Зорю" в напрямі наукового журналу і перезвати її на "Літературно-Науковий Вістник".

В "Зорі" (1897 р. ч. 21) про цю реформу поміщено таке повідомлення:

"Скорий культурний поступ нашого народу в останніх часах і зв'язаний з тим ріст його духових потреб, між іншим, давно давав себе відчути і в сфері літератури і белетристики. Заснована тому вісімнадцять років наукова часопись "Зоря", віддавши важні прислуги нашому культурному життю, перестає вже своєю програмою задовольняти ці потреби. З огляду на це Наукове Товариство ім. Шевченка постановило з початком 1898 року зреформувати "Зорю", цебто розширити її програму обсяг".[4]

Про реформу "Зорі" написав М. Грушевський і в своїй "Автобіографії":

"За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство галицької України. Окрім університетських курсів, я повів публічні виклади, взявся за організацію наукової роботи в Науковім Товаристві ім. Шевченка, перейняв на себе редакцію "Записок", зреформував їх з однорічника на квартальний, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них зложив (1895 р.) в Т-ві інші, спеціяльні публікації".

---

3. Грушевський, *там же*, стор. 177.

4. Аркадій Животко, *Історія української преси*, Реґенсбурґ, 1946, стор. 75.

"Літературно-Науковий Вістник" за ред. М. Грушевського, Івана Франка, Осипа Маковея, О. Борковського став найповажнішим журналом і виразником української наукової, національної і політичної самостійницької думки. Немає сумніву, що найбільше хисту до того доклав М. Грушевський, який умів приєднати науковців, письменників, поетів, та публіцистів, а також умів фінансово забезпечити журнал, який проіснував аж до 1917/19 року.

Але що найважливіше — "Літературно-Науковий Вістник" стояв увесь час на всеукраїнських позиціях, визначених М. Грушевським, і ці позиції чи ідеї він поширював у своїх наукових і публіцистичних творах. В одній статті він так обґрунтовував ці всеукраїнські позиції:

"Треба розвивати в них (в усіх частинах українських земель) почуття єдности, солідарности, близькости, а не роздмухувати різниці, які їх ділять".[5]

Цю ідею М. Грушевського підтримував Іван Франко та всі співредактори і співпрацівники "Літературно-Наукового Вістника" та всі ті, що друкували в ньому свої твори. Іван Франко напередодні першої революції в Росії в "Отвертому листі до галицької української молоді" про ідею національности писав:

"Ми мусимо навчитися чути себе Українцями — не галицькими, не буковинськими Українцями, а Українцями без офіціяльних кордонів. Ми повинні — всі без виїмку — поперед усього пізнати ту свою Україну, всю в її етнографічних межах..., і засвоїти собі те знання твердо до тої міри, щоб ми боліли кожним її частковим, льокальним болем і радувалися кожним хоч і як дрібним та частковим успіхом, а головно, щоб ми розуміли всі прояви її життя, щоб почували себе справді, практично частиною його..."[6]

Олександер Лотоцький у своїх спогадах "Сторінки минулого" про М. Грушевського, а в тому і про "Літературно-Науковий Вістник", що його він редаґував, каже, що довкола того журналу "вперше широко об'єдналися літературні сили австрійської і російської України, на протязі коло 20 літ, Михайло Сергієвич містить тут статті в питаннях літературних та громадських, і статті ці завжди були найінтенсивнішою частиною журналу, до якої читач у першу чергу звертається."[7]

Другим журналом, що вийшов у 1892 році з рамени Наукового Товариства ім. Шевченка, були "Записки Товариства ім. Шевченка" у Львові. До появи цих "Записок" значною мірою причинився М. Грушевський. Він у 1895 році перебрав редакцію, бо попередні редак-

---

5. Цитовано за Животком *Історія укр. преси,* стор. 76.

6. Іван Франко "Отвертий лист до галицької української молоді", *Вибрані сусп-політ. і філософ. твори,* Київ, 1956, стор. 447, (збережено тодішній правопис).

7. О. Лотоцький *Сторінки минулого,* Варшава 1933-34, III, стор. 348.

тори, першого числа Юліян Целевич, а двох інших — Олександер Барвінський, не могли з редаґуванням належно справитись.

М. Грушевський, перебравши редакцію "Записок", у 1895 році випустив 4 числа (точно кажучи, 4 книжки), а від 1896 до 1913 року випускав по шість чисел річно. За редакцією М. Грушевського вийшло 110 книжок "Записок" із загальної кількости 155, що появлялися до 1938 року.

У "Записках" були друковані наукові праці визначніших науковців з історії України, літератури, філософії, етнографії, краєзнавства, природничих та математичних наук. Крім стисло наукових праць, були в "Записках" і наукові причинки та публіцистичні твори. Багато праць там друкував також і М. Грушевський.

Михайло Грушевський великою мірою причинився до заснування "Українсько-Руської Видавничої Спілки" (УРВС), яка проіснувала понад десять років і видала понад 300 книжок.

Десь у 1904 році М. Грушевський заснував місячник "Наша школа" і журнал "Учительська громада". А коли в 1906 році за почином Євгена Чикаленка почала виходити "Нова громада" і пізніше боролася з фінансовими труднощами, то М. Грушевський порадив, щоб вона об'єдналася (в 1907 році) з "Літературно-Науковим Вістником", який у 1907 році мав виходити у Києві. Цю думку зреалізовано, і в 1907 році вийшло перше число "Літературно-Наукового Вістника" за редакцією М. Грушевського, при співробітництві Володимира Гнатюка, Олександра Олеся і Юрія Тищенка у Києві.

В тому часі про київський "Літературно-Науковий Вістник" львівський щоденник "Діло" писав:[8]

"Органом, у котрім відбивається спільнота цілого нашого народу по цім і по тім боці кордону в теперішніх обставинах — є один-одинокий "Літературно-Науковий Вістник". До нього мусить звертатися кожний, кому залежить на збереженні і скріпленні національної свідомости, хто хоче користати з найсерйозніших творів української літератури і публіцистики та вдержати контакт з українською науковою творчістю. "Літературно-Науковий Вістник" є тепер справді єдиним всеукраїнським органом".

Варто ще пригадати, що в тому році, як М. Грушевський радив "Новій Громаді" об'єднатися з "Літературно-Науковим Вістником", він також радив те саме зробити журналові "Кіевская Старина", який по 25-літньому існуванні припиняв своє існування. Але члени "Старої Громади", хоча вже й не мали сил видавати цей журнал, все таки боялися передати його "Літературно-Науковому Вістнику", бо він був для них надто радикальним. Його радикальство полягало найперше в тому, що був друкований українською мовою, а "Кіевская Старина"

8. *Діло*, 1907 р., Цитовано за Животком, *там же*, ст. 117.

виходила московською мовою. Друге радикальство "Літературно-Наукового Вістника" полягало в тому, що правопис, яким був редаґований цей журнал, був фонетичний.

Члени "Старої Громади" вирішили створити журнал, який друкувався б одночасно українською і московською мовами. Такий журнал створено і названо його "Україна", але він за рік перестав виходити, бо в такій формі, українською і російською мовами, він у пореволюційному часі вже не мав майже ніякого ґрунту в українському суспільстві.

Зате "Літературно-Науковий Вістник", об'єднавшися із "Новою Громадою", здобував широку популярність. Під керуванням М. Грушевського почали виходити ще "Записки Українського Наукового Товариства в Києві", яке то Т-во він тоді заснував, щоб пожвавити також наукову працю.

Перша книжка "Записок УНТ в Києві" під редаґуванням М. Грушевського, Гр. Павлуцького і В. Перетця вийшла 1908 року. В ній помістив також М. Грушевський свої праці.

1914 року "Українське Наукове Товариство в Києві" приступило під редакцією М. Грушевського до видання другого наукового журналу "Україна", що був призначений для широких народніх мас. Появилося чотири книжки цього журналу, а по його відновленні 1917 року ще вийшли три подвійні книжки. В цьому журналі М. Грушевський також помістив свої праці.

Треба ще згадати, що М. Грушевський взяв також участь у організуванні журналу "Украинскій Вѣстникъ" у Петербурзі, а пізніше помістив у ньому низку передових статтей. Журнал був заснований 1906 р., і більшість статтей Грушевського, друкованих у ньому, ввійшла у збірку "Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ". Але цей журнал довго не втримався. Вийшло всього 14 чисел. Вони були призначені впливати на ті кола, що говорили по-московському.

Також треба згадати, що в 1906 році за фінансовою допомогою Євгена Чикаленка почав у Києві виходити український щоденник "Рада". М. Грушевський у цьому щоденнику співробітничав, бо щоденник стояв на всеукраїнському ґрунті і був дзеркалом українського життя на всіх українських землях.

У 1909 році (у вересні) М. Грушевський зорганізував у Києві видання популярного ілюстрованого тижневика п. н. "Село". Як було сказано в першій редакційній статті, організатори цього видання ставили собі завдання "подавати відомості, новини і всяку науку в справах, потрібних нашому селянинові або робітникові, і про всякі важніші справи з життя українського, російського й заграничного, цікаві для всіх, про які всякому треба знати".[9]

---

9. Животко, *там же*, стор. 113.

Коли по півтора роках через важкі політичні відносини (цензура, кари, залякування передплатників і читачів) "Село" перестало виходити, то в 1911 році (4 березня) появився за тієї самої редакції ілюстрований тижневик "Засів". Але зміна назви не змилила наставлення російської влади. Кари, цензура і заборони тривали. Тоді редакцію перейняли інші люди.

Війна в 1914 році застала М. Грушевського в Криворівні, на Гуцульщині, в Західній Україні, де він був на вакаціях. При допомозі Союзу Визволення України йому вдалося з дружиною і дочкою виїхати до Відня.

В листопаді 1914 року М. Грушевський приїхав до Києва, але військова влада його відразу ж заарештувала. Спочатку тримали його в Лук'янівській в'язниці, потім перевезли до Симбірська, а згодом до Казані. Завдяки стараннням деяких академіків з російської Академії Наук його перевезено з Казані до Москви, де він перебув під поліційним доглядом до вибуху революції 1917 року.[10]

У Москві М. Грушевський нелеґально співробітничав у тих газетах, що виходили поза Києвом і поза межами України, зокрема в тижневику літератури, мистецтва і громадського життя "Промінь", що почав виходити 20 листопада 1916 р. за ред. Володимира Винниченка.[11]

З вибухом революції 1917 року Грушевський 27 березня приїздить до Києва і тут стає головою Української Центральної Ради, яка 17 березня 1917 р. на своїх основуючих зборах обрала його головою позаочно. Тут він, уже як голова УЦРади, став співробітником щоденника "Нова Рада", що його 25 березня 1917 р. почало видавати "Товариство підмоги літературі, науці і штуці."

Варте подиву, що М. Грушевський, будучи головою УЦРади, ще знаходив час на писання публіцистичних статтей і брошур на актуальні національно-державні і політичні теми. З дуже актуальних і освідомних брошур варто згадати "Хто такі українці?", "Чого хочуть українці?", "Якої ми хочемо автономії і федерації" та інші.

У 1919 році (на прикінці січня) за влади Директорії УНР М. Грушевський перед наступом большевицької армії покинув Київ і виїхав до Кам'янця-Подільського. Тут він редаґував деякий час популярний часопис для народу під наг. "Життя Поділля".[12]

---

10. В. Дорошенко, "Життя і діяльність М. Грушевського", *Вибрані праці,* стор. 18-19.

11. Животко, *там же,* стор. 140. Про причину повернення М. Грушевського з Відня до Києва під час війни Росії з Австро-Угорщиною див.: Матвій Стахів, "Чому Грушевський повернувся до Києва в 1924 р.", вище, ст. 109.

12. У Кам'янці М. Грушевський затримався на довший час до початку березня 1919 р. Центральний Комітет Української Партії Соціялістів-Революціонерів

У Дорошенка сказано, що коли фронт наблизивсь, М. Грушевський у березні 1919 р. через Галичину переїхав на захід і опинився у Відні.[13]

Там, у Відні, він заснував Український Соціологічний Інститут, де, крім своїх праць, друкував праці співробітників. Крім того у Відні в 1920 р. від імени Закордонної Делеґації Української Партії Соціялістів-Революціонерів М. Грушевський став редактором свого органу п. н. "Борітеся — поборете"[14] В році 1924 М. Грушевський повернувся в Україну і там, крім наукової праці, видавав збірники "Україна", "За сто літ" та інші.

ПУБЛІЦИСТИКА ПРОФ. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Проф. Михайло Грушевський був, мабуть, першим українським публіцистом, який свої публіцистичні твори видав кількома збірками.

Першу збірку публіцистичних статтей видав М. Грушевський 1907 року п. н. "З біжучої хвилі". Це були найкращі статті, друковані в "Літературно-Науковому Вістнику" під час першої революції в Росії.

Другою збіркою була збірка статтей, друкованих московською мовою п. н. "Освобожденіе Россіи и украïнскій вопросъ", видана 1907 року.

Третьою збіркою, виданою в 1911 році, була "Наша політика". Це була відбитка статтей, друкованих у "Літературно-Науковому Вістнику", з критичною оцінкою тодішньої політики галицьких провідників, головно з націонал-демократичної партії. М. Грушевський у передмові до цієї збірки писав: "Пишу не в осудження нинішних політичних діячів, в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу".[15]

Це збірка статтей формату вісімки, що мала на 119 сторінках сім статтей, а саме: "Під нинішню хвилю", "Два роки галицької політики", "Реальна політика на галицькому ґрунті", "Малі діла", "Ера фінансово-економічна", "З нашого культурного життя", "По виборах". Вона підсилила те велике невдоволення серед національних демократів, членів партії, яке вибухло тоді, як ці статті були друковані в "Літературно-Науковому Вістнику". Особливо невдоволеними були члени проводу партії, "Народного Комітету".

уповноважив його очолити делеґацію на міжнародний соціялістичний конґрес у Швайцарії, з завданням одночасно налагодити зв'язки з політичними і державними колами Заходу. У березні М. Грушевський одержав необхідні візи для переїзду через Угорщину, ЧехоСловаччину та Австрію. Це завдання він виконав у 1919 р., а в 1920 — поселився у Відні.

13. Дорошенко, *там таки,* стор. 22.

14. Животко,*там же*, стор. 192.

15."Наша політика", Львів, 1911 р., стор. 15.

"Народний Комітет" на збірку М. Грушевського "Наша політика" зареаґував виданням своєї брошури п. н. "Наша політика і проф. М. Грушевський". Відповідь "Народного Комітету" М. Грушевському не вкладалася в рамки публіцистичної етеки: у ній було багато несправедливих закидів і обвинувачень проти М. Грушевського, як голови Наукового Товариства ім. Шевченка і як політично-суспільного національного діяча.

Ця брошура "Народного Комітету" мала також вплив на збори Наукового Товариства ім. Шевченка в 1913 році, на яких були повторені ті самі закиди з наміром не допустити М. Грушевського бути далі головою НТШ. Але коли збори таки обрали Грушевського головою НТШ, то він, маючи одночасно в управі людей, гостро наставлених проти нього, сам зрікся головства.

Четверта збірка публіцистичних статтей М. Гршевського тематично стосувалась віднови української держави 1918 р. і називалася "На порозі нової України".

Крім цих чотирьох публіцистичних збірок М. Грушевського, залишилося ще багато статтей, які до цих збірок не увійшли. Також залишилося багато статтей, написаних по видрукуванні четвертої збірки.

ТЕМАТИКА ПУБЛІЦИСТИЧНИХ СТАТТЕЙ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Вже з наголовків названих вище збірок публіцистичних статтей М. Грушевського можна загально встановити їх тематику. При докладнім читанні цих статтей, (опублікованих у збірнику *Вибрані праці* можна прийти до висновку, що Грушевський у своїх публіцистичних статтях дав у приступній і популярній формі історю українського національного, політичного і державного відродження українського народу.

Проф. М. Грушевський як історик у низці статтей заперечив теорію московських істориків про спільність Київської Держави і "праруський нарід". Він доказав, що "дуже нераціональне сполучування старої історії полудневих племен, Київської Держави, з її суспільно-політичним укладом, правом і культурою, з Володимиро-московським князівством XIII-XIV вв. так, наче це останнє було його продовження. Це можна було московським книжникам, — для них досить було ґенеалогічного переемства, — але сучасна наука шукає ґенетичної зв'язі і не має права зв'язувати 'Київський період' з 'Володимирським періодом', як їх невідповідно називають, як стадії того самого політичного і культурного процесу. Ми знаємо, що Київська Держава, право, культура були твором одної народности, українсько-руської.

"Цю різницю хотіла була затерти Поґодінська теорія, населивши Подніпров'я X-XII вв. великоросами й казавши їм потім, у XIII-XIV вв,

відси виеміґрувати, але я сумнівався, що хто-небудь схоче тепер боронити стару історичну схему за цією ризиковною, всіми майже полишеною, теорією.[16] Київський період перейшов не в володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV-XVI в. Володимиро-московська держава не була спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені і відносини до неї Київської Держави можна б скорше прирівняти, наприклад, до Римської держави та її ґальських провінцій, а не переємства двох періодів у політичнім і культурнім житті Франції.

"Київське правительство пересадило в великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київської Держави в історію великоруської народности", читаємо у зб. "Вибрані праці". Там же Грушевський писав, що "історія великоруська (такою стає ця "руська" історія вд XII-XIII вв.) з українсько-руським (київським) початком, пришитим до неї — це тільки калікуватта, неприродна комбінація, а не якась "общерусская історія". Зрештою, "общерусскої" історії й не може бути, як нема "общерусскої" народности". І ще далі М. Грушевський заявляє, що він є за "представлення історії кожного народу зокрема, в його ґенетичнім переємстві від початків аж до нині".[17]

Такої схеми української державности держався М. Грушевський, опрацьовуючи давню епоху історії України-Руси.

Пізніше, опрацьовуючи епоху козацької держави, він підкреслює, що після Хмельницького було змагання до завершення автономізму. У статті "Виговський і Мазепа" він каже:

"Забезпечення української автономії — це ґрунт, це правдива дійсна вісь, коло котрої оберталася політика другої половини XVII в."[18]

---

16. Совєтські історики, як це видно із статті І. М. Галусенка "Київська Русь і Північне Причорномор'я", є тієї думки, що "древнє-руська держава під назвою Київська Русь існувала. Вона виникла внаслідок розкладу первісно-общинного ладу, розвитку продуктичних сил і утворення класово феодального суспільства у східніх слов'ян" *Укр. Іст. Журнал*, ч. 6, Київ, 1961, стор. 51-60.

Совєтські історики стоять, згідно з директивою ЦК партії, на старій московській неділимській позиції. "Академія УКР.РСР" у Києві висунула таку доктрину проти наукової історичної схеми Грушевського: "Українські буржуазні націоналістичні історики (В. Антонович, М. Грушевський і ін., фальсифікуючи історичні факти, твердили, що російський і український народи своїм походженням, характером, історією, культурою нібито докорінно відмінні, а мовознавець-націоналіст С. Смаль-Стоцький намагався довести, що навіть у мовному відношенні російський і український народи не є найближче спорідненими". (*Історія Української РСР*, т. І, стор. 154. Академія РСР, 1955).

17. М. Грушевський, "Звичайна схема 'русскої' історії й, справа раціонального укладу історії східнього слов'янства" *Вибрані праці*. Нью-Йорк, 1960, стор. 203-210.

18. М. Грушевський, "Виговський і Мазепа", *там же*, стор. 190.

М. Грушевський прихильно ставиться до автономічних змагань тодішніх гетьманів, від Хмельницького починаючи і на Мазепі кічаючи. Автономія в тодішній політицній констеляції, на думку Грушевського, була єдиним способом вдержати існування українського народу. Невміле використання автономії приводило до тяжкого положення українського народу. Перехід Мазепи від автономізму до сепаратизму у невідповідний час і невідповідними засобами уважає М. Грушевський великою помилкою гетьмана.

Він у згаданій статті "Виговський і Мазепа" каже: "Коли б на місце немилосерного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по роках 1708-9, прийшло б хоч кількадесять літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів — заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 р.) протягом всього дальшого часу".[19]

Далі М. Грушевський каже, що нещасливий для Мазепи бій під Полтавою був причиною всіх лих, які впали на український нарід, включно з кріпацтвом. Все, розуміється, як виходить із статті, наслідки того, що гетьман Мазепа не вмів використати автономії, яку давав московський цар українським гетьманам. Сепаратизм Мазепи, без опертя на українські реальні сили, мусів привести до катастрофи не тільки під Полтавою, але й пізніше. Так думав М. Грушевський як реаліст.

За автономію України був М. Грушевський у новітніх часах, тобто до 1917 р., коли жив і діяв. У першому збірнику публіцистичних статтей М. Грушевського (1907 р.) п. н. "З біжучої хвилі" відбиваються революційні настрої 1905-го і пізніших років, а також і думки М. Грушевського про національно-політичні та державні справи. Це видно у таких статтях як "Українство і питання дня в Росії", "Конституційне питання і українство в Росії", "На руїнах", "Дорогою віків", "В українських послів російської Думи", "Дума і національне питання" та інші. У майже всіх цих статтях М. Грушевський виразно стоїть за національно-політичну автономію України, як найближчу ціль української політики в Росії. Дальшу мету — самостійну, соборну і суверенну українську державу — годі було в той час реалізувати. Не було, по-перше, національної самостійницької свідомости, ні в тодішньої провідної верстви, ні серед широких народних мас. По-друге, не було національно свідомих, підготованих людей до ведення державних, політичних і адміністративних справ. Це видно по тому, що писав сам М. Грушевський у статті,

19. *Там же*, стор. 195.

друкованій у збірнику "З біжучої хвилі". Там він звертався до тодішньої провідної верстви, яка, хоч не знала української мови, заявляла себе українцями, з питанням: "Чому мовчите тепер, коли прийшов час вияснити, пропаґувати його (українське питання) на вашій звичайній російській мові... Чому не користаєте тепер із тих зв'язків, які в'яжуть вас із російськими ліберальними кругами, щоб у них вияснити кривди, потреби і дезідерати".[20]

У цій самій статті М. Грушевський з жалем писав, що для багатьох тодішніх провідників, "генералів і полковників українства", українських послів до першої Думи, "не тільки жадання національно-територіяльної автономії, але й допущення української мови в школи й уряди здавалось річчю дивною і неясною".[21]

Щоб українське національно-політичне і державне домагання в тодішніх відносинах серед "генералів і полковників українства" і серед послів до першої Думи таки спопуляризувати, М. Грушевський помістив низку статтей, писаних московською мовою, в газетах "Сынъ отечества", "Наша жизнь", "Страна", "Кіевскіе отклики" та інші. З цих статтей він потім склав другий збірник своїх публіцистичних статтей п. н. "Освобожденіє Россіи і украинскій вопросъ".

Коли в 1917 році настав час будови Української Республіки, то М. Грушевський, не зважаючи на те, що він як голова Української Центральної Ради, був зайнятий у ній щоденною працею, — ще знаходив час на писання публіцистичних статтей. Статті з того часу, як згадувано, він видав окремою збіркою п. н. "На порозі нової України".

У цій збірці, як показують статті, друковані в "Новій Раді" та інших тодішніх газетах, М. Грушевський висловив свої думки про автономію України, але вже у федерації вільних держав, що мали постати на руїнах російського монархізму. В статті "Повороту нема" М. Грушевський каже:

"Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної плятформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людности. Це старе наше домагання широкої національно-територіяльної автономії України в російській федеративній республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі".[22] І далі:

"Широка автономія України з *державними правами українського народу* в федеративнім зв'язку — це та *програма даного моменту*, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в

20. М. Грушевський, *З біжучої хвилі*, Київ, 1907, стор. 22-23.
21. *Там же*, стор. 95.
22. М. Грушевський, "Повороту нема", *там же*, стор. 117.

задоволенні її з боку провідників російської держави, чи кермуючих кругів російського громадянства можуть мати тільки один наслідок — це пересунення центру ваги в бік українського самостійництва. Про це самостійництво російські лідери заговорили з думської катедри ще перед війною. Але вони й самі дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильною політикою в українській справі в цих останніх роках українського лихоліття.

"В теперішній хвилі, — писав далі М. Грушевський, — прихильники самостійної, чи вірніше сказати — незалежної України — годяться зістатись на спільній плятформі широкої національно-територіяльної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли всеросійські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг широкої автономії в федеративній і демократичній російській республіці?

"З цим треба великої обережности. Це повинно бути ясне керманичам російської держави".[23]

У статті "Від слова до діла" М. Грушевський ще раз повертається до того, що вже сказав про автономію і федерацію в статті "Повороту нема". Він пише:

"Автономія — федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах у федеративнім зв'язку з демократичною російською республікою. Це наша плятформа, це гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтеліґенції, і з ними пліч-о-пліч усе нові й нові группи інших народностей України, з неукраїнських меншостей Української Землі".[24]

М. Грушевський не вірив у те, що Установчі Збори Росії, які обіцяв скликати тимчасовий уряд Росії (Тимчасове Правительство) розв'яже проблеми, які назріли в останньому часі, бо в ньому сидять і мають голос російські централісти, які до автономії і федерації не хотять допустити. Тому Грушевський висуває концепцію автономії і федерації України. Він у згаданій статті пише:

"Ми не можемо в таких обставинах рискувати тим, що являється питанням життя і смерти в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людности його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити цього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих Зборах централістична, чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо йти на певне.

"Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви так,

---

23. *Там же*, стор. 119-120.
24. М. Грушевський, "Від слова до діла", *Вибрані праці* стор. 121.

як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах, і т. ін.

"Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування, в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут плян, а не хронологічний порядок цієї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і з середини), ми доведемо тим самим реальність, жизненість і корисність цього домагання.

"Підтримуючи всією силою тої організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, піддержуючи нею Тимчасове Правительство у всім, що служитиме скріпленню свободи і демократії, ми будемо йти в контакті з ним і в цій нашій роботі в краю. І нарешті, ухваливши нову організацію краю об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людности всієї нашої країни, — ми не будемо з тривогою чекати висліду Установчих Зборів, як розграння якоїсь всеросійської лотерії, а будемо знати, що вони нам дадуть.

"Дадуть те, що властиво по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях у згоді з принципами свободи і демократизму, за порозумінням місцевих національних і клясових груп, і Установчим Зборам буде предложений уже до остаточного потвердження і затвердження".[25]

У статті "Якої хочемо автономії і федерації" Грушевський з'ясував, що таке автономія взагалі та що таке національно-територіяльна автономія і федерація. Подавши різні форми автономії, він далі пише:

"Українці хочуть, щоб з українських земель російської держави (бо про них говоримо покищо, не зачіпаючи іншого питання об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські — київська, волинська, подільська, херсонська, катеринославська, чернігівська, полтавська, харківська, таврійська й кубанська. Від них треба відрізати неукраїнські повіти й волості, як, скажім, північні повіти чернігівської губерні, східні кубанські тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як хотинський і частини акерманського бесарабської, східні часті холмської губернії, полудневі окрайці губернії городненської, минської, курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, чорноморської і ставропільської губернії.

"Так утвориться територія, де українська людність становить

25. *Там же*, стор. 124-125.

більшість (у городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю доохресної території). Ця українська територія має бути зорганізована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування, від самого споду (дрібної земської одиниці) аж до верху — до українського сойму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, *удержувати своє військо,* розпоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.

"Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально до її людности й людности всієї російської республіки. Оце, розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіяльної автономії України, широкої, політичної й демократичної".[26]

Далі М. Грушевський у згаданій статті доказував, яка буде користь з такої автономії для України:

"З національного погляду дуже важно, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть господарями в себе: вони матимуть змогу свобідно задовольняти свої національні потреби в громадськім самоврядуванні, в своїм соймі і в своїх установах.

"Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи наміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, а навпаки, уділяючи і їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів свого краю на задоволення потреб свого народу".

Далі у згаданій статті, Грушевський подає, які користі будуть мати українські робітники, селяни і взагалі всі працюючі як під оглядом економічним, так і культурним. Закінчує цю статтю з'ясуванням, чому Україна мала б, як автономна держава, входити до федерації з політичного і міжнародного становища такими словами:

"Ми хочемо, щоб держава, в склад котрої входитиме автономна Україна, була федеративною, демократичною республікою.

"Хочемо, щоб вона була республікою: щоб у ній не було ні царя, ні якої іншої невідповідальної голови, що мала б право правити до кінця віку і передавати своє місце, свій престіл, по наслідству своїм потомкам; хочемо, щоб уся власть була в руках людей, вибраних народом, за свою діяльність відповідальних...

"Ця республіка має бути демократична. Як устрій автономії України, так і устрій всієї держави має бути спертий на рівності всіх громадян...

---

26. *Там же,* стор. 148.

Як органи місцевого самоврядування і автономного представництва, так і законодавчі органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, тайним і безпосереднім голосуванням. Не має бути під якоюсь укритою формою дано якимсь верствам більше впливу й участи у виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове чоловікам і жінкам і починатися від молодого віку, не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представництві, повинен бути даний голос і меншостям через пропорціональне представництво.

"Але, — пише далі М. Грушевський, — республіка повинна бути, крім того, й федеративна, а не централістична... Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономною організацією України, і того самого бажаємо й іншим народам і областям...

"Маємо для неї взірці в федеративних республіках швайцарській, північно-американській і інших."

Далі, на питання, як мав би виглядати той устрій, що його М. Грушевський пропонує, він каже:

"Україна зорганізується на основах широкої місцевої самоуправи... Місцеві народності будуть мати своїх представників у всіх місцевих радах і установах... Загальним, рівним, безпосереднім і тайним голосуванням будуть вибиратися людністю України депутати до Українського Сойму... Цей Сойм порядкуватиме справами всієї України в її етнографічних межах... Сойм вибиратиме свій виконавчий орган чи раду міністрів для порядкування справ области і заступства інтересів краю. Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх територіяльних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною і при укладанні трактатів республіки український міністер, як і міністри інших членів федерації, мусить мати голос. Війна і мир також не можуть бути рішені без їх участи".[27]

Читаючи збірку статтей М. Грушевського п. н. "На порозі нової України" помічаємо, що в них він популяризує дотепер видані два Універсали УЦРади та вияснює державно-національні і політично-суспільні справи. Рівночасно з тим, він скеровує думки своїх земляків з допомогою і зрозумілих для них тоді, державно-політичних назв на самостійництво, соборництво і суверенність Української Народної Республіки. Тому, що в Україні жили і не українці, то М. Грушевський цьому питанню присвятив кілька статтей, а зокрема у статтях — "Чи Україна тільки для українців?" і "Народностям України". Він у статті "Чи Україна тільки для українців?" писав:

"Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати

---

27. Цитовано з *Вісника СВУ* 1917, ч. 41-42.

для добра краю і його людности, служити їй, а не обдирати, не експлоатувати для себе".[28]

Далі М. Грушевський у цій статті писав про великі потреби праці в УНРеспубліці так:

"Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї як найменше сил, і тому завсіди готові залишити кожне місце в руках людини нам созвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю й його людности, признання прав і потреб української більшости при забезпеченні прав меншостей.[29]

Про права меншостей М. Грушевський дуже виразно писав у статті "Народностям України":

"Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії".[30]

"Ми хочемо, розуміється, вірити, — писав далі М. Грушевський, — що й представики національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище; підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей".

М. Грушевський далі у цій статті писав зовсім виразно:

"Ті, що стануть при українцях рішуче, отверто і сміло в цей рішучий момент, створять на будуче міцний духовий, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

"Право національних меншостей буде забезпечене! Білоруси та, де вони живуть у меншості на українській території, — наші найближчі брати, товариші нашої вікової недолі і боротьби за наше національне життя, великороси — походженням чи вихованням, поляки, котрі захочуть заховувати польську культуру, жиди — найчисленніша з неукраїнських народностей України, яка з всього становища має право на нашу особливу увагу, чехи, молдавани, мусулмани й інші народності,

---

28. *Вибрані праці*, 'Чи Україна тільки для українців?", стор. 130.
29. *Там же*, стор. 132.
30. М. Грушевський, "Народностям України", *там же*, стор. 126.

повинні дістати —, і я певен, дістануть пропорціональне представництво в наших автономних органах".[31]

Показана статтями М. Грушевського така форма організації автономного ладу в національних територіях і федеративного устрою в Росії, не тільки, що не знайшла схвалення більшости членів Тимчасового Уряду Росії, — вона також не знайшла прихильности серед більшості провідників тих народій, що жили в Україні.

Тимчасовий Уряд Росії таку форму організації автономії в Україні, що її пропонував М. Грушевський у своїх статтях, вбачав як дублєт тієї форми організації, що її він пропонував народам Росії. Україна, казали тоді московські централісти, що були в Тимчасовому Уряді, з такою автономією і федерацією ставала рівнорядним політичним і державним партнером Росії, а того не бажала велика більшість членів уряду і змосковщені провідники національних меншин в Україні.

Українська Центральна Рада під головуванням М. Грушевського, у якій членами були представники національних меншин, за короткий час, бо за три місяці, проголосила три Універсали, у яких подала свою державну, національну, політичну і соціяльну програму.

Третім Універсалом УЦРада проголосила Україну самостійною і суверенною державою. Це було фактично занехання думки про автономію в межах Росії і заманіфестування українського самостійництва.

Про федерацію все ще згадується в Третьому Універсалі, і то тому, що два місяці раніше, в днях 22-28 вересня 1917 р., відбувся, скликаний УЦРадою З'їзд Народів України. М.Грушевський після відкриття цього З'їзду, як господар столиці Києва, виголосив привітальну промову і в ній виклав своє і УЦРади розуміння федеративного будівництва, підкреслюючи, що шлях федерації — це шлях "до перспектив, що давно піднявся перед благородними умами людства, шлях до федерації Европи і цілого світу".[32]

На цьому з'їзді М. Грушевський у своїй промові висунув ще одну думку: створити Союз Народів Сходу Европи з осідком у Києві, яким має проводити Рада Народів.[33]

Третім Універсалом УЦРада оформила Українську Народну Республіку конституційно. На самому початку було сказано:

"Од нині Україна стає Українською Народною Республікою". А далі сказано, що 9 січня 1918 року відбудуться вибори Установчих Зборів України, а їх перша сесія відбудеться 22 січня 1918 р.

"До Установчих Зборів України, — сказано в Третьому Універсалі, — вся власть творити лад на наших землях належить нам, Українській

31. *Там же,* стор. 128.
32."Вісник СВУ", жовтень 1917.
33. *Там же,* стор. 78

Центральній Раді і нашому правительству, Генеральному Секретаріотові".

З того приводу М. Грушевський у статті "Великий обов'язок" опублікував заклик до українців, щоб вони виконали той великий обов'язок, який на них накладає самостійна і суверенна Українська Народна Республіка. Він писав:

"Важке слово сказане! Україна стала самостійною й незалежною, відокремленою державою.

"Як довго вона пробуде на цім становищі, себто — як скоро з'явиться для неї реальна можливість установити федеральний зв'язок з іншими республіками, цього в цій хвилі не може напевно сказати ніхто: може це буде дуже скоро, а може й простягнеться цей час, коли українська республіка буде кермуватися виключно волею самої української демократії і на ній лежатиме вся відповідальність за долю нашого народу і краю".[34]

Далі у цій статті М. Грушевський звертав увагу на те, що надіятися на якусь зовнішню силу нема чого.

"Треба відкинути, — писав він, — ілюзії, мов би то ми на когось можемо спиратись, мов би хтось стоїть за нами — якийсь "єдиний фронт", якась солідарність народів і країв 'колишньої російської держави', коли в дійсності нічого того нема, а властиво, навпаки, — останки і пережитки тих колишніх зв'язків тільки гальмують, тільки дезорганізують наші зусилля".[35]

Єдиною орієнтацією, на думку М. Грушевського, повинна бути власна сила, яку він вбачав в українській демократії. Він у згаданій статті сподівався, що "українська демократія, зріло і розважно рішившись на повне відокремлення, зміркувала й усі наслідки, всі обов'язки, які з нього витікають для неї з цього моменту".[36]

Тим часом, большевицький переворот у Петербурзі, повалення Тимчасового Уряду Росії та війна проти Української Народної Республіки змусили УЦРаду проголосити Четвертий Універсал з датою 22 січня 1918 р. З того приводу М. Грушевський опублікував статтю "Українська самостійність і її історична необхідність". У ній Грушев-

---

34. Грушевський, "Великий обов'язок", *там же*, стор. 35.

В Третьому Універсалі було вставлено фразу, що УНР покищо не "відділяється від Росії", а бажає творити з респібліками на руїнах царської імперії федеральну систему національних держав. У первіснім проєкті Третього Універсалу цієї фрази не було. Її вставлено на вимогу національних меншостей (жидів і москалів), які заявили під час переговорів, що коли цієї фрази не буде, то вони голосуватимуть проти. Для "апізменту" цих меншин вставлено дану фразу. Це виразно стверджує жидівський історик О. Чориковер ***История погромного движения на Украине 1917-1921,*** Берлин, 1923, т. І, ст. 68.

35 *Там же*, стор. 35-36.

36. *Там же,* стор. 36.

ський вказував на ті мотиви, які вплинули на проголошення Четвертого Універсалу.

Першим мотивом було заключення миру УНРеспубліки з воюючими державами, і тим самим відділення УНРеспубліки, як воюючої республіки. УНРеспубліка, виступаючи як партнерка у заключуванні миру, тим самим виступала як самостійна держава.

Другим мотивом — була потреба рішучішої політики в боротьбі проти совєтської Росії, яка якраз почала похід в Українуількома арміями, стягнувши їх з фронту після того, як Совнарком склав перемир'я з німцями.

Третій мотив — необхідність повної свободи в упорядкуванні соціяльних, економічних і фінансових справ України.

М. Грушевський робив висновки, що "після проголошення самостійности Української Республіки ніхто вже не може ховатися в хащі невтралітету, бо тепер є боротьба двох держав, України і Великоросії, в котрій усі громадяни Української Республіки, всі жителі її без різниці поглядів і переконання обов'язані підтримувати українське правительство. Хто від того ухиляється, нарушає свій обов'язок перед державою, а хто виступає по стороні ворогів Української Республіки, будучи жителем України, той є зрадником і бунтівником проти свого законного правительства".[37]

Як большевики почали пропаґувати федералізм, а їх провідники — Ленін і Троцький — почали називати себе федералістами, то М. Грушевський у статті "Очищення огнем" писав, що тим вони задають ідеї федералізму смертельного удару, бо вони під цим федералізмом приховують поганий, терористичний централізм.

Він також у цій статті писав, що "старий московський" централізм виступає тут ще раз під маскою большевизму. Большевики є продовжувачами політики російських соціялістів-революціонерів, Керенського і компанії, що їх вони недавно своїм переворотом усунули від влади в Росії. Болшевицькі федералісти, — писав Грушевський, — для врятування російської влади не спиняться перед руйнуванням і різнею".[38]

З того факту Грушевський робив висновок:

"Тільки тепер усі сили і революційні і контрреволюційні, всі заінтересовані в цілості російської фірми і просто ворожі українству елементи змобілізувались і повстали, щоб дати генеральну битву нашому національному життю".[39]

---

37. *Там же,* стор. 38.
38. *Там же.* стор. 42.
39. *Там же,* стор. 43.

Між українським і московським народом йшла збройна боротьба: "Один, — писав Грушевський, — наступає, другий етап борониться". В статті "В огні і бурі" він дає пояснення, за що йде боротьба між цими народами:

"Боротьба йде, за закріплення самостійности й незалежности Української Республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціяльних реформ".[40]

М. Грушевський підкреслює, що дотеперішня революція в Україні не розвивалася самостійно, вона йшла по шляху російської революції; "Наша українська революція, на жаль, не розвивались самостійно, вона весь час мусіла маширувати з конвульсійними рухами і киданням революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через вогонь".

Тому М. Грушевський робив висновввок:

"Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо жертвувати всім, щоб рятувати найдорожче в цім моменті: самостійність і незалежність нашого народу".[41]

У статтях М. Грушевського, що були дотепер цитовані, відбилися не тільки його державно-політичні ідеї, але й вся тодішня зовнішня і внутрішня політика Української Центральної Ради, яка опиралася на вимогах українських політичних партій, українських суспільних організацій та на резолюціях віч і з'їздів. Іншими словами можна сказати, що це були вимоги тодішнього часу, які опиралися на національно-політичній зрілості державного проводу. Ці вимоги були такі:

1) Спершу негайне переведення в життя широкої національно-територіяльної автономії, не чекаючи на те, поки її дасть влада демократичної Росії.

2) Скликати свої Українські Установчі Збори і на них вирішити зміст і форму автономії та підготуватися до Всеросійських Установчих Зборів.

3) Змагатись до створення української держави, яка була б тільки у федеративному зв'язку з Росією.

4) Старатися негайно скласти мир з воюючими державами.

5) Підтримувати Російський Тимчасовий Уряд лише постільки, поскільки він захищатиме інтереси українського народу і народів України та Росії. Як він того робити не буде і як буде перешкоджати скликанню Українських Установчих Зборів, то УЦРада буде його поборювати.

---

40. *Там же,* стор. 45.
41. *Там же.*

ЗАЯВА М. ГРУШЕВСЬКОГО ПРО КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

Ніхто не передбачував того, що московські комуністи, чи пак большевики, зроблять у Петрограді 7 листопада революцію і повалять там за один день Російський Тимчасовий Уряд. Всі дотеперішні вимоги, що їх ставила УЦРада у проводі з М. Грушевським, стали неактуальними, за вийнятком одного — заключення миру з центральними державами: Німеччиною і Австрією. За мир були також і большевики.

Українська Центральна Рада, проголосила 20 листопада 1917 р. Третій Універсал, проклямувала тим самим самостійність і суверенність Української Народної Республіки, але все таки ще у федерації з Росією. Федерацію з Росією проголошено ради спокою і в надії, що демократична Росія буде не тільки визнавати УНРеспубліку, але й підтримувати її політику на міжнародній арені.

Тим часом події котилися дуже скоро. Большевики, маючи перемир'я з Німеччиною і Австрією, перебравши владу в свої руки та зорганізувавши армію, рушили походом на Україну. Демократична Росія — переставала існувати. Тоді УЦРада Четвертим Універсалом 22 січня 1918 р. проголосила ще формально повну самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Уряд УНР склав із центральними державами мировий договір 9 лютого 1918 р. Українську Народну Республіку визнали центральні держави та вислали до Києва своїх амбасадорів.

Українська Народна Республіка, як самостійна і суверенна держава, на початку лютого 1918 р. вислала свою делеґацію до Берестя Литовського, щоб вона там заключила мир з дотепер воюючими державами. Большевики до Берестя Литовського вислали свою делеґацію ще на початку грудня 1917 р.

Мир підписано 9 лютого 1918 р. М. Грушевський опублікував статтю "Мир землі нашій", у якій пояснив становище Української Центральної Ради в справі миру ще перед заключенням договору. Він також у цій статті подав становище у справі миру Російського Тимчасового Уряду і становище большевиків.

Російський Тимчасовий Уряд усіми силами старався затягнути війну на довший час, і тому всі зусилля Української Центральної Ради в справі припинення війни і встановлення спокою були даремними. Дослівно про це М. Грушевський писав:

"Український трудовий народ висловився відразу проти нинішньої війни, в котру був силоміць уведений старим царським правительством. Українські представники ввесь час рішуче відмежовувались від цеї проклятої справи, задуманої світовою буржуазією, і з самого

початку революції Українська Центральна Рада, представництво українських селян, робітників і солдатів, рішуче стала добиватись негайного миру. Але тимчасове коаліційне правительство Керенського, Мілюкова і інших так само, як старе царське, підпало впливам імперіялістичної европейської буржуазії й усіми силами старалось затягнути війну, або підняти її наново, й через те всі зусилля Української Центральної Ради коло припинення війни й заведення спокою зіставались даремними, аж поки розклад фронту й тилу в дійсності зробив неможливим її утринання".[42]

Щоправда, як прийшли до влади большевики, М. Грушевський каже: "Коли власть взяли 'народні комісари', вони проголосили негайну ліквідацію війни. Але, як з іншими большевицькими обіцянками, так і з цею вийшло те ж саме: виявилось, що большевики не можуть на ділі сповнити своїх обіцянок, даваних робочому народові, не можуть дати країні обіцяного миру, демократичного, негайного"[43]

Це виразно виявилося під час переговорів у Бересті. "Тоді, писав М. Грушевський у згаданій статті; делеґати народних комісарів стали всякими способами затягати переговори й робити всякі труднощі українським делеґатам щоб їм не вдалось те, що не вдалось делеґатам 'народних комісарів' ".[44]

Уряд УНРеспубліки не злякався ні словних, ні збройних погроз, ні навіть аґресії. Він у Бересті виграв дипломатичний бій і заключив мир. "Мир гідний і почесний, писав Грушевський, мир демократичний, який вертає їй (УНРеспубліці) її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошеву систему і полишає повну свободу в політиці і економічних справах".[45]

Берестейський мир давав урядові УНРеспубліки не тільки моральну, але й збройну допомогу, на основі окремої умови з УНР. Разом із союзними військами Німеччини, армія УНР вигнала большевицькі війська з окупованої ними території і вже 1 березня 1918 р. столиця України, Київ, була визволена з-під рос. окупації.

З того приводу М. Грушевський написав статтю "Повороту не буде", у якій запевняв:

"В повній силі зістається те, що сказане було в Центральній Раді два місяці тому, що українська держава, той устрій і лад, котрий вона заводить, нам важна і цінна, цінна так, що ми задля охорони її виявила готовість пожертвувати всім; але цінна як тверда, тривка й певна форма, котра має бути заповнена соціяльним і культурним змістом, відповідно

---

42. М. Грушевський, "Мир на землі нашій". *Вибрані праці,* ст. 27.
43. *Там же,* ст. 47.
44. *Там же,* стор. 48
45. *Там же*

нашим намірам і бажанням, себто бажанням і інтересам трудового українського люду".[46]

Далі у цій статті М. Грушевський заявляв, що всі демократичні свободи і соціяльно-економічні реформи, що їх проголовила УЦРада у своїх універсалах і в законах, залишаються цілими і ненарушеними. Їх не спалить ні війна з большевиками, ні анархія.

"Наша боротьба з большевизмом, — писав далі М. Грушевський, — це заразом боротьба з контрреволюцією, яка причаїлась за ним і з-поза нього чекає хвилі, коли вступаючи його слідами, або йдучи попліч із ним, можна буде здавити революцію. Поборюючи нинішню анархію, поборюємо заразом реакцію, яка ждала своєї черги, щоб виступити після неї".

Закінчив М. Грушевський цю статтю заявою, що у нас повороту до старого не має бути і не буде.

"Боронячи українську державність, будуємо міцну твердиню, до котрої не буде приступу поліцейсько-бюрократичній реакції. Укріплюючи авторитет нашої соціялістичної Центральної Ради й соціялістичного міністерства, хочемо зробити нашу Україну твердою кріпостю соціялізму. Будуємо не для буржуазії, а для трудящих мас України, і від цього не відступимо!".[47]

У цій статті, як видно, М. Грушевський не тільки заявляв, що він твердо стоїть на самостійницьких принципах, проголошених УЦРадою, але й вірить, що ці принципи підтримають і оборонять українські і неукраїнські широкі маси. Та, пройшовши довгий шлях практичної політики, М. Грушевський побачив, що тим широким масам, а зокрема масам національних меншин України, що їм він і УЦРада в своїх універсалах дали всі цивільні права, а Росії пропонувала федерацію, бракує доброї волі і розуміння доби. Ці маси не бачать перед собою тієї світлої майбутности, що їм пропонує український уряд в Українській Народній Республіці, і тому вони ні його, ні його пропозицій, ні ладу не підтримують. Маси занадто глибоко сиділи своєю свідомістю в старих поглядах і тому мрії, що їх висловлював М. Грушевський у попередніх статтях і УЦРада в універсалах в обличчі нових обставин і політичних подій ставали вже нереальними. З того приводу М. Грушевський у статті "На переломі" писав:

"Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі пляни, уложені в інших обставинах, все це мусить бути відложене; або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає цьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому,

---

46. М. Грушевський, "Повороту не буде", *там же,* стор. 49.
47. *Там же,* стор. 50.

— мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе?

Цю статтю закінчив М. Грушевський закликом:

"Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будуччина належить живим, і за тим, що згоріло в цім вогні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — поскільки воно зв'язане з минулим, а не з будучим. Мусимо дивитись вперед, а не назад".[48]

У статті "Кінець московської орієнтації", яка є продовженням статті "На переломі", М. Грушевський зовсім виразно заявив:

"Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті", це наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінцем, як то часто буває, справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства".

Ця стаття — це політична сповідь М. Грушевського. У ній він признався, що був під впливом орієнтації на Москву, як також були під впливом цієї орієнтації провідники українського політичного життя. Дослівно про це він написав:

"Провідники українського життя довго стояли під властю цих гасел і я сам не відрікавсь її. Тільки, коли російська керма, після угоди з Україною, перейшла до революційних соціялістичних кругів і вони в відносинах до України виявили себе твердолобими централістами і об'єдинителями, нездібними чогонебудь навчитися від революції, це сильно захитало такий пієтизм для спільної революції.

"Ну, а війна большевиків з Україною рішуче поставила хрест над ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїхнебудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціяльно. Вона, так сказати, зняла з Московщини право 'особо благопріятствуемой' нації й дала почуття права кермуватися в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимсь інтересом спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

"Я вважаю, — писав далі М. Грушевський, — таке визволення від 'песького обов'язку' супроти Московщини незвичайно важним і цінним".[49]

Переповівши, якими шляхами проходило в Україні духове, культурне і політичне московщення та вказавши на ідеологів єдности "руского народу і російської держави", М. Грушевський зробив такий висновок:"Всіми цими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете межу, яка від віків розділила Україну від

---

48. М. Грушевський, "На переломі", *там же*, стор. 55 і 56.
49. М. Грушевський, "Кінець московської орієнтації", *Вибрані праці*, стор. 57.

Московщини, український нарід від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожнім кроці говорили про глибоку синтезу цих двох близьких по крови, а відмінних духом народів, і мабуть аж нинішнє "велике потрясення", цей кривавий напад большевиків на "холопів" і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали орієнтуватися в реальних фактах".[50]

ЗАПОВІТНА ПРОГРАМА М. ГРУШЕВСЬКОГО, ЯК ГОЛОВИ ДЕРЖАВИ.

Зірвавши цілковити з орієнтацією на Московщину, М. Грушевський запропонував нову орієнтацію української національно-державної політики. Він у двох статтях, "Наша західня орієнтація" і "Орієнтація чорноморська", запропонував якраз цю нову концепцію.

У першій статті "Наша західня орієнтація" М. Грушевський подає цілу низку історичних фактів, що Україна від найдавніших часів аж до XIX століття була в культурних і торговельних зв'язках із Західньою Европою. На початку XIX століття з упадком Гетьманщини московський уряд робив усе, що можливе, щоб цей культурний і торговельний зв'язок України із Західньою Европою розірвати. Він про це писав:

"Російська торговельна і митова політика приложила всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично зформованими західніми ринками, щоб знижити взагалі українську торговлю, віддати український торг у руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приложила руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтеліґенції з закордонними західніми краями і попхнути її до Великоросії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні, друкарство, літературну продукцію, не дати розвинутися там вищій школі нових типів на місце старої пережитої, схолястичної, а притягнути українську молодіж до російських шкіл, закладаних в Петербурзі й Москві, до діяльности в тамошніх установах, до російської служби".

Кінчить М. Грушевський цю статтю тим, що вказує на те, як царський уряд давав своїм урядникам інструкції, щоб всякими способами, включно до підкупства, терору і всякого роду натиску осягнути результат:

---

50. *Там же,* стор. 60.

"Україна в XIX віці була відірвана від Заходу, від Европи і обернена лицем на північ, ткнута носом у глухий кут великоросійської культури ї життя. Все українське життя було вивернене з своїх нормальних умов, історично і географічно зформованої колії й викинене на великоруський ґрунт, на поток і розграблення".[51]

Як перервала Москва Україні зв'язок із Західньою Европою, так вона перервала зв'язок із Півднем, із Чорноморськими державами. Московська чорноморська політика, каже М. Грушевський, зарубала Україні всі шляхи "і силоміць завернула в глибокий кут українське життя".[52]

Продовженням статтей "Наша західня орієнтація" і "Чорноморська орієнтація" є стаття "Нові перспективи". У ній Грушевський грунтовніше арґументує потребу західньо-европейської і чорноморської орієнтації для України.

"Але, — писав Грушевський, — коли школою для нас мусять бути ці краї західньої культури, полем нашої діяльности, нашої власної творчости повинні бути краї, що, як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східньої культури, — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнородних культурних і політичних взаємини".[53]

Все таки Грушевський до східньої культури має сантимент. Він у цій статті пише:

"Та східня спадщина, котра так глибоко залягла в нашім житті — перероблена, перетравлена реактивами західнього нашого духу, але зовсім не витравлена, є настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо прични її цуратись, ослаблювати чи хоч би iґнорувати в плянах нашого будучого життя".[54]

Крім сантименту до східньої культури, в Грушевського ще промовляло політичне переконання. Він, як федераліст, був за тим, щоб Україна не була осамітнена в міжнародній політиці, а щоб вона була в союзі держав, "зв'язаних географічно, економічно й культурно"[55]. Про це у згаданій статті він писав:

"Тільки — маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневолі, на тій підставі, що ми колись разом були пиймані при різних оказіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як

---

51. *Там же*, стор. 64.
52. М. Грушевський, "Орієнтація чорноморська", *Вибрані твори*, стор. 68.
53. М. Грушевський "Нові перспективи", *Вибрані твори*, стор. 73.
54. *Там же*.
55. *Там же*, стор. 74.

першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною і культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне сотрудництво, кооперацію народів Чорного моря". І далі:

"Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на цій базі велась власними засобами. Щоб продукція цих країв не вивозилась з чорноморських портів усякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, данськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими".[56]

Грушевський у цій статті був за відновлення давніх шляхів через краї Чорноморської федерації до Середньої Азії й Китаю, до перської затоки, Сирійського побережжя, Арабії й Єгипту та щоб цей транзит був у руках цих країв, через котрі він веде свої торговельні шляхи. Натиск у цій Чорноморській федерації Грушевський клав на економічну ділянку державного життя. Він дослівно далі про це писав:

"Я не хочу, щоб наш нарід, чи турецький, чи якийсь інший займався на своїй землі тільки моральним доконаленням, укладанням гарних пісень, чи компонуванням ориґінальної східньої музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крови. Щоб він зужиткував їх уповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізмові.

"В цім напрямі нашому громадянству й нашому народові, — кінчав Грушевський цю статтю, — коли до його високих стихійних прикмет додати "Квантум сатіс" ("Скільки треба") усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе".[57]

Продовження статті "Нові перспективи", тобто статті про чорноморську орієнтацію, до деякої міри є стаття "Культура краси і культура життя". Ця стаття Грушевського є історіософічна. В ній він вказує на державотворчі елементи українського народу, а в тому і на культуротворчі здібності.

В українському народі культуротворчі здібності переважають над здібностями державотворчими. Грушевський у цій статті пише:

"Ми не тільки гарно співаємо — ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством у громадській і політичній роботі.

"Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зіспіваний хор, і як

56. *Там же*, стор. 75.
57. *Там же*, стор. 75-76.

— виявилось — трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей. Скільки в нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів — і як трудно знайти порядного комісара.

"Скільки, нарешті, чудесних, принципових людей, які страшенно осуджували стару правительственну систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного п'янства, з виколочуваних 'поронцами' податків, і тепер заявляють повну готовість брати платню від українського правительства, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хочби й розстрілом, але по-пилатівськи умивають руки від усякої солідарности з ним у тяжкий момент і охотенько тісняться набік, поки переїздить по груді й болоту теперішній тяжкий обоз української державности.

"Ми досі, — пише далі Грушевський, — свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси слова, форми — і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціяльного й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трилітньої небувало-руїнної війни, серед усобиці і анарії, — в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, амдіністративних, технічних. Це велика хиба, і цю недостачу мусимо залагодити якомога найскоріше, щоб не піти слідами сусіда, 'народа-богоносця', що після довгих віків державного життя, великодержавної величі, величається довгим рядом світових імен у поезії, белетристиці, музиці, Достоєвським, Турґенєвим, Чайковським і т. д. і в той же час виявляє у своїм житті повний брак громадянського почуття і зрозуміння, повний парліч організації, стращенну пітьму і некультурність у масах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи інтеліґенції.

"Краса добра, — стверджував М. Грушевський, — але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофувати її коштом цеї субстанції. Поспівати добре — щоб підняти енерґію й настрій для реального життя. Ритм створила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управельненню роботи. Нарід, який уміє так гарно наладнати хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльности, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізації цього хисту, прийшов час власне приналягти на нього, менше дбаючи про спів і музику і всяку іншу красу.

"Добре робити історію важніше, ніж гарно писати її. Добра конституція вартісніша від геніяльної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч Шевченкового "Кобзаря".[58]

Зробивши аналізу етнопсихологічних творчих елементів україн-

58. М. Грушевський, "Культура краси і культура життя", *Вибрані праці*, стор. 77-78.

ського народу і вказавши на нестачу державотворчих сил, Грушевський у згаданій статті вказує на те, яким має бути молоде покоління. Він дослівно пише:

"Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного — спеціялісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового і морського діла, техніки різних категорій — технологи, механіки, електротехніки, гірники, гідротехніки, аґрономи. Треба відкинути погляд, що ці спеціялісти практичні менше цінні, менше благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в цей бік якраз обернути всі таланти, нинішніх і найближчих поколінь".[59]

А тому, що в Україні своїх спеціялістів і техніків не було, то Грушевський радив, щоб міністерство освіти відкрило цілу низку курсів, починаючи від курсів чужих мов, а кінчаючи на всякого роду технічних курсах. Це міністерство шкіл повинно реорганізувати теперішнє шкільництво так, щоб у них навчали практичних наук. Він клав натиск на вивчення спеціялістів і в згаданій статті писав:

"Взагалі було б бажано, щоб типом інтеліґента став у нас спеціяліст, який одначе, крім свого спеціяльного стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтеліґент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціяльної або ніби спеціяльну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення. В цім напрямі повинна бути переведена реформа школи — бо теперішня з цього погляду не витримує критики".[60]

Накресливши коротеньку реформу школи, Грушевський каже:

"Наш край жде армії спеціялістів, котрі підняли б переліг, запущений попередніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в якім зіставила його нам Росія".

Перечисливши, що треба наладнати для поліпшення нашої економіки, торгівлі і промислу для того, щоб Україна в Чорноморськім союзі зайняла відповідне місце, Грушевський каже:

"Все це мусить бути наладжене можливо скоро, пляново, енерґійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями, щоб заробіток і рента з природних багаств нашого краю йшла нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність нашої країни: щоб індустріялізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло міста і котрих вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе зайняти. Щоб приріст нашої людности не кидав рідної землі і не розпорошувався шукаючи країв ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би свобідні землі для такої ж примітивної культури.

59. *Там же,* стор. 79.
60. *Там же,* стор. 80.

"Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді: щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити.

"Щоб наладнати все те, — закінчував Грушевський цю статтю, — щоб утворити економічну підставу нашої держави, кажу, є потрібні леґіони свідомих, підготовлених спеціялістів, узброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в цей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтеліґенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ця економічна база, можна буде дати більше уваги й культурі краси, щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька".[61]

Продовженням згаданих статтей, як сам про це каже Грушевський, є його стаття "Велика Україна". У ній він до заторкнених справ ще додав три елементи, які потрібні Україні, щоб вона була великою. Цими елементами є: культура, наука і мистецтво. Україна, на думку Грушевського, повинна мати академію наук, університети, школи — високі, середні й початкові та різного роду фахові — технічні школи. Вона повинна мати академію мистецтва, консерваторію та школи практичного мистецтва.

"Без високої", так би сказати, чи "чистої" науки, — пише Грушевський у згаданій статті, — ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — це той фундамент, то рівень, по котрому рівняється все.

"Але — все це, — перестерігає Грушевський, — повинно знайти свою міру і 'пропорцію', в житті, щоб не бути культивованим надмірно, себто, щоб на все, що потрібне для подвигнення на відповідну культурну і економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більше, ніж на культуру духову, власне в тих найближчих роках, чи властиво десятиліттях, коли буде переходити формація нової України.

"Повинен бути піднятий загальний матеріяльний рівень життя, не тільки духова його культура".

Але й тут Грушевський перестерігає щоб громадяни не надто "обматеріялізувались, обміщанились" та не занедбали своїх духових і соціяльних завдань та обов'язків. При тому Грушевський дає пояснення, що всі соціяльні реформи, які затвердила Українська Центральна Рада, були на те, щоб матеріяльно забезпечений нарід міг розвиватися; плекати — культуру, науку й мистецтво. Дослівно про це він написав:

"Ті підстави соціяльного ладу, які досі положило законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували

61.*Там же, стор. 82-83.*

різні приклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави Нової України.

"Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демаґоґічними приманами, які тепер мають бути зняті, разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів у нашвидку, щоправда, зложенім і не дуже досконалім національнім законі, — звичайно, як у такім новім, ще не бувалім ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на якім будуватиметься нове життя: і тільки на нім повинно будуватись".[62]

Далі Грушевський змальовував сучасникам майбутню Велику Україну. Ця Велика Україна, яку мав збудувати український нарід, в уяві Грушевського виглядала так:

"Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціяльно-моральними вартостями, про котрі я сказав. Цеї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіялістичної, чи мілітаристичної не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціяльного розвитку, про котрий я говорив.[63]

Але для розвитку, для цієї величі — Великої України — потрібний моральний риґоризм, певний республіканський героїзм і панування над людськими пристрастями, які часто ломлять принципи моралі та попадають у свого роду фізичний та духовий гедонізм.

"Не брати від держави або громади якнайбільше, вчить М. Грушевський у кінцевому розділі цієї статті, — а давати якого мога щедріше — це повинно бути предметом амбіції, завданням і втіхою життя!

"Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише 'для годиться', а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного еліна або римлянина; коли послужити сотворенню Великої України в тім значенню, як я уважав це слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті, — тоді тільки збудується Велика Україна, і український нарід зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства".[64]

У статті "Велика Україна" Грушевський дав вияснення, що він у будову держави кладе етично-моральний принцип. Україна повинна

62. *Там же,* стор. 86.
63. *Там же.* стор. 87.
64. *Там же,* стор. 89.

бути не тільки свобідна й суверенна, але й велика, побудована на етично-моральних засадах і законах.

Але самі ідеї, етично-моральні засади, справедливі закони ще держави, Великої України, не творять. Державу творять три чинники; теорія, нарід і влада. Про підстави держави, а в тому і Великої України, Грушевський писав у статті "Підстави Великої України".

"Головною підставою цеї Великої України, — писав Грушевський, — ще довго, коли не завсіди, буде селянство, і на нім прийдеться її будувати.

"Тільки те буде міцне, — твердив Грушевський, — що збудується на нім, і горе тим течіям, партіям, плянам і замірам, котрі будуть іти проти нього — вони осудять себе на животіння або заникання, коли не розіб'ються о цей камінь в один гарний день відразу і дорешти".[65]

Грушевський перестерігав, щоб українці не надто захоплювалися зразками других народів в будові своєї держави.

"Наша історія, — казав він, — ішла відмінними дорогами. Творчої, здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема, те, що зветься буржуазією, це переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю.

"Пролетаріят український ще незвичайно слабий. Пролетаріят місцевий, свідомо зв'язаний з краєм, сильніший від українського, але також у порівнянні з загальною міркою нашого життя він теж не бо-зна який, і відступає перед чисельною і економічною силою селянства на другий плян. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв'язання соціяльної проблеми і цею наміченою стежкою повинно йти й дальше наше соціяльне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства".[66]

Подавши такі факти, Грушевський категорично твердить, що не зважаючи на те, що з розбудовою української економіки, а зокрема торгівлі і промислу, буде зростати пролетаріят, то селянство зістанеться очевидно, підставою політичного, державного й економічного життя України. Через те, чим сильніша економічно, культурно, морально, національно, політично буде ця підстава, тим певніша й сильніша буде наша будова, наша Україна".[67]

Тому Грушевський звертає на селянство найбільшу увагу:

"Публіцистика, школа, література, аґітація живим словом, — пише він у згаданій статті, — взагалі всі засоби повинні піти в тім напрямі, щоб підняти в селянстві самопочуття, навчити його дивитись на себе не як

---

65. М. Грушевський, "Підстави Великої України", *там же*, стор. 90.
66. *Там же*, стор. 91.
67. *Там же*, стор. 92.

на послідніх людей, якими їх зробив старий режим, а як на хазяїна землі. А заразом і перейнятись і свідомістю того, що така роля накладає й великі моральні обов'язки. Що селянин, покликаний республікою до участи в усіх органах самоврядування, в законодатній роботі, в державній діяльности в широкім значенні слова, не може бути темною, непросвіщеною, несвідомою людиною, ставити себе в смішне положення, давати комунебудь привід до кепкувань з його невміння розібратися в справах, знайтися в обставинах".

Крім того, що селянство покликане до творення держави, воно також, — каже далі Грушевський, — має "місію репрезентувати Українську Народну Республіку, Велику Україну, перед світом — єдину покищо державу трудящого люду, що має послужити взірцем, школою для інших демократій світу, які будуть посилати колись своїх дітей до неї — вчитись жити, працювати і правити державою з становища трудящого люду".[68]

Але Грушевський не легковажив значенням українських міст. Він у згаданій статті писав, що хоча міста й опановані чужими елементами — жидами, поляками й москалями, то уркаїнцям треба їх зв'язати з нашим життям і невтралізувати їх відчуженість та ворожість.

З трьох національних меншим, що заселювали українські міста, Грушевський радив українцям звернути увагу на жидівську меншину тому, що вона найчисельніша, найтривкіша і найтісніше пов'язана з Україною.

Український нарід, — писав Грушевський у згаданій статті, — через свою Центральну Раду дав уже досить яскравий і конкретний вираз своєму бажанню дати всім народностям змогу свобідного національного розвитку й культивування своєї культури, так що з цього боку справа ясна. Ніяких бажань винародовлювати жидівську людність в українській демократії нема, і тому з свого боку жидівська людність повинна чути себе заінтересованою в тім, щоб власть на Україні зісталася в руках української демократії. Це ж ставить до жидівської людности, як і до кожної іншої народности, тільки одне бажання: щоб вона чула себе на Україні не чужинцями, не колоністами, котрих інтереси лежать поза Україною, а її громадянами, що приймають на себе не тільки права, а й обов'язки вповні й зарівно з громадянами української народности: бути сторожами прав і вільностей України й оборонцями її державности, а не якимись невтралістами.

"Ясна річ, що тільки під цею умовою можлива повна рівноправність жидівської чи якоїнебудь не-української народности України з українською і її право на повне культурно-національне самовизначення".[69]

Грушевський, знаючи, що в Україні існує антисемітизм, який

---

68. *Там же*, стор. 94.

69. *Там же*, стор. 96-97.

зродився з того, що жиди часто були по стороні окупаційного режиму і йому вислуговувалися, як також бачучи, що й у часі творення української держави тільки деякі жиди підтримували політику УЦРади, а велика частина або стояла осторонь, або допомагала комуністам, у згаданій статті писав:

"В інтересах зближення села й міста, можливого вигладження їх антаґонізмів і суперечностей та об'єднання в спільних політичних завданнях бажано це бачити якнайскорше. Тому обидві сторони повинні прикладати всякі старання до усування всього, що сіє антаґонізм між цими двома стихіями.

"Так отже з української сторони повинно робитися все для невтралізування й викорінення антисемітизму, що раптом прокинувсь останніми часами, підігрітий вульґарним націоналізмом з одного боку, з другого — загострений участю жидів у большевицьких ексцесах".[70]

Далі Грушевський звертався до жидів, зокрема до їх провідників, щоб вони сприяли порозумінню жидівського населення з українським, а тим самим, — сприяли будові української держави. Він дослівно писав:

"З свого боку свідомі і політично відповідальні жидівські елементи повинні вважати своїм ділом не утруднювати, а улегшувати діло національного порозуміння. Жидівське громадянство повинно яко мога скорше визволитися з старих централістичних навичок, від ідеології всеросійської єдности, від наймитів обрусенія, якими жиди буди досі. Ми розуміємо, що їм не так легко визволитись від цих навичок, від звички до російської мови, яко мови культурної, від російської культури, яко провідниці світових ідеї."

"Жидівські діти вчилися в російських школах, і їх батьки, щоб забезпечити їм можливість довчитися в російській же школі, горлають по батьківських комітетах проти українізації школи. Жидівським канцеляристам усяких категорій не хочеться перевчатися на українське, і вони аґітують проти української урядової мови і т. д. Все це психологічно зрозуміло — але ця нездібність глянути поверх практичних недогід моменту, розмірно дрібних, орієнтуватись завданнями і перспективами будуччини і для них поносити певні жертви і недогоди в теперішності шкодить їм і нам. Ця короткозорість ставить жидів у ряди тих, що заваджають перебудуванню України відповідно до її нового політичного становища, — в ряди противників української стихії, і, натурально, — викликає проти них невдоволення, підозріння й обвинувачення.

"В інтересах уставлення добрих і щирих відносин, — радив Грушевський жидівським провідникам, — свідомі провідники жидівські повинні впливати на своє громадянство, щоб воно старалося вживатися в нові

---

70. *Там же,* стор. 97.

умови, привчалось до української мови, знайомилося з українським письменством, мистецтвом, історією, традицією. Там знайдеться багато симпатичного й для них, коли підійдуть до нього без упередження, навіяного старими балачками бутербродних общеросів про надуманість чи мізерність українського національного добутку, і на цім ґрунті обопільного розуміння й знання розвіється недовір'я й неохота, котра дає ґрунт під посів усяких недобрих плевелів"[71].

Щодо московського напливаючого населення в українських містах, то Грушевський каже, що його менше як жидівського; це переважно бюрократія, буржуазія і, в промислових центрах — робітництво. Крім цього, до москалів тяготіє деяка частина зденаціоналізованих українців ("тоже малоросів").

"Правдоподібно, — пише у згаданій статті Грушевський, — доволі скоро переважна частина цього елементу розійдеться: почасти вийде назад з України до Великоросії, почасти знову розплинеться в українськім елементі і зв'яжеться з ним. Треба терпеливо вичекати цього процесу, не вносячи непотрібного роздразнення, не обгострюючи відносин ґвалтовною українізацією, поступаючи розважно й можливо м'ягко в переведенні тих вимог, які дійсно ставляться принципом української державности, становище української мови як мови державної й т. ін.

"Я розумію, пише далі Грушевський, — що в даний час є багато психологічних моментів, які обгострюють ці відносини: стан війни України з Московщиною, яка ставить багатьох із тутежніх "русских" в становище підданих ворожої держави, їх протидержавні виступи під час большевицького повстання і т. д. Але віддавши дещо з тих справ судові, коли щось до нього належить, треба поза тим гасити, невтралізувати всяку обопільну ворожнечу й шукати для даного моменту виходу з уської колізії можливо безболісного. Тут, як у політиці, треба взагалі вміти чекати і не форсувати справ, котрі вимагають часу, щоб дозріти і розв'язатись самі собою".

Закінчує Грушевський свої думки про московсько-українські відносини такою порадою:

"Розуміється, великоруській стороні — поскільки вона не бере на себе завдань зривати українську державність, я теж міг би дати добру пораду в інтересах уставлення добрих і згідних відносин не обгострювати їх декларативними протестами, не брати на себе ролі аванґарду единої неділимої Росії на Україні і якнайскорше приймати й приладжуватись до того, що логічно й неминуче витікає з принципу державности України.[72]

---

71. *Там же*, стор. 98.
72. *Там же*, стор. 99.

Щодо відносин українсько-польських, то Грушевський бачить такі труднощі:

"Тут на перепоні стоять, писав він, — з одного боку, всякі історичні рахунки й претенсії, від котрих ніяк не може увільнитися польське громадянство, з другого — та незагоєна рана, яка задала польському елементові на Україні соціяльна реформа.

"Річ зрозуміла. Скасування земельної власности вдарило по тій економічній базі, на котрій спиралася сила й значення польського елементу на Україні. Поруч великих землевласників, зачепило воно також інтереси тисяч сільсько-господарського персоналу, так званих офіціялістів, що живилися з того великого землевласництва, елементів, що вважають себе демократичними і тягнуть за собою польську буржуазію міську. Всі ці елементи не можуть помиритися з захитанням своїх економічних впливів, котре оцінюють з становища своєї національної сили і впливу на Україні, або — ще ширше — з становища сили польського елементу взагалі, в котрім польське землеволодіння України та зв'язані з ним засоби й ресурси становили теж дуже поважну позицію.

"Все, очевидно, — писав далі Грушевський, — настроює широкі круги польського громадянства на Україні дуже неприхильно до нашої "народної" державности, і в цих насторях польської буржуазії тонуть невеликі суголосні нам елементи соціялістичні й народницькі. Їм треба піти назустріч, підтримати їх, протягнути руку трудовому польському елементові, де він є — полякам-селянам, польському робітництву й продуктивній демократичній інтеліґенції".[73]

"Але перепровадити це не легко, бо, — писав і робив висновок Грушевський, на ґрунті культурнім і освітнім тут між ними й нами стане національно-персональна автономія, яка віддасть польську школу й культурні інституції в руки елементів буржуазно-клерикальних, настроєних націоналістично. Це та оборотна сторона національно-персональної автономії, котру взагалі треба мати на увазі в нашім будучім будівництві: автономія може створити заброніровані фортеці, де засядуть елементи раекційні, несоціялістичні і творитимуть у нашім організмі тіла чужородні з становища загальнодемократичного і соціялістичного курсу нашого життя.

"Тому всі, — звертався Грушевський, розглядаючи польсько-українські відносини, — кому дорогий цей курс нашого життя, повинні загодя задуматися над тими способами, якими цей вплив ідей демократичних і соціялістичних може бути розтягнений і на всі національні острови, не обмежуючи і не рушаючи їх національних інтересів".[74]

---

73. *Місце цитоване*

74. *Там же.*

У згаданій статті Грушевський також дав пояснення, яка має бути українська держава. Ця держава — це народна держава.

"Нашій народній державі, — писав він, — ставимо ґрандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичаина буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, але і переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціялістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного моменту, на кожнім повнім щаблю нашого життя.

"Буржуазні республіки, як я тількищо сказав і як це й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу Laissez faire, що кінець-кінцем неминуче призводить до панування економічно сильніших верств, — або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу цим економічно сильнішим елементам.

"Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, реґуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьєрів капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної і соціяльної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивности і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством".[75]

Але, ставлячи такі великі завдання українській державі, Грушевський побоюється, що в ній може прийти до влади бюрократія, сама або на спілку з провідними партійними групами чи фракціями правлячих партій, і тоді тяжкими жертвами здобута воля широких мас перестане існувати; голос у кермі держави будуть мати ті, що владу захоплять у свої руки. Тому Грушевський закликав:

"Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати це все своїм ділом, не випускати з своїх рук — і стати елементом державним!"[76]

Грушевський свідомий того, що серед українського народу, а зокрема серед його провідних верств та партій під впливом соціялістичних і анархістичних ідей державу зв'язували — з одного боку, з бюрократизмом, а з другого — з імперіялізмом. Тому соціялістичні партії ставляться в опозиції до держави і державного уряду. Анархістичні групи звикли зводити ролю держави до мінімуму, а то й, казали вони, "можна без неї зовсім обходитись".

Ця спадщина виявилася як в московській, так і в українській пресі, в кампанії проти українського уряду, коли він вернувся до Києва. Мало того, були навіть голоси, щоб владу в державі передати в несоція-

---

75. *Там же,* стор. 100.
76. *Там же.*

лістичні і навіть в не-українські руки. Тому Грушевський звертався у згаданій статті із таким закликом:

"Українське громадянство повинно отрястися з неї [з нездорової спадщини] якнайскорше. Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитися до неї байдуже. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню, і кермуванню всю душу і силу.

"Що ця держава повинна бути свобідна від імперіялістичних забаганок, від потягів до панування, до експлуатування інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю, і відповідно до того конструйована. І знов таки її сили супротивлення, сили охоронної, повинна пильнувати як ока в голові так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіянців, чи сторонніх держав-охоронниць".

Далі Грушевський у згаданій статті ставив до українського громадянства такі конкретні вимоги:

"І от, власне, в цім значенні, виходячи з цих міркувань я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинні перейнятись почуттям державности — патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаметні, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх завдань соціялізувати державу, і заразом удержавлювати соціяльне життя в широкім значенні цього слова. Це вона мусить зробити тим більше, що так її мислимо й її будуємо, на підставах демократичних. Наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю і посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі, чи в льояльності до своєї держави.[77]

Подаючи різні типи держав, які спираються на бюрократії, на духовенстві, на школі, ще інші — на еміґрації, Грушевський писав:

"Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, зіставляючи адміністрації міністеріяльні тільки функції загальної контролі, координування і заповнювання тих прогалин, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

"Школа має стояти під завідуванням почасти загальних, органів самоврядування, почасти національних органів, вибраних націо-

---

77. *Там же,* стор. 102.

нальними союзами, і вплив правительственного центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

"Церква має бути відділена від рержави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її і перестає бути державним урядовцем тої чи іншої релігії, яким воно було, прикладом, у старій Росії.

"Нарешті армія, щоб відмежуватися від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

"Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих — так би сказати — каналів, котрими інші державні організації провадять і закріплюють у верствах громадянства ідеї державности, послуху, обов'язковости і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльности громадянства. Чи значить це, що наша державність має зістатись безпомічною?

"Там, де нема формальних органів для такого виховання громадянства в ідеях державности, очевидно, повинно на себе взяти це виховання саме громадянство — в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджає ні одним із тих органів, про котрі я сказав тількищо, для переведення ідей своєї державности, — але вона ціла вважає своїм ділом охорону її, і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням всієї демократії української. Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державности, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, як найвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність, увесь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні різниці і розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави".[78]

Поставивши перед очі українському народові основні завдання створення народоправної держави і як взір американську демократію, М. Грушевський був тієї думки, що в Україні, як це було тоді в Америці, не повинно бути сталої армії, а тільки всенародна міліція, "Але, — каже Грушевський, — ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелося пережити, один із найважливіших моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізáції, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліційна служба нас не забезпечить від спекуляції на нашу слабість, і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невеличка, але добра, тверда, дисциплінована армія.

---

78. *Там же,* стор. 102-103.

"Плян, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіяльного устрою, так що без трудностей кожної хвилі можна перейти від армейської до міліційної системи. Таким чином, постійна армія є у нас інструментом переходовим, тимчасовим. Можна скзати, що його існування буде тим коротше, чим краще сповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде приложити всі старання, не тільки правительству, а знов таки громадянству, щоб цей інститут, ця армія, не був чужородним наростом на демократитчнім тілі державви, не викривляв би її демократичної та соціяльної політики, не відтягав засобів, життєвих соків краю на чужі і шкідливі завдання мілітаристичні".

М. Грушевський присвятив особливу увагу питанню створення здорової і міцної духом армії. Це було необхідним з огляду на панівні в тогочасних політичних колах у всьому західньому світі погляди на армію, як на зайву інституцію. Всі тоді були втомлені війною. Усі демократичні течії проголошували засаду, що в часі миру в державі має бути або міліційна сила, або армія з добровольців. Знайшли такі ідеї свій ґрунт і в українських політичних колах. Тому Грушевський — з тактичних мотивів — не виступив відразу проти течії, а тільки в ході розгляду проблеми прийшов до логічного висновку, що ще довгі часи добра постійна армія буде необхідною для України.

Ставши на тому, що армія для української демократичної держави конче потрібна, Грушевський далі подав і свої вимоги до армії. Це мала бути прикраса держави й нації, її почесна варта, куди йде все, що найкраще, найбільше перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціяльних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю.

"Треба, — писав далі Грушевський, — щоб кадрова старшина склададлася з елементів ідейних, культурних, інтеліґентних, — щоб ценз її не тільки спеціяльний, але й загальний був досить високий (вища загальна школа), і вона була обставлена матеріяльно настільки відповідно, щоб не тікала з війська 'на ситіші пироги', як казали наші предки".

Далі Грушевський писав про відносини старшин до козаків. Його бажанням було, щоб відносини "були близькі, щирі, братерські, щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті".

Звертав М. Грушевський також увагу на побут козаків в армії: "Щоб побут козаків у цій армії не був марнуванням часу, щоб час реґулярної служби був використовуваний якнайпродуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку,

доведену до рівня сучасних вимог, а потім усе дальше здійсняти через учебні збори, організовані в різних порах року так, щоб вони найменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці. Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини в війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури".

Справу армії, як бачимо, уважав Грушевський як справу всього громадянства, як справу всенаціональну, як справу державну. На це він висловлював такий погляд:

"На армію, так зорганізовану і поставлену, не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної части бюджету тому, що вона буде, як я сказав, не чимсь чужерідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

"Але поставити її так, повторяю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асиґнуваннями, а живою працею самого громадянства.

"Як постелить воно тут собі, так і виспиться. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від цього залежить уся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури й демократичних і соціяльних здобутків трудящих мас".[79]

У тій же статті, що має піднаголовок "Нація", Грушевський каже, що він хотів осягнути, пишучи цю статтю:

"Я мав на меті вказати перспективи визволення, духового і економічного, після того, як осягнено формальне визволення політичне, і закріплення всіх сил здобутків у міцній організації демократичної державности. Як для людини, для її доцільної, плянової роботи треба передусім 'знайти себе', вияснити свої відносини до життя і до його завдань, до тих умов, які його окружають, так і для народу, який вступає на новий шлях, перше діло 'випростуватись' і розглянутися в нових умовах життя розумними, незасліпленими, неупередженими очима, щоб знайти свою стежку. Цей процес національного випростування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими, аж занадто, подіями, мусить бути свідомо продовжений усіми усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти 'свою долю і свій шлях широкий' у сучасних обставинах".

Тому М. Грушевський робив такий висновок:

"Україна не може йти далі старими стежками, ні тими, якими волікло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше урвалось, дякувати Богові, — але ми мусимо ще сильніше скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть ще довго

---

79. *Там же*, стор. 104-106.

різні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одности російської революції, або всеросійської демократичної федерації".

"Друге — звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії, чи імперіялістичної самостійности, менш небезпечне на перший погляд — з становища національного, але в ґрунті речі є також небезпекою великою, навіть більшою — тому, що не знаходить такої різкої відправи в тих верстатах нашого громадянства, які 'роблять опінію', держать у своїх руках виховання, школу, пресу і т. ін. На цю стежку штовхають і штовхатимуть нас усі приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні Почвірного Союзу, чи в рядах Антанти, — штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів, чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціялістичних реформ , — але й в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закорінити свою державність".

Далі Грушевський у цій справі каже, що Україна зможе розвиватися на відповідній базі:

"Ця база може утворитися тільки об'єднанням, щирим і міцним, правдиво-демократичних, а передусім соціялістичних елементів України, без різниці національности. Коли гасло 'єдности революційного фронту України', проголошене в недавніх дебатах Ц. Ради, було виставлене не для хвилевого ефекту, а серйозно і продумано, в повній свідомості його значення, то воно може бути дуже цінним початком такого об'єднання".

Вже із цього уривку видно, що Грушевський повертав політичну орієнтацію на внутрішіні соціялістичні й демократичні партії. Він далі міркував:

"Треба його (об'єднання) тільки щиро і сміло продумати до кінця всій демократії, і тоді вона прийме за свою всю ту програму твердої солідарности демократії села і демократії міста, твердого об'єднання демократичних груп українських і неукраїнських і укріплення української державности їх силами. Тоді, оцінюючи реальні обставини, рахуючися з реальними інтересами пролетаріяту України й її селянського люду, вона, не лякаючися страшних слів і утертих формулок, прийме як вимогу цих умов і укріплення суверенности Української Республіки, і заведення армії для її забезпечення, і навіть зверхню українізацію життя як один із проявів признання нових форм життя і укріплення їх престижу. Все це тоді не буде бити по нервах, викликати несмак і неохоту — тому, що воно витікає логічно з реальної оцінки фактів".

Грушевський на закінчення каже, що він свідомий того, що на перешкоді до зреалізування його проєкту "стоять старі навички і упе-

редження і просто — певна інертність життя". Тому він просить це все взяти до уваги і закликає до праці всіх — "чия мисль і почуття отверте для прийняття цього нового життя".

"Але це все, — каже прикінці цієї статті Грушевський, — може бути осягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк примусом, не обмеженням, не репресіями! Це ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше свого вогню, запалу й щирости в це діло, щоб цей вогонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді цей процес довершиться сам собою. А всі чужородні тіла, органічно нездібні з'єднатися з демократичною субстанцією, зістануться невтралізованими, як перетоплені зерна в моноліті ґраніту".[80]

У цій статті, як з уривків видно, М. Грушевський накреслив головні державотворчі елементи, а між ними і армію. Ця стаття розбиває всі дотеперішні закиди ідеологічно-політичних ворогів українських демократів і соціялістів, що, мовляв, сам М. Грушевський та демократи і соціялісти були проти того, щоб в УНРеспубліці організувати армію. М. Грушевський був не тільки за армію, але він ще й підготовляв відповідний закон, що його мав подати УЦРаді до ухвали, але, на жаль, події, що настали у зв'язку з натиском большевицьких військ, а потім з приходом німців та гетьманський переворот, не дали змоги той закон зреалізувати.

На закінчення цього розділу треба ще підкреслити, що ці статті писав Михайло Грушевський як Президент УНР. Тим то у формулюванні відносин українського суспільства і української державної влади до національних меншостей і їхніх демократичних та соціялістичних кіл він добирав висловів, відповідних до свого державного уряду.[81]

---

80. *Там же,* стор. 106-110.

81. Стаття являється частиною більшої роботи п. н. *М. Грушевський як публіцист і його ідеологічні хитання.*

МИКОЛА ЧИРОВСЬКИЙ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Дослідна література про багатогранну діяльність Михайла Грушевського досить велика, проте ще не всі ділянки його діяльности повністю висвітлені. Писалося про М. Грушевського як історика, дослідника літератури, дослідника соціяльних процесів, писалося про нього як політика, державного діяча і страдника за національну ідею. Писалося і про інші ділянки його праці. Є вже показники його писань. Але серед цих різних наукових, популярно-наукових і популярно-публіцистичних праць про цього нашого, мабуть найбільшого, історика, вражає вбогість літератури про нього як дослідника розвитку українського народного господарства у різні часи нашого минулого, почавши з передісторії аж по козацькі часи[1].

Чому так сталося? Це питання й не важко вияснити. Мабуть, насамперед тому, що інші ділянки його діяльности, зокрема його історичні досліди взагалі та його політична роля під час наших Визвольних Змагань у 1918-1920 роках і пізніше — мали значно більш акутне значення ніж його досліди розвитку українського народного господарства. Його осяги або помилки на згаданих ділянках мають значно більші спектральні розміри. Подруге, в нас довший час порівняльно мало присвячувано уваги господарській тематиці в загальних наукових або монографічних студіях, бо ця тематика в нас молодша ніж інші, коли мова про дослідну працю, а також тому, що з погляду політичної доцільности економічне питання було менш важливе в цілості проєкції вивести українську проблему на широкі води. Потрете, не було в нас відповідної кількости істориків господарства, які могли б — крім інших своїх дослідних праць — простудіювати праці М. Грушевського як суто-

---

1. Див. Л. Винар: «Бібліографія праць про М. Грушевського», *Український історик*, ч. 1-2 (9-10), Нью-Йорк—Мюнхен, 1966, стор. 122-129.

наукового дослідника розвитку української економіки в минулому. Щоправда, в різних дослідних працях про М. Грушевського згадувалося його і як дослідника українського господарства.

В нашій праці хочемо кинути кілька думок, щоб детальніше з'ясувати наукову працю М. Грушевського над історією українського господарства.

Особливо у своїй капітальній «Історії України-Руси» Грушевський присвятив багато уваги економічним питанням. У своїх інших, менших працях, головно з історично-суспільної тематики та в монографіях, він також порушує це питання. Значення студії М. Грушевського над нашим господарським минулим таке велике, що кожен молодший дослідник цієї ділянки не може їх поминути, бо з них він черпатиме багато даних і буде вчитися методи аналізи. Головно сьогодні, коли так багато першорядного джерельного матеріялу пропало або стало недоступним через московсько-большевицьку наукову політику, праці М. Грушевського можуть нам значно допомогти у студіях цієї ділянки[2].

Спробуймо тепер коротко проаналізувати мотиви глибокого заінтересування великого історика нашим гоподарським розвитком почерез різні історичні періоди нашого минулого. А мотивів цих, здається, було кілька.

Насамперед, Михайло Грушевський був істориком великого маштабу, мав глибоке зрозуміння історичної науки, тому й мусів своєю науковою працею охопити цілість нашої історії, себто всі ділянки нашого минулого життя — соціяльну, державно-творчу, політичну, духово-релігійну, культурну, мовну, літературну, етнічну, як і інші історичні процеси, включно з господарськими, що мали величезне значення для соціяльних, політичних і культурних перемін. Він дуже добре знав, що не можна студіювати і зрозуміти еволюцію якогось одного відтинка національного життя, не прослідивши його взаємозалежности від інших проявів цього ж життя. Зосередження на одній ділянці життя, поминувши цілком інші ділянки, може привести до дилетантизму, а М. Грушевський був не дилетантом, а велентнем у науковій праці. Це перший і незвичайно логічний мотив, чому він заглибився і в історію українського народного господарства та досягнув успіху, опрацьовуючи історично-економічну проблематику в «Історії України-Руси» та в своїх інших розвідках.

---

2. Як царська, так і большевицька влада постійно намагається знищити історичні джерела про українське минуле, що свідчать про етнічну, мовну, культурну й політичну окремішність української нації. Недавнім доказом таких намагань може служити нам спалення частини Бібліотеки Академії Наук УРСР в 1964 році. Див. М. Чировський, «Українська наука в СССР». *В обороні української культури і народу. Збірник матеріялів Наукової Конференції Канадського НТШ,* Торонто, 1966, стор. 66-85.

Подруге, М. Грушевський був народником і як людина народницьких переконань він емоційно схилявся до докладних студій господарських процесів, як дуже важливо тла і чинника в соціяльно політичному та культурному розвитку людської спільноти взагалі. Він слушно уважав, що українська спільнота така сама як і інші спільноти, і тому шляхом дослідів її економічного життя хотів краще зрозуміти її соціяльно-політичні та культурно-духові процеси.

Але М. Грушевський не був марксистом у своїй науковій праці. Марксистський соціялізм накидає свою систему мислення, що — мовляв — причиновість іде від економічних процесів до процесів соціяльних, політичних і культурних, які визначаються господарськими перемінами і, передусім, господарською еволюцією. І хоч у Грушевського інтерпретації історичних подій та явищ відчувається його соціялістичне сприймання, проте він ніколи не накидає марксистського риґоризму понадрядности економічної еволюції. Господарські процеси він розглядає рівнорядно з іншими процесами, уважаючи їх за тло-доповнення. В цьому Грушевський виявив свою наукову зрілість. Змагаючи до об'єктивности він не дав себе запрягти у марксистсько-соціялістичне ідеологічне ярмо матеріялістичної інтерпретації історії, згідно із засадою діялектизму. Пізніше в це ідеологічне ярмо попало добровільно або з примусу багато т. зв. радянських дослідників історії, що перетворились на псевдонауковців, як ось Покровський, Лященко, Вирник та інші. Господарські процеси М. Грушевський трактував рівнорядно, як взаємозалежні з іншими процесами — культурними, духовими, соціяльними і політичними. В цьому він мав слушність. Натомість факт, що М. Грушевський деякою мірою сприймав події по-соціялістичному і так їх інтерпретував, наголошуючи ролю народних мас і принижуючи ролю провідних індивідуальностей, треба трактувати як вияв людської слабости сприймати речі крізь призму власної філософії і власних поглядів, від чого і М. Грушевський не був вільний.[3] Це вже ціна, яку ми заплатили в заміну за монументальність його історичних студій. Грушевський науковець-історик значно перевищив Грушевського-політика. В політиці

---

3. Прикладом може нам послужити його оборона бунтів т.зв. татарських людей проти власник українських князів. М. Грушевський; *Історія України-Руси,* том III, Нью-Йорк, 1954, стор. 91, пише: «Його (цебто Данила, — М.Ч.) боротьба з народним автономічним рухом має глибоко трагічний характер і найліпше показує, наскільки він був сином минулого, а не чоловіком будуччини». Отже М. Грушевський уважає короля Данила за «реакціонера», а татарських людей, бунтарів, за «проґресистів». Він радив також пробачити і большевикам «не одно з того, що нам боком вилазить», бо вони були «завзяті оборонці трудящого люду» (цит. з твору Д. Донцова *Хрестом і мечем,* Торонто — Нью-Йорк — Лондон 1967, стор. 57). Так само шкідливо він потрактував і проблему українських збройних сил під час наших Визвольних змагань у 1918-их роках.

він не потрапив поставити українського національно-державного інтересу понад свою соціялістичну ідеологію хоч би так як поставив наукову об'єктивність понад соціялістичний матеріялізмь, тому в державно-творчому процесі вчинив і основні помилки, які мстяться на нас до сьогодні[4].

Третім мотивом, що штовхав М. Грушевського до глибоких історично-економічних студій, був — правдоподібно — його український патріотизм, ще не знівечений соціялістичною ідеологією. Патріотизм, безсумнівно, це передусім емоційний рушій до праці та дії. Як український патріот, М. Грушевський поставив собі за мету свого життя піднести українську історіографію на високий рівень західньоевропейської історичної науки і дати своєму народові образ його історичного минулого, щоб таким чином скріпити в українській спільноті почуття власної вартости. Він не міг поминути українського господарського розвитку, як частини цього повного образу минулого та частини історичних дослідів, згідно з тодішніми вже зразками західньоевропейської історіографії.

Четвертим мотивом, що спонукував М. Грушевського до історично-господарських дослідів і певною мірою пов'язаний з українським патріотизмом, було бажання Грушевського дати схему раціонального розгляду східньоевропейської історії та відкинути офіційну тенденційну російську тезу «великорусских» політичних початків Київської держави і «єдинонеділимства» східньоевропейського слов'янства. Його велика «Історія України-Руси» стала багатим джерельним матеріялом для підтвердження його наукового переконання, яке він стисло і яскраво проголосив у 1904 році у Збірнику слов'янських студій («Звичайна схема руської історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства»). Цікавим є факт, що згодом такі світилища російської історії як Пресняков, Любавський, Шахматов і Покровський, прийняли логічність доказів М. Грушевського; прийняли частинно і його тези[5].

Як відомо, Грушевському йшло про те, щоб науково доказати окремішність українського народу від народу російського, тобто — науково доказати їхні окремі етнічно-національні, політичні і суспільно-господарські процеси; науковими доказами відкинути суто тенденційну

---

4. Політичне «кредо» М. Грушевського віддзеркалюється частинно і в таких словах IV Універсалу: «Розпустити армію зовсім, потім замість постійної армії, завести народню міліцію, щоб військо наше служило обороні робочогонароду, а не бажанням пануючих верств». І це говорилося тоді, коли Україна була загрожена большевицьким наступом.

5. М. Чубатий: «Наукова перебудова НТШ Михайлом Грушевським», доповідь на Науковій конференції для вшанування М. Грушевського в сторіччя його народин, 11 лютого 1967, Нью-Йорк.

теорію Погодіна — Соболевського про «правеликоруську» колонізацію Подніпров'я та прихід українців у ці райони із заходу десь у XIV і XV сторіччях.

Студіювання і аналіза економічного розвитку України тільки об'єктивно зміцнили і ще краще обґрунтували раціональність поглядів М. Грушевського на початки східньоевропейського слов'янства і переконливо заперечили московсько-російські твердження.

По суті, не тільки М. Грушевський, а й інші історики — російські, західньоевропейські й американські, — навіть ті, що дуже неприхильно ставляться до історичної школи Грушевського, як ось Лященко та Вернадський, мусіли визнати окремішність і відмінність українських економічних процесів від процесів передмосковських і московських, бо не могли їх заперечити. Вистачить зацитувати Вернадського, що в другому томі своєї«Історії Росії» пише:

«Щось дуже суттєве і питоменне мусіло відзначатися в Київській Русі; це щось затирало всі її хиби і примушувало думати і згадувати тільки про її досягнення. Оцим суттєвим і питоменнним у Київській Русі був її дух свободи та політичного й господарського індивідуалізму, що так різко відрізняв її від пізнішої Московщини, де прийнявся, а то й панував принцип цілковитого підкорення одиниці потребам держави»[6].

М. Грушевський, не зважаючи на своєї соціялістичні переконання, в ім'я правди дав ясний образ оцих господарських процесів в Україні, спертих на приватній ініціятиві та свободі індивідуальної дії, почавши із ранньої нашої історії аж до XVII-те сторіччя, на якому, на жаль, йому довелось скінчити свою велику наукову працю.

Пригляньмося тепер ближче історично-економічній студії Михайла Грушевського. Перш за все він повністю усвідомлював собі що історія будь-якого народу — це не тільки його політична історія. Ідучи глибоко в сиву давнину господарського життя праукраїнців, він старався використати всі можливі джерела: мову, писані матеріяли і археологічні знахідки. Давня мова, мовні процеси і окремі слова відбивали собою і рід господарських процесів, бо слов'янські племена на території України, які творили ці процеси, для взаємного порозуміння творили й нові слова або запозичали їх від сусідів. Наприклад, початки хліборобства в Україні сягають до праіндоевропейських часів, на що вказує стародавність таких слів, як пшениця, ячмінь, просо, сівба, мелення, соха або борозна[7]. На території Московщини сліди хліборобства значно пізніші. Такі слова, як бик, корова, теля, ягня, баран, свиня, кінь, а також пастух і пасти — вказують на ступень розвитку скотарства в Україні в

6. Vernadsky G. and Karpovich M.; *A History of Russia,* Vol. II, *Kievan Russia,* New Haven — London, 1951, p. 18.

7. Грушевський: *Історія України-Руси,* том I, стор. 244-305.

стародавні часи. Мовна аналіза теж каже нам, як стверджує М. Грушевський, про стан городництва (слова: коса і клепач), садівництва (мотика і лопата), бджільництва (матка, трутень, віск), ловецтва, кушнірства, ганчарства та інших ділянок господарського життя українських слов'янських племен[8]. Також про вчасне вживання металів на території України довідуємось із відповідних слів та розкопів деревлянських могли. Знані були мідь, золото, срібло і залізо, вироби металевих знарядь, як ось молот, цвяхи та шина. Арабські, грецькі та жидівські писані пам'ятки-джерела, що їх використав М. Грушевський, також говорять про господарство, торівлю і спосіб життя українських слов'ян але майже не згадують про північно-східніх або пізніше російських слов'ян що безперечно свідчить про окремішність господарського процесу цих двох народів — українського і російського і то ще з передісторичних часів, а потім уже в часи ранньої Київської Русі. Навіть сам факт, що арабські й жидівські мандрівники рідко йшли на північ, говорить про окремішність господарювання в Україні та в Московщині. Подруге, якби Східня Европа в ранні часи була етнічним чи економічним «монолітом», як твердять деякі російські вчені, то це було б віддзеркалене в стародавніх і примарних історичних джерелах та пам'ятках. Але ті джерела і пам'ятки, навпаки, говорять про зрізничкування і відмінність[9].

Перш за все рівень економіки України в усіх ділянках господарства був значно вищий ніж у Московщині чи Суздальщині[10]. Впливи Греції, Близького Сходу і гелленістичної культури приспішили загальний, у тому і економічний, розвиток українських слов'ян. Деякі російські дослідники намагалися обґрунтувати свої тези про «великорусский» характер Східньої Европи нібито обильними знахідками на півночі старовинних римських, грецьких і арабських монет, мовляв — це доказ про високий рівень міжнародної торгівлі на півночі. М. Грушевський відкидає цю арґументацію. Поперше, каже він, примітивна північ експортувала за готовий гріш предмети своєї лісної господарки. Була бідна, імпортувала дуже мало і не користувалася кредитом, тому там і накопичувалась чужа монета. Крім цього умовини життя на півночі були спокійніше й ця чужа монета могла там зберегтися.

Розвинене українське господарство імпортувало дуже багато, а разом з тим монета відпливала закордон.В Україні швидко розвинувся

---

8. *Там же.*

9. «Тому і родова система і рід збереглися значно довше на півночі, ніж на півдні, де швидко відбувалися великі зміни». На півдні»... родова система почала заникати вже в дев'ятому сторіччі» (див. P. Lyashenko: *History of National Economy of Russia,* New York, 1949, pp. 65-69).

10. *Там же,* стор. 61-82, 106-115 і 136-154; також N. Chirovsky: *Old Ukraine,* Madison, 1963 pp.17-20.

кредит навіть у міжнародних торговельних взаєминах, тому дзвінкий гріш тут менше вживався. До того ж умови життя в Україні згодом стали дуже неспокійні, що привело і до втрати монетних пам'яток[11].

Історики господарства погоджуються з твердженням, що в Україні дуже швидко завмерли колективні форми господарювання. Стародавня форма родового життя і господарства в Україні занепала і її заступила мала родина з економічним поділом праці та з індивідуальною ініціятивою в сільському господарстві, ремеслі й торгівлі. Українці вже в час ранньої Київської Русі організували свої підприємства щось на зразок модерних капіталістичних корпорацій. А в той час на Суздальщині й Московщині ще далі панувала колективна система повністю примітивного економічного життя, цілком відмінного від поступових процесів, що вже дуже вчасно відбувалися в Україні[12].

М. Грушевський докладно проаналізував українські економічні процеси в стародавні часи (київсько-галицький і литовсько-польський періоди) окремо, або в сполуці з соціяльними перемінами і правними питаннями, в 1-му, 2-му і 4-му томах своєї *Історії України-Руси* , давши нам багатий матеріял. Господарство козацьких часів обговорюється тут тільки випадково, в залежності від політичних подій чи соціяльних питань Хмельниччини, або в окремих розвідках. З цього погляду доповнення його 10-томової *Історії...*. було б незвичайно корисне.

Можна дивуватися, що М. Грушевський, не мавши основних економічних студій, потрапив так докладно й фахово простудіювати і проаналізувати та так проглядно показати цей величезний матеріял. Він розподілив цей матеріял на окремі ділянки економічного життя: ловецтво, рибальство, хліборобство, садівництво і городництво, скотарство, ремісництво, промисловість, будівництво, торгівля (зовнішня і внутрішня), ідучи ще глибше в індивідуальні відтинки даних галузів промисловости чи торгівлі, обговорюючи їхній розвиток і організацію. Тільки для перевірки вищесказаного вистачить заглянути до 6-го тому його «Історії...», щоб переконатися про великий вклад не-економіста М.Грушевського у з'ясування економічних процесів в Україні.

Цікаво, що М. Грушевський майже не присвячує уваги проблемі февдалізму в Україні під час київсько-галицького і литовськог-польського періодів, як це роблять марксистські історики, що проблему февдалізму надмірно роздувають, щоб таким способом доказати непомильність і слушність Карла Маркса, його діялектичного матеріялізму і матеріялістичної інтерпретації історії. Мовляв, господарське життя кожної спільноти йде неодмінним шляхом еволюції

---

11. Грушевський, *цит. праця,* стор. 304
12. Чировський, *цит. місце.*

від примітивного природного господарювання, почерез февдалізм і капіталізм до соціялізму нижчого рівня, а потім соціялізму вищого рівня чи комунізму. М. Грушевський об'єктивно бачив, що господарське життя України було просякнуте свободою і індивідуалізмом, що по суті речі дійсних західньоевропейських зразків февдалізму в Україні не було, що тільки чужі, себто польські впливи в пізнішу добу деформували сутоукраїнські форми економічного життя. Власне тому Грушевський відкинув тенденційну теорію про староруський чи литовсько-руський февдалізм[13], підкресливши тим ще раз свою наукову об'єктивність, як доказ, що він не був «сліпим» марксистом-соціялістом, який безкритично сприймає партійні догми. Теперішні підсовєтські історики й економісти, як ось Лященко Ґреков, Юшков і Лєтіч, відкидають історичні факти або штучно препарують їх для підтвердження догматизму. Колишні російські історики за царської доби також мало присвячували уваги февдалізмові в Київській Русі. Думку про такий февдалізм відкидає і Вернадський, сучасний американський історик (українського роду), але офіційної російської історичної школи, для якого Київська Русь — це «Росія»; про литовсько-руську добу він навіть «не чув»[14].

Багато матеріялів із суспільно-господарського життя України Грушевський зібрав у різних своїх розвідках про українське село, селянство і шляхту, як і про окремі полоси України. Кожний, хто і сьогодні студіює історію української економіки, зокрема з часів литовсько-руської і литовсько-польської діб, не може поминути зібраних Грушевським матеріялів. Для тих часів особливо важливим є 6-ий том «Історії Руси-України» Грушевського, у якому він дає детальний, розподілений на поодинокі ділянки народного господарства, образ українських економічних процесів, часто змінливих з приводу чужого панування на українських землях. Джерельний матеріял з цієї епохи — дуже багатий, М. Грушевський використав тут українські, польські, литовські, московські, німецькі та іншомовні джерела. Для цієї епохи особливо характеристичне цілковите відмежування українських господарських процесів від московсько-російських, що Грушевський і зробив.

Тому значення зібраного матеріялу М. Грушевським для історичних дослідів господарських процесів в Україні дуже велике. Він наскрізь модерний історик із модерним підходом до історичних студій, який повністю зрозумів, що студії господарських процесів України особливо важливі для цілости її історичного образу минулого, саме в час,

---

13. М. Грушевський, *цит. праця*,том I — стор. 244-305,том III — стор. 333-357, том IV — стор. 1-235; також Вернадський, цит. праця, стор. 163-172 і 209-212.
14. Вернадський, *цит. праця*. В нього ціла Русь — це «одна Росія».

коли в українських істориків не було належного зрозуміння цього питання, а економічні студії почали щойно розвиватися. Тому М. Грушевського можна вважати за піонера в дослідах розвитку українського народного господарства. Щоправда, сьогодні зібрані М. Грушевським матеріяли вже не вистачають, вони неповні, а часом і хибно інтерпретовані. Їх доповнили пізніші дослідники як під московсько-большевицькою окупацією, так і вільному світі, але без його піонерської праці та праць таких дослідників як Багалій, Довнар-Запольський, Слабченко, Січинський, Оглоблин та інших — історія українського народного господарства майже не існувала б. Крім цього він виховав і групу молодих істориків, в тому й істориків народного господарства, між якими мабуть найвидатніший І. Джиджора, що продовжували досліди над різними періодами господарського розвитку України[15]. Це друга велика заслуга М. Грушевського, як піонера-дослідника розвитку українського народного господарства.

Колись Поґодін, російський історик, сказав, що немає ні однієї ділянки в житті російського народу і російської імперії, в якій цар Петро І не залишив нестертого сліду свого «генія» — в політиці, в соціяльних і економічних процесах, в релігії, науці, навіть у розвитку техніки і воєнної стратегії, в мореплавстві та державній адміністрації. Ми можемо сміливо і правдиво сказати, що науковий геній Михайла Грушевського залишив незатертий слід у студіях на всіх ділянках науки і історії.

Проте найбільшим досягненням М. Грушевського є його історичне обґрунтування окремішности і відмінности україни від Росії, підперте студіями нашого економічного минулого, цілком іншого ніж московське. Тут М. Грушевський доказав, що не Україна з Московщини, а Московщина з України брала культурні, духові й господарські здобутки. І коли М. Грушевський був федералістом, себто прихильником російського і українського політичного і державного союзу, то все ж він розумів цей «союз», хоч і наївно, як добровільну злуку двох рівноправних партнерів, а не як підпорядкування України Росії, бо Україна з кожного погляду, а зокрема з економічного, не була позаду чи в чомусь узалежнена від свого північного сусіда.

---

15. Як приклад, праця І. Джиджори: «Україна в першій половині XVIII віку, Економічна політика російського правительства супроти України», *Записки Наукового Т-ва, ім. Шевченка,* Львів, 1910-11, томи 97, 101, 103, 105.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Vernadsky G. and Karpovich M.; A History of Russia, Vol. II, Kievan Russia, New Haven—London, 1951;

2. Винар Л.: «Бібліографія праць про Михайла Грушевського», Український історик, ч. 1-2 (9-10), рік III, Нью-Йорк—Мюнхен, 1966.

3. Грушевський М.: «Історія України-Руси», тт. 1-7, Нью-Йорк, 1944-1955; «Опис Ратенського староства», 1898; «Економічний стан селян у Львівській королівщині XVI в.», 1903. «Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин Західньої України», ч. I, 1905; «Очеркь истории Киевской земли оть смерти Ярослава до конца XIV стольтия», 1891.

4. Lyashchenko P.: History of the Russian National Economy, New York, 1949;

5. Третяков П.: Восточно-славянские племена, Москва, 1953.

6. Чубатий М.: Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східньослов'янських націй, Нью-Йорк—Париж, 1964.

7. Чировський М.: «Українська наука в СССР». В обороні української культури і народу. Збірник матеріялів Наукової конференції К. НТШ, Торонто, 1966.

8. Chirovsky N.; Old Ukraine, Madison, 1963.

9. Chirovsky N., A History of the Russian Empire, New York, 1974, Vol. I.

МАТВІЙ СТАХІВ

ЧОМУ М. ГРУШЕВСЬКИЙ ПОВЕРНУВСЯ В 1924 РОЦІ ДО КИЄВА?

(*Жмут фактів і уривок із спогадів*)

ПОЕТ ОЛЕСЬ ПРО ПОВОРОТ ГРУШЕВСЬКОГО

Полковник Володимир Кедровський у своїх спогадах[1] наводить уривок з листа поета Олександра Олеся, в якім Олесь описує свої враження під час побуту у Відні в 1919-23 роках. Олесь у часі писання листа (1931 р.) проживав у Празі. В 1919-1921 роках Відень був великим осердком української політичної еміґрації. Звичайно вечорами різні діячі сходилися на каву до великої репрезентативної каварні "Кафе Геренгоф". Отож, Олесь у 1931 році, згадуючи Відень, згадує різних діячів, з якими він зустрічався в раніших роках у цій каварні. Між ними він згадує Михайла Грушевського і його ближчих політичних приятелів.

> "Як довго ми не бачились, — пише Олесь до Кедровського, — розмовляли!.. Бачу так виразно в цей момент "Кафе Геренгоф" і Вас з нами нагорі в льожі, з безкомпромісовими: Черкасенком, Сірим, Кушніром, Хомиком та іншими. Таким усе здається близьким, наче б це було вчора. А далі Грушевський, Чечель, Шраг, Коссак, Христюк, що вже настроювалися повертатися (до Києва під совєтську владу)... Розійшлись і вже ніколи разом не стрінемося. Не вдалось мені затримати Михайла Сергійовича (Грушевського), серед нас. Поїхав, бо був певен, що там більше зробить... Та найбільше завинили у його від'їзді Шаповал (Микита), Григоріїв (Никифор) і ко. (У мене збереглося 49 листів від Грушевського. В них він свариться на цих "каліфів на час"). Шкода мені і Чечеля і Шрага..."

---

1. Див. "Свобода", ч. 188 за 1964 р.: "Обриси минулого" В. Кедровського, спогад.

Читачі повинні в цім листі О. Олеся звернути увагу на два місця. Перше, де Олесь згадує, що він переконував Грушевського не повертатися, але Грушевський казав йому, що він є певний, що "там", під часовою совєтською владою, він зробить більше, ніж у Відні, на еміґрації. Друге місце — це твердження Олеся, що у виїзді Грушевського завинили нібито Микита Шаповал і Никифор Григоріїв.

Над обома цими пунктами листа Олеся спинюся довше на своїм місці цього нарису. Тут я навів цей уривок листа із спогадів полковника Кедровського тому, що саме цей лист спонукав мене написати те, що знаю про дійсні причини повороту Грушевського під совєтську владу в Києві.

В цій постанові утвердили мене ще й спогади пані Наталії Павлушкової, вміщені в збірнику 2 "СВУ-СУМ". Там вона подає те, що говорив Сергій Єфремів про поведінку Михайла Грушевського в Українській Академії Наук у Києві після свого повороту. Те, що думав про поведінку Грушевського Єфремів, є важливе, але воно потребує основних коментарів, без яких постать Грушевського виходить викривленою.

ПЕРША ЗУСТРІЧ З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

При кінці 1919 року я познайомився з Михайлом Грушевським особисто. До того часу я знав його лише з читання його історії України-Руси, із статтей у "Літературно-Науковім Віснику" до вибуху Першої світової війни, а потім із преси про його участь у будівництві Української Народної Республіки. Моє особисте знайомство з Грушевським відбулося так:

Я перебував, як старшина Української Галицької Армії, в бриґаді, в Яблоннім. Там зразу я був командиром куреня, а потім адютантом першого полку. На початку листопада 1919 року сталася в бриґаді одна важлива подія і в зв'язку з нею мене і ще трьох старшин мого полку приділено до розпорядження Дипломатичної Місії УНР у Празі. Отож, я виїхав з розпорядження згаданої Дипломатичної Місії і вже далі перебував у Празі. Зо мною тоді виїхали: чотар УСС Гринько Грицай, чотар Василь Лях і поручник Баранів (він був старшиною Дієвої Армії УНР, потрапив у польський полон і втік із нього до бриґади.[2]

2. Згадана вище подія в бриґаді на початку листопада 1919 року є дуже цікавим епізодом в історії Української Галицької Армії і тодішньої політичної думки, що панувала серед більшости старшин бриґади, без огляду на їхню партійну афіліяцію. Тому цій події присвячу пізніше мої окремі спогади. Тут лише коротко зазначу, що сталося це у зв'язку з договором ген. М. Тарнавського про перехід УГА в розпорядження ген. А. Денікіна. Тоді командир нашої бриґади в Н. Яблоннім полк. Варивода заявив на зборах усіх старшин що його команда

Побуту в Празі ми не хотіли марнувати даремно. Тому ми зараз таки в листопаді 1919 року записалися на студії: я і Василь Лях записалися на правничий факультет Карлового Університету, а Гринько Грицай вступив, як студент, до політехніки. Ми застали в Празі вже численний гурт університетських і політехнічних студентів із Галичини і Буковини, які приїхали ще в вересні і жовтні того року. Між ними було також кілька студентів із Придніпрянщини. Дуже активними були: студент аґрономії Осауленко, два брати Рябоволи і студент політехніки Граціянський. Всі ці придніпрянські студенти мали стипендійну підтримку Уряду УНР, що тоді перебував у Кам'янці. Стипендію виплачувала Дипломатична Місія УНР.

Надзвичайні збори обрали головою Української Академічної Громади мене, секретарем правника Лопатинського і касиром техніка Ярослава Індишевського. Через кілька днів по цих зборах Української Академічної Громади приїхав до Праги у своїх громадських справах Михайло Грушевський. Він зайшов до клюбу і бажав познайомитися з організацією молоді. З природи речі, він насамперед звернувся до мене, як до голови організації. Від тієї першої особистої зустрічі я перебував у тіснім контакті з Грушевським увесь час. Ми зустрічались потім багато разів при кожнім його приїзді з Відня до Праги, і також ми часто листувалися в справі організації молоді і в різних політичних питаннях.

ПОЛІТИЧНИЙ РУХ СЕРЕД СТУДЕНТСТВА В ПРАЗІ В 1920 Р.

В 1920 році у Празі почав творитись великий український центр. Весною 1920 року прибували до Праги численні гурти старшин Української Армії, які до того часу перебували в Українській бриґаді в Яблоннім. Маси цих студентів не було за що утримувати, тому довелося створити допомоговий фонд. У цій справі я, як голова Української Академічної Громади, радився Михайла Грушевського. За його порадою я звернувся вперше в цій справі до ЗСА, а одночасно нелеґальною дорогою, через Карпати, вислав нашого делеґата до Львова, щоб дістати допомогу для студентів від Українського Горожансь-

---

повністю солідаризується з тим договором. При тому в непристойний спосіб висловився проти Директорії УНР. Гурт старшин мого колишнього куреня і ще дехто з-поза цього гурту склали формальну скаргу проти поведінки полк. Вариводи. Хоча скаргу адресували до Дипломатичного Представництва УНР у Празі, але подали її службовим шляхом, на руки полк. Вариводи. На скарзі були підписи також нас чотирьох.

Булава бриґади і більшість старшин солідаризувалися з виступом полк. Вариводи і накинулись на тих, які підписали протест. Тоді дехто з підписаних піддався і відкликав свою солідарність з протестом. Це зробив також один із співавторів протесту, з політичного переконання — соціяліст.

кого Комітету, яким провадив д-р Степан Федак. Цим нашим відважним делеґатом був студент права Осип Цюпка.

В допомогових справах я стояв у тіснім зв'язку з Грушевським, який проживав відтоді постійно в Бадені, біля Відня. Він охоче давав поради і взагалі дуже жваво цікавився життям і долею студентської молоді.

Мої взаємини з Грушевським особливо зміцніли від часу, коли в Празі утворився організований гурток членів Української Партії Соціялістів-Революціонерів. Ним проводили три визначніші члени цієї партії: Микита Шаповал, (колишній міністер земельних справ), полк. Олександер Жуківський, (колишній міністер військових справ) та інж. Кондращенко. Поза цими особами було тоді ще лише два члени тієї партії, рядового значення.

Наша трійка — Г. Грицай, В. Лях і я — були радикалами. Тому то ми налагодили тісніший контакт з цим гуртком УПСР, а далі й тіснішу співпрацю. Поволі до нашого радикального гуртка приставали й інші студенти, і так він виріс у сильнішу громаду.

Михайло Грушевський був головою Закордонної Делеґації УПСР. Отож, мабуть і тому він цікавився життям празького студентства і мною, як головою студентської громади. Радикальна громада сама собою була живим об'єктом його зацікавлення, коли вона виросла і до неї прибули в 1920 р. ще такі діячі, як Карло Коберський і д-р Осип Когут та д-р Степан Ріпецький.

Грушевський на політичні теми зо мною постійно листувався, а коли приїжджав до Праги, то завжди запрошував до свого готелю на довші розмови. Звичайно я не ходив до нього сам, а як правило в товаристві Г. Грицая і В. Ляха.

Щойно пізніше, коли вже деякий час існувала наша радикальна громада і тісно співпрацювала з гуртком УПСР, почали організуватися інші ідеологічно-політичні гурти: "Українське Демократичне Студентство" (майже виключно з Придніпрянщини), "Союз Української Національної Молоді" (майже виключно з Галичини й Буковини) та "Українська Студентська Громада ім. М. Драгоманова" (до неї належали радикали, соціял-демократи і соціялісти-революціонери, отже як із Приднніпрянщини, так і з Галичини).

З цими організованими гуртами симпатизували всі інші студенти, які формально не належали до означеного ідеологічного гурту.

ПЕРЕЛІМ В УКРАЇНІ

На початку грудня 1919 року наступила катастрофа Дієвої Армії УНР. Повна відсутність виряду на зиму, недостача зброї і, що найважливіше, страшенні пошесті при повній нестачі медикаментів злама-

ли фізично Дієву Армію до тієї міри, що тільки мала частина з неї могла, як добровольці, піти в Зимовий Похід у запілля ворога.

В той час Дієва Армія мала перед собою, як ворога, тільки Добровольчу Армію ген. Денікіна, який одночасно мав фронт і проти червоної армії Совєтської Росії. З Польщею в тім часі УНР мала перемир'я на фронті.

Тоді саме Голова Директорії УНР, Головний Отаман С. Петлюра, виїхав до Варшави, щоб особисто керувати переговорами з польським урядом про тривалий мир з Польщею і навіть про імовірний союз проти Росії. Цей факт викликав поділ політичної думки в краю і на еміґрації.

Але незабаром цей поділ набрав іншого характеру. Сталося це з тієї причини, що на початку 1920 року червона армія розбила війська Денікіна і їхні рештки відступили з України на Кавказ і Крим. Україну по Збруч і Случ окупувала Совєтська Росія, яка виступала під обманною фірмою "Української Соціялістичної Совєтської Республіки", що буцімто була самостійною державою у воєннім союзі з Совєтською Россією.

Москва провадила тоді зручну пропаґанду серед українців у краю і на еміґрації, щоб вони підтримували "соціялістичну революцію", якою керує Росія. В цій революції, мовляв, наступає також повне національне визволення всіх народів. Самостійною, мовляв, зробила Росія також Україну. Коли тепер є деякі недомагання тієї самостійної УССР, то це нібито не зі злої волі Росії, а виключно внаслідок хвилевих воєнних перевертів і деякої несвідомости частини членів диктаторської Російської Комуністичної Партії большевиків (РКПб), які діють в Україні.

Ця московська комуністична пропаґанда мала поважні успіхи серед частини політичних діячів "незалежної фракції" Української Соціал-Демократичної Робітничої Партії (УСДРП) та частини "боротьбістів", котрі відкололися ще в 1919 році від Української Партії Соціялістів-Революціонерів. "Незалежна фракція" УСДРП в січні 1920 року змінила своою програму на комуністичну і перезвала себе на "Українську Комуністичну Партію" (УКП). Більшість "боротьбістів" у 1920 році постановила вступити просто до Російської Комуністичної Партії большевиків (РКПб) чи пак до її обласної організації в Україні (під назвою КПбУ).

На еміґрації ця пропаґанда також мала деякі успіхи, але не такі значні. Володимир Винниченко, один із провідників УСДРП, виступив тоді з цієї партії і утворив "Закордонну Групу Української Комуністичної Партії" (ЗГ УКП). За ним пішов такий відомий член УСДП як В. Левинський.

Ця група видавала у Відні свій тижневий часопис "Нова доба". Вона схвалювала комуністичну програму, але домагалася самостійности України, хоч і в союзі з комуністичною Росією.

ВИЇЗД ВИННИЧЕНКА ДО ХАРКОВА

У квітні 1919 року Винниченко вирішив виїхати в Україну і там брати участь в діяльності совєтського уряду. Свою згоду з совєтським урядом ЗГ УКП тримала в таємниці аж до моменту, коли отримала від Винниченка вістку, що він прибув до Москви і там переговорює про умови своєї співпраці. Тоді щойно провід ЗГ УКП оповістив брошуру Винниченка — звернення до "української клясово несвідомої інтеліґенції" і інші подібні брошури, в яких Винниченко закликав інтеліґенцію співпрацювати з "радянським урядом України" і, зокрема, повертатися за його прикладом в Україну під совєтську владу.

Цей крок Винниченка викликав широку дискусію на еміґрації. Більшість висловлювалася так, що цей крок був помилковим і що він до нічого позитивного не доведе, бо Москва не бажає вийти з України і тримає її, як свою колонію. Все студентство було критично настроєне щодо того кроку Винниченка. Лише кілька одиниць, які потім виявили себе відкрито членами комуністичної "ячейки", виступали обережно в обороні цього Винниченкового кроку.

Але від моменту оголошення факту про виїзд Винниченка до Харкова не минуло кілька місяців, як знову еміґрацію облетіла вістка, що Винниченко повернувся назад, на еміґрацію, і виїхав до Карлових Варів лікуватися.

Було це восени, в кінці жовтня 1920 року. Незабаром я мав нагоду особисто зустріти Виннеченка і почути з його уст ті причини, що його спонукали наперед виїхати до Харкова, а потім нагло повернутись. Сталася ця зустріч за посередництвом М. Грушевського.

ГРУШЕВСЬКИЙ ГОСТРО КРИТИКУВАВ ТАКТИКУ ВИННИЧЕНКА

Вже був почався новий університетський рік у Празі, коли несподівано я отримав листа від М Грушевського, щоб на означений день зайти до нього до готелю ("Сантраль") у Празі. Він одночасно прохав мене, щоб зі мною прийшли мої приятелі Г. Грицай і В. Лях. В листі Грушевський звертав увагу на те, що є дуже важлива справа і щоб ми обов'язково відклали всілякі інші справи й прийшли до нього.

Означеного дня по полудні ми всі три умовилися зустрітися перед готелем, щоб тоді вже разом зайти до Грушевського. Увійшовши в кімнату Грушевського, ми застали побіч нього на кріслі одного гостя, якого ми зараз впізнали, що то Винниченко (на підставі фотографій у пресі).

Грушевський офіційно познайомив нас із ним і при тому сказав, що він запросив нас на зустріч тому, що ми є проводом гурту українських радикалів серед студентської молоді. Кімната була невеличка і було в ній ще лише три крісла. Грушевський дав нам два крісла, а третє мало залишитись вільним "для ще одного гостя". Тим то Василь Лях сів на ліжку.

За хвилину, коли ми розмовляли про буденні справи, увійшов Микита Шаповал. Зараз після його приходу і привітання Грушевський негайно перейшов до предмету зустрічі. Він сказав, що "Володимир Кирилович" (так він увеь час називав у розмові Винниченка) просив його і Шаповала на цю зустріч, щоб докладніше з'ясувати мотиви свого виїзду в Україну і повороту на еміґрацію. Грушевський при тому підкреслив, що він уважав за конечне запросити, вже без порозуміння з Винниченком, також нас трьох, представників соціялістично-радикальної молоді, як він нас відрекомендував йому.[3]

Грущевський слухав звіту Виниченка якось нервово, бо його руки були в постійнім русі. Він то гладив свою сиву бороду, то знову рисував якісь фігури на папері, що лежав перед ним.

Коли Винниченко скінчив, негайно обізвався Грушевський. Він ніби спокійним голосом, але гострими словами почав критикувати і сам виїзд Винниченка, і його поворот. Тому, що тут мова про Грушевського, то треба подати цю його критику докладно. Вона нам дасть деякий ключ до розуміння самої тактики Грушевського, яку він застосовував пізніше.

ПОГЛЯД ГРУШЕВСЬКОГО НА ВИЇЗД ВИННИЧЕНКА ДО МОСКВИ І ХАРКОВА 1920 РОКУ

Розповідь Винниченка про причини свого виїзду до Москви і Харкова, а потім з'ясування ходу переговорів із проводом Совнаркому Росії і Російської Комуністичної Партії — були по формі гарні і гідні цього видатного письменника, мистця слова.

---

3. Докладний зміст звіту Винниченка подаю в його політичнім життєписі; там же докладний хід другої конференції, яку відбув вже сам Винниченко з запрошеними громадянами і між ними теж із нами за кілька днів. На цій конференції Винниченко протягом яких чотирьох годин відчитував свої записки із щоденника за 1920 рік і давав цікаві подробиці з побуту в Москві і Харкові, яких він ніде потім не оповістив, а тільки подавав загальний звіт у пресі. Тому, що ця справа насвітлена докладно в згаданім життєписі, то я тут пропускаю зміст звіту Виниченка перед Грушевським і його гістьми.

Потім він коротко спинився над тим, що для рятування "соціяльної революції в Україні" він уважав за вказане вступити до совєтського уряду України і прийняти пост заступника голови того, совєтського уряду. Зате він яскравими барвами потому креслив страшне положення українського народу, у чому він лише там, на місці переконався. Він закінчив ствердженням, "що там не тільки ніякої самостійної совєтської української державности нема, але нема навіть сліду й натяку в практиці на якусь федеративну владу".

"Панує єдина неподільна совєтська Росія на всім просторі колишньої царської імперії. Тому я мусів виїхати назад на еміґрацію".

Так закінчив Винниченко свою майже годинну розповідь-промову.

Наша молода трійка слухала його з напруженням. Ми вперше чули живе слово, та ще й довірочне, з уст колишнього Голови Директорії УНР і відомого нам лише з книжок визначного письменника.

Я зауважив слабі пункти цієї промови, і з вигляду облич моїх двох приятелів бачив і в них сумнів щодо арґументації Винниченка. Ще з більшою напругою ми чекали, що скаже Грушевський, перший Президент УНР.

По короткій мовчанці почав говорити Грушевський. Увесь час він сидів на низькім фотелі. Це відрізняло його слово від Винниченкового. Винниченко спочатку сидів, промовляючи, але в міру ходу промови і видимого хвилювання, він десь від половини промови встав і говорив стоячи.

— Ви, Володимире Кириловичу, — почав свою промову Грушевський, — зробили дуже зле, що їхали до Москви і Харкова, і зле зробили, що Ви вернулись назад на еміґрацію.

— Як то два рази зле? — перебив схвильованим тоном Винниченко. — Коли я зробив зле, що виїхав, то зробив добре, що я вернувся, тобто поправив перше зло. Так каже логіка.

— Не хвилюйтеся, Володимире Кириловичу, — сказав Грушевський, — і не перебивайте, аякже. Все я скажу і докажу, аякже. Треба лише спокійно вислухати мої думки.[4]

— Ви, Володимире Кириловичу, — продовжував Грушевський, — зробили насамперед зле тому, що Ви поїхали як політичний діяч і провідник. Це доказане тим, що Ви написали, а Ваші товариші по Вашім виїзді опублікували Ваші різні політичні маніфести з приводу Вашого виїзду. В маніфестах Ви визнали освєтську владу в Україні єдиною леґітимною владою українського народу. Це важка помилка, яку Ви самі тепер признаєте перед нами. Ви оповістили окремий маніфест у

---

4. Я стараюся передавати хід промов дослівно, а не їх переповідати моїми словами. Для докладности завважу, що і Грушевський, і Винниченко не користувались назвою "радянський" уряд, лише "совєтський уряд". Я тут передаю це означення за сучасною назвою.

формі листа також до всіх европейських соціялістичних і комуністичних партій. І вкінці — Ви опублікували маніфест до всієї "клясово несвідомої інтеліґенції", в якій Ви кликали її йти за Вашим прикладом і їхати під совєтську владу.

Цю частину промови Грушевського слухав Винниченко, очевидно, з неприємним почуттям, бо в тім часі він спустив погляд на кінці своїх пальців,простягнувши долоні на обох колінах. А Грушевський продовжував:

— Другим доказом того, що Ви їхали в ролі політичного провідника, є факт, що Ви його нам тут оповіли: це Ваші переговори з членами Совнаркому Росії і членами Політбюра Російської Комуністичної Партії большевиків. Ви переговорювали про становище України і її совєтського уряду та погодилися на те, що Ви про свою співпрацю з цим урядом будете остаточно домовлятися з членами Політбюра КПБУ в Харкові. По цих переговорах у Москві і в Харкові Ви врешті погодилися вступити до совєтського уряду в Україні і про це був окремий поклик до населення України, який ми читали тут закордоном.

— Все те, — говорив твердо далі Грушевський, — вказує на те, що Ви діяли в ролі політичного провідника, а не приватно. Приватно Ви могли робити так, як Вам завгодно. Як політичний провідник, Ви мали обовязок поступати політично. Це означає, що Ви мали наперед домовитися з представниками партій української революційної демократії і зокрема з найбільшою з них, з Українською Партією Соціялістів-Революціонерів. Ви без порозуміння з політичним проводом українськой революційної демократії виїхали до Москви і Харкова. Отже, Ви діячи всупереч палітичним засадам, — індивідуально, особисто, хоч і заявляли себе провідником українського трудящого народу.

— Я виїхав на основі ухвали Закордонної Групи УКП, — перебив Винниченко.

— Чекайте, Володимире Кириловичу, — сказав трохи роздратовано Грушевський. Його голос зробився тепер тонким, високим, гострим:

— Ви виїхали не тільки без порозуміння з українськими соціялістичними партіями, але потайки від них, — продовжував Грушевський. — Ми не знали нічого про Ваш задум виїзду. Про Ваш виїзд ми довідалися з новинки в "Новій Добі" щойно тоді, коли Ви вже були в Москві. Отже, Ви не мали права потім покликатися у своїх заявах, що Ви говорите від імені українського соціялістичного табору.

— Щодо Вашої Закордонної Групи УКП, — продовжував далі Грушевський, — то я скажу тут, у цих чотирьох стінах, що це ніяка політична група партії. Що таке ЗГ УКП? Це 5 осіб у Відні і чотири особи у Берліні. Хіба може політичний провідник у такій справі, яку зачали Ви своїм виїздом, покликатися на згоду всього 9 людей, з яких половина є

залежні від Вашого видавництва "Дзвін"? Це ж не є справжня політична партійна організація. А до того, я Вас тут питаю, Володимире Кириловичу, а чи Ви перед виїздом порозумілися з проводом УКП в Україні? Чи цей провід УКП в Україні перейшов разом з Вами в совєтський урядовий табір? Скажіть, будь ласка!

Це питання для Винниченка, як мені здавалося, було несподіваним. Він не відразу відповів, а по хвилинній надумі. Потім тихішим голосом, ніж звичайно, сказав:

— Ні, я не порозумівався ні з Авдієнком, ні з Лапчинським, ні з ніким іншим із проводу УКП, заки я виїхав. Я думав, що я з ними порозуміюся після приїзду в Україну. Потім, я хотів узгіднити з ними свою тактику, заки увійшов до совєтського уряду, але вони заявили, що УКП не міняє свого опозиційного становища до існуючої урядової системи в Україні.

— Таким робом є доказане моє твердження, що Ви, Володимире Кириловичу, — продовжував далі Грушевський, — їхали в ролі політичного провідника, але фактично Ви не мали для цього уповажнення навіть від власної партії, що діє в Україні, від УКП. Такий виїзд у політичній ролі не можна назвати добрим.

МОСКВА У ПЕРЕГОВОРАХ РАХУЄТЬСЯ НЕ ІЗ СЛУШНОЮ ДУМКОЮ, А ТІЛЬКИ ЗІ СИЛОЮ

Розглянувши політичний характер виїзду Винниченка до Москви і Харкова, Грушевський перейшов до розгляду переговорів, які Винниченко провадив у Москві в справі статусу совєтського уряду України в стосунку до совєтського уряду Російської Совєтської Федеративної Соцялістичної Республіки (РСФСР). Цю частину своєї промови Грушевський збудував так, що наперед поставив загальну тезу, а потім її доказував фактами.

— Ви, Володимире Кириловичу, — продовжував Грушевський, — говорили нам про все крутійство, що його виявили члени Політбюра РКПб і Совнаркому РСФСР у переговорах з Вами про майбутній статус совєтського уряду України в стосунку до РСФСР. Історія Козацької Української Держави і історія УНР доказала фактами, що Москва у переговорах рахується не із слушною думкою, але тільки з силою. Ви про це забули, пішовши на ці переговори.

— Де дивізії війська, літаки, панцерні потяги і гармати, які при переговорах стояли б за Вами? Ви не мали ні війська, ні гармат. Ви були самі зі своїми 9 товаришами за кордоном. Тому Ваші арґументи в переговорах, із покликом на слушність Вашого становища і на інтерес світової соціяльної революції, не могли дійти до слуху представників Совєтської Росії.

— Це, Володимире Кириловичу, — передихнувши, вів далі Грушев-

ський, — Ви зробили основну помилку, що без гармат Ви пішли на політичні переговори в Москві. Вони мусіли скінчитися тим неуспіхом, який Ви нам тут намалювали. Історія УНР повинна всіх повчити, що навіть при гарматах і війську в наших руках Москва не йде на ніякі уступки, якщо в неї більше гармат і війська, як у нас.

Винниченко і ми всі слухали тих слів Грушевського без найменшого руху. В кімнаті було тихо, хоч маком сій. Грушевський далі пригадав факт, що Тимчасовий Уряд Росії, на чолі з князем Львовим, не хотів піти навіть на словесні уступки для делеґації Української Центральної Ради весною 1917 р., коли саме ту делеґацію очолював Винниченко. Пізніше демократичний уряд Росії пішов на словесні уступки перед УЦРадою в липні 1917 року, бо сила УЦРади за той час виросла, але уряд Росії щиро не хотів дотриматись словесних уступок і саботував договір, який він склав з делеґацією УЦРади. Так було також і з Совнаркомом Росії. Він пішов знову на словесні уступки тільки тому, щоб незабаром на нас напасти війною. Потім він підписав перемир'я тільки тому, що в нас був сильний союзник — центральні держави. Як тільки Совнарком Росії побачив, що цей союзник занепадає на Заході, тоді він приготовив нову війну проти України.

— Ви самі, Володимире Кириловичу, — говорив далі Грушевський, — у січні 1919 року посилали делеґацію до Москви на переговори про мир з Росією, і Ви знаєте, що з цих переговорів нічого не вийшло, хоч Директорія УНР мала ще сильний Корпус Січових Стрільців і інші корпуси та багато гармат. Але цього війська і гармат було дуже замало, у порівнянні з арміями і гарматами Росії. Тепер Ви не мали ні одного вояка, ні однієї гармати. То ж не треба було йти на політичні переговори з Москвою і її філією в Харкові, аякже, аякже.

ГРУШЕВСЬКИЙ РОЗГЛЯДАЄ СПРАВУ ПОВОРОТУ ВИННИЧЕНКА З ХАРКОВА

Тут вставив Винниченко свій арґумент:

— Але ж треба було зробити пробу, щоб було видно, чи йде Москва на уступки, чи не йде.

Грушевський почав розглядати справу повороту Винниченка з Харкова знову на еміґрацію. Спершу він ще раз повторив свою початкову тезу про те, що Винниченко зробив зле, що вернувся з Харкова через Москву назад на еміґрацію. Цю частину промови він спеціяльно звернув до Винниченка, скеровуючи на нього безпосередньо свій погляд і не зводячи його ввесь час, аж до закінчення промови:

— Ви виїхали виразно, як політичний діяч, а не як приватний письменник. Ви кликали за собою нашу інтеліґенцію і не-інтеліґенцію, і

дехто Вас послухав та поїхав. Ви переговорювали в Москві з проводом партії і держави, і на тій підставі взяли участь в совєтськім уряді Раковського. Пішовши на цей шлях, Ви мали на цім становищі витримати аж до кінця. Ви не мали права вертатися назад.

— Там показалося, що нема можливости працювати і прийшлося б марно загинути, — перевав Винниченко.

— Треба було витримати все таки, хоча б і загинути. В таких випадках політичний діяч не має вороття. Він має стояти на тім становищі, яке він сам вибрав, — відповів Грушевський, підкресливши слово "загинути". — Ви вернулися, припустім, що слушно. Але чи Ви вивезли назад тих, що послухали Вас і поїхали за Вами? Ні, це Вам не вдалося і це говорить все.

ДИСКУСІЯ НАД ПРОБЛЕМАМИ ВИЇЗДУ ДО ХАРКОВА І ПОВОРОТУ ЗВІДТІЛЯ

Грушевський після того запросив решту присутніх сказати свою думку. Річ ясна, що з нашої трійки ніхто не виривався наперед із словом, бо ж наперед мали б говорити старші — Микита Шаповал і інж. Кондрашенко.

Шаповал, якого я вже знав добре, як блискучого промовця і полеміста, тим разом говорив мляво, неохоче і під оглядом форми незручно. З його добраних довгих речень трудно було вгадати, чи він властиво підтримує тези Грушевського, чи становище Винниченка.

Це мене здивувало тим більше, що в своїх раніших розмовах з нами при різних нагодах він займав дуже яскраво протимосковське становище, яке цілком наближало його до націоналістів. Аж пізніше я зрозумів, чому Шаповал не бажав вразити Винниченка, бо він вирішив тепер із ним співпрацювати на ширшу міру.

Кондрашенко говорив виразніше. Він, щоправда, не виступав проти тез Грушевського, але одночасно підтримував арґумент Винниченка про те, що "треба ж було раз спробувати, чи є можливість співпрацювати з сучасною владою в Росії і в Україні".

З нашої трійки найстаршим щодо віку був Грицай. Я моргнув на нього, щоб він говорив першим із нас після Кондрашенка. Грицай сказав коротко, що на його погляд всі арґументи Грушевського є вповні переконливі і що сталася помилка з тією мандрівкою до Харкова.

Для мене Грушевський був таким авторитетом, що я тоді його промову слухав з пієтизмом. На мене, ще студента у військовім однострої старшини, мали особливо переконливу силу ті уступи промови Грушевського, де він говорив, що розмовляти з ворогом можна тільки силою гармат і панцерних потягів. Я сказав, що приєднуюся до слів

Грицая, але додав, що нам треба наш зір скерувати вперед, до нової боротьби, а не сперечатись над тим, хто яку зробив помилку в минулому.

Цю замітку я дав тому, що мав тоді до Винниченка велику повагу. Хоча з висновками його третього тому "Відродження нації", який недавно перед тим появився, я не погоджувався, то все таки уважав його визначним національним діячем, другим по Грушевськім.

Василь Лях приєднався до моїх слів.

Винниченко вже не говорив багато. Він тільки спинився над своєю тезою про потребу "проби". При кінці своєї відповіді він запросив нас на свою довшу доповідь, яку він буде мати за тиждень у Чеськім Репрезентаційнім Домі для спеціяльно запрошених осіб. Грушевський сказав, що його тоді вже не буде в Празі.

Прощаючись, я запитав Грушевського, скільки він ще перебуватиме в Празі. Йшлося мені про те, щоб устійнити дату Листопадового Свята, яке мала улаштувати Українська Академічна Громада, бо я хотів на це свято запросити також Грушевського. Я умовився з ним, що буду в нього в означеній годині на другий день.

ЛИСТОПАДОВЕ СВЯТО В ПРАЗІ В 1920 РОЦІ

Було це в перших днях листопада 1920 року. Вранці в умовлену годину я прийшов до кімнати в готелі, де мешкав Грушевський. Я поінформував його, що Українська Академічна Громада влаштовує 12 листопада врочисту академію для вшанування Листопадової Революції 18 року. При тому я запросив його на головного промовця. Він похвалив почин, але заявив, що з певністю не може прибути на це свято, бо має в міжчасі кілька виїздів. Обіцяв, що в кожнім разі буде старатися прибути на свято, хоча б із спізненням. Хвалив,. що молодь запроваджує традицію врочистих академій, зв'язаних з державним будівництвом України.

Розуміється, що потім зійшла мова на вчорашню зустріч з Винниченком і іншими діячами. Грушевський висловив думку, що старше покоління сильно роз'їджене своїми відмінними політичними інтересами, зокрема в теперішнім моменті упадку УНР на реґулярних фронтах. Повстання проти гетьмана, казав він, було організоване невідповідно і несвоєчасно. Фактично воно прибрало форму неґації попереднього періоду УНР за часів Української Центральної Ради. "Це була авантюра," — підкреслив він.

Мене вразив такий погляд Грушевського. Проти цього погляду я пробував опонувати, але він стояв на своїм. Він далі не обґрунтовував своєї думки в цій справі, а тільки сказав, що при найближчій нагоді він

присвятить цьому питанню більше часу. До того часу він радив мені ще раз прочитати Винниченка третій том "Відродження нації" і глибше вдуматися в нього.

Потім Грушевський поінформував, що він, разом із членами Закордонної Делеґації УПСР і іншими діячами, організував Український Соціологічний Інститут у Відні, яктй видасть ряд наукових праць із суспільної ділянки. На тім закінчилась наша зустріч.

На головного промовця на згаданій Листопадовій Академії я, в порозумінні з членами Ради УАГромади, запросив Микиту Шаповала. Вступну промову виголосив я. Промова Шаповала була щодо форми дуже гарна, хоч і надто довга.

Після перерви, яка була зроблена по промові Шаповала, коли вже був повний дальший хід програми, з'явився на залі Грушевський. Мене повідомили про це впорядники. Я негайно прийшов до нього і привітав його від імени УАГромади. Він попрохав пробачити за спізнення через непередбачені перешкоди.

Відразу ж по закінченні біжучої точки програми я вийшов на естраду і в короткій промові привітав Грушевського, як першого Президента УНР, жертвенного будівничого відновленої української державности і як найбільшого історика України. Зібрана в просторій залі студентська молодь і чеські гості приєдналися до цього привіту довготривалими бурхливими оплесками. Грушевській встав з місця і уклоном та помахом руки дякував за привіт.

СТАРШІ ДІЯЧІ ПРОТИ ГРУШЕВСЬКОГО

В наступних днях я мав принагідні розмови з різними старшими провідними діячами, полагоджуючи в них ті чи інші справи УАГромади. На моє здивування, майже всі вони висловлювали своє невдоволення з того, що я спеціяльно вітав Грушевського на Академії Листопадової Революції.

Зразу на другий день я мав розмову з Шаповалом. Він відкрито не виявив свого невдоволення, але посередньо старався підкопати в мене пошану до Грушевського, як політичного діяча і як репрезентанта найвищої влади Української Народної Республіки в 1917-1918 роках. Він звернув розмову на ті часи і принагідно підкреслив, що на Грушевськім тяжить велика історична відповідальність за те, що він "покликав в Україну німців". На цю замітку я завважив, що навіть з Винниченкового "Відродження нації" видно, що влада УНР не мала в половині лютого ніякого іншого виходу, як звернутися до німецького народу за допомогою проти переважаючої сили воєнної інвазії Совєтської Росії. Договір про мілітарний союз України з центральними державами був добрий. Це інша справа, що німецькі генерали потім зламали німецьке

зобов'язання. Без того союзу була б Україна вже в половині лютого 1918 вповні завойована Росією і був би невідкличний кінець відродженої державности України.

Ці мої завваження Шаповал слухав нетерпляче і сказав на них, що я ще не знаю всіх політичних фактів і тому маю помилковий погляд. Мовляв, коли буде повна історія України того часу, то я в цім переконаюся. В кожнім разі, він заявив, що в найближчім часі дасть ряд лекцій на тему історії 1917-1918 років.

Потім він зауважив, що Грушевський властиво не є соціялістом-революціонером, бо він до партії не вступив. Це мене здивувало ще більше. Я йому сказав, що преціньь Грушевський є головою Закордонної Делеґації УРСР, яку вислав Центральний Комітет цієї партії для заступства партії на Конґресі Соціялістичного Інтернаціоналу.[5]

---

5. Про свою місію закордоном від квітня 1919 по кінець 1920 року М. Грушевський написав довгий звіт в органі Закордонної Делеґації УПСР, що виходив як місячник у Відні під назвою "Борітеся — поборете". Цей звіт уміщений у числах 3 і 7. Там він оповідає, які заходи робив перед державними чинниками Заходу в користь визнання УНР і допомоги для неї. Вперше цей звіт опублікований у числі 3-му за листопад 1920 року. Дуже обширний зміст цього звіту, а також дані з інших матеріялів, які видавав Грушевський іншими мовами, цікаві знайдуть у 6-тому томі, книжка перша, моєї монографії п. н. "Західня Україна", Скрентон, 1961. Тому тут цього змісту не містимо. Додаємо тут лише короткий уривок із листа Грушевського, на руки М. Січинського, до управи Федерації Українських Організацій в Америці, який був друкований у "Народній волі" (Скрентон, Па.) з 15 листопада 1919 року. Лист без дати, але з його тексту можна прийняти, що був писаний десь на початку вересня 1919 року. Важливу частину цього листа, що торкається діяльности Грушевського і його становища до УПСР в часі його праці в УЦРаді, подаємо тут дослівно, без зміни правопису:

> "Шостий місяць, як я виїхав за кордон, щоб попрацювати на поправу нашого міжнародного становища, підорваного вигадками Поляків і Росіян та прогрішеннями нашої власної дипломатії. Прожив два місяці в Празі, півтора в Парижі, потім був на Інтернаціональній Конференції в Люцерні. Приїхав тепер трохи спочити і в осени хочу продовжувати роботу в зв'язках з Інтернаціоналом ("Другим"), з соціялістичною і радикальною пресою в Парижі, Швайцарії і в Англії. Кликали мене земляки прибути до Америки і, коли час дозволить, потім зробив би се. В теперішніх тяжких обставинах нашого національного життя американські Українці можуть відограти дуже важну ролю і я хотів би приїхати, щоб докладніше поінформувати їх, що діється у нас і навколо нас і самому розглянутися в місцевих українських партійних і групових відносинах, які, мушу признатись, не уявляються мені досить ясно.
>
> "Взагалі життя українське останніх літ пішло дуже розбіжними дорогами і се не при докладній інформованости і не досить обережнім відношенню до чужої думки і тих обставин, які нею кермують, — дало вже не мало сумного, — напримір між галичанами і Українцями східніми, і грозить в будучности різними комплікаціями, котрим по змозі треба старатись запобігти".

Шаповал на це зазначив, що я не знаю організаційного замішання в УПСР в перших місяцях 1919 року. Тоді ЦК партії призначив, мовляв, кого попало на членів Закорданної Делеґації. Я сказав, що при нагоді запитаю про це Грушевського. На це Шаповал негайно завважив, що цього я не повинен робити, бо він сам поговорить про це з ним, щоб з'ясувати справу. Я з цієї розмови набрав переконання, що Шаповал сам хотів би бути провідником Закордонної Делеґації УПСР замість Грушевського.

В розмові з послом УНР у Празі, Максимом Славинським, виявилося його різке неґативне становище до Грушевського. Він мені сказав, що я не повинен був вітати Грушевського на академії. Мовляв, тепер ми повинні поширювати культ Петлюри. Я сказав, що я виступив був в його обороні в Яблоннім, але це не значить, що ми маємо знецінювати першого Президента УНР і найбільшого історика. Славинського це не переконало, він почав говорити про те, що Грушевський нездалий політик, і тому хай собі займається писанням історії, а не політичною діяльністю.

Те саме становище до Грушевського зайняв також уповноважений для справ 30 УНР у Празі (шарже д'афер) проф. Степан Смаль-Стоцький та інші старші діячі. Позитивно із старших поставився до Грушевського і хвалив мою поставу на академії отаман УГА і військовий аташе в Празі Рожанківський.

За кілька днів я зустрівся також з Грушевським, який лишився декілька днів у Празі для полагодження своїх справ. Я йому загально переповів завваги деяких діячів проти нього, не називаючи конкретно осіб. Проте, він сказав, що догадується, хто говорив зі мною проти нього. Його політичні пояснення були для мене цікаві.

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО УКРАЇНСЬКІ ХОРИ, ВІЙСЬКО, ПАРТІЇ І ОТАМАНІВ

За два дні відбулася академія в 25-ті роковини смерти Михайла Драгоманова. Ця академія була влаштована групою соціялістів-революціонерів, які для того створили окремий громадський комітет. Були дві доповіді: Михайла Грушевського і Микити Шаповала. Крім того, була деклямація мого приятеля, поручника Василя Ляха. Академія відбулася в чеськім "Репрезентативнім Домі". Були всі активні українські громадяни, старші і студенти. Прийшли також чужонаціональні гості, зокрема чеські, бо про академію було оголошення в празьких щоденниках.

На другий день по цій академії я мав з Грушевським розмову. Я згадав різні заміти про нього з уст деяких старших діячів у Празі, а

потім, коли він відразу на ці заміти не реаґував, якось зайшла розмова про виступи Республіканської Капелі під дириґуванням О. Кошиця. Про них писав тоді багато віденський тижневий журнал "Воля". Капеля тоді виступала в Західній Европі.

Грушевський спершу заговорив про Капелю, а потім почав говорити про все, що я зачепив раніше.

— В тім то наше нещастя, — почав він, — що ми такий співучий нарід, який має стільки таланту масового мистецтва, а мало змислу для конечности державно-політичної дисципліни у своїй власній державі.

— Я вже писав у Києві, — продовжував він якимсь сумним голосом, — що в нас так легко зорганізувати великий хор і давати досконалі мистецькі концерти при найбільшій дисципліні всіх хористів супроти свого дириґента. Але в нас одночасно дуже трудно зорганізувати одну сотню вояків, яка була б дисциплінована не лише супроти свого сотника, але й супроти державної влади і вищого командування полку, дивізії і цілої армії. Як зорганізується більша збройна одиниця, то або не слухає свого командира, призначеного вищим командуванням, або його слухає, як свого отамана, а не слухає вищого командування і все робить на свій лад, тобто на безладдя. В чому тут тайна нашої суспільної психології? — питався сам Грушевський.

На це питання в розмові зі мною він не давав відповіді, а тільки зазначив, що він попробує дати на це відповідь у своїх соціологічних публікаціях, які він розпочинає в окремім Українськім Соціологічнім Інституті, що його він зорганізував у Відні.

В ході цієї розмови Грушевський перейшов до питання організованости і дисциплінованости українських політичних партій. З його тодішніх завважень пригадую такі:

— Ледве ще в якій іншій країні стільки людей цікавиться політикою і так багато політикує, як в Україні, — почав знову Грушевський. — Але, в нас нема дисципліни думання і дисципліни діяння. Сьогодні має чоловік таку політичну "плятформу", а завтра цілком іншу, яка органічно не є зв'язана з попередньою. Сьогодні він слухає одного політичного отамана, а завтра він перекочував до другого, а на попереднього виливає помиї. В нас є нещастям не тільки військова, але й політична отаманія. Кожний відразу хоче бути найвищим командиром, хоч би лише для кількох десятків вояків, і найвищим начальником влади, як не в державі, то принаймні у своїй "пашківській республіці" з кількох сіл. В нас були і є мільйони симпатиків партії соціялістів-певолюціонерів, але у нас не було і нема організації дисциплінованих членів хоча б на десять тисяч.

Останні замітки Грушевського були для мене тоді новиною. Я дивився на політично-партійну справу з погляду Галичини і Чехії, які я знав. Там партія — то була здисциплінована організація, яка в центрі і на місцях керувала політичним життям, якщо вона була в більшості, а як

була в меншості, то керувала з іншими в спілці. Саме тоді правила в Чехо-Словаччині "п'ятка" представників таких партій. Я висловив своє здивування Грушевському по тій його замітці.

Грушевський погладив сиву бороду і сказав:

— Учіться, товаришу, пильно учіться з чеського життя, аякже, і потім пробуйте свій досвід пристосувати до нашого життя.

Потім сказав кілька терпких заміток на адресу Шаповала, як недисциплінованого політичного діяча, але в подробиці не входив.

ДОЛЯ ЕМІҐРАНТА, ЯК НАУКОВЦЯ І ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА

Цілком природньо, що в ході нашої розмови ми спинилися на академії на пошану Михайла Драгоманова. Грушевський рисував важку долю політичного діяча і науковця в одній особі, який знаходиться на еміґрації та ще без тісного зв'язку з цілою Україною. Драгоманів, казав Грушевський, мав ще ту вигоду в біді, що етнографічно-фолкльорні матеріяли, які він науково обробляв, можна було ще вільно збирати по всіх українських землях і слати за кордони. Гірша справа з істориком, який потребує багатих українознавчих бібліотек і архівів.

Я відчув, що він тут говорив сам про себе і жаліє, що він відрізаний і від бібліотек, і від архівів. Далі він підкреслив, що коли Драгоманів мав живий політичний нерв аж до кінця свого життя, то це було тільки завдяки тому, що він все таки мав можливість духово діяти в політичнім житті Галичини.

При тому ми говорили багато про завдання студентськой молоді на еміґрації. Зміст цієї дальшої розмови тут пропускаю, бо про це буде мова ширше при моїй дискусії з Грушевським у справі питання: чи йому залишатися довше на еміґрації, чи повертатися в Східню або Західню Україну? Ця розмова відбулася аж за три роки після тієї зустрічі, що відбулася в листопаді 1920 р.

НЕСПОДІВАНА ЧУТКА ПРО ПЛЯН ГРУШЕВСЬКОГО ПОВЕРТАТИСЯ ДО КИЄВА

Влітку 1923 року почали ширитися чутки, що Грушевський заплянував повертатись до Києва. Зразу ці чутки були глухі і неозначені і мало хто їм вірив. Треба додати, що вже від осени 1921 року наступив розрив групи членів УПСР у Празі під проводом М. Шаповала з Закордонною Делеґацією УПСР у Відні під проводом М. Грушевського. Празька група усамостійнилася і вибрала свій Закордонний Комітет

УПСР. Між обома групами тривала полеміка, яка, одначе, була відома лише тим громадянам, що читали орган Закордонної Делеґації "Борітеся — поборете".

Нема що багато говорити про те, що ніяка самостійницька група не була рада цим чуткам про плян повороту Грушевського до Києва під совєтську владу. Всі були тієї думки, що Грушевський, котрий мав недавно таке високе становище в Українській Державі — Президент УНР, не повинен в ніякому разі вертатися, бо це пошкодить престижеві української визвольно-державної справи. Цю думку самостійницького табору поділяли також празькі соціялісти-революціонери і радикали.

ВАЖЛИВА МІСІЯ ПЕРЕКОНАТИ ГРУШЕВСЬКОГО ЗАЛИШИТИ ПЛЯН ПОВЕРНЕННЯ

Десь у останнім тижні вересня 1923 року несподівано запрошено мене на спільну нараду в Українськім Громадськім Комітеті в Празі "для пильних і важливих справ", як було написано в листі. Нарада була в суботу по полудні. Зайшовши туди, я застав значну групу присутніх ес-ерів і радикалів. Провадив нарадою проф. Н. Григоріїв.

Голова наради передав вже цілком конкретні інформації з Відня, що Грушевський вирішив у найближчім часі повертатися до Києва. Він креслив чорний образ шкідливих наслідків, які вийшли б для української визвольної справи, коли б Грушевський виконав свій намір.

Одночасно, Григоріїв поінформував, що саме цього тижня Сенат Українського Вільного Університету в Празі запросив Грушевського на катедру історії, з повною професорською платнею. Вся справа лежить у тому, щоб переконати Грушевського, аби він переїхав до Праги, до УВУ. Щоб дати йому більше забезпечену базу, Український Громадський Комітет постарається з цілою певністю, щоб Грушевського запросили на катедру історії ще й Педагогічний Інститут ім. Драгоманова в Празі, а також Українська Господарська Академія в Подєбрадах.

Вся проблема, говорив Григоріїв, полягає в тому, щоб хтось переконав Грушевського не їхати до Києва, а їхати до Праги. Ніхто з провідних ес-ерів того завдання виконати не може, бо вони з Грушевським розсварені. Може цю місію виконати лише хтось такий, з ким Грушевський мав приязні стосунки і хто вміє вжити належного способу переконування. Він зараз таки назвав мене, як єдиного кандидата на таку місію. Його негайно підтримав присутній на нараді Шаповал і інші.

Я відмовлявся, як міг. Трохи зі скромности, а трохи з тієї причини, що на понеділок я мав визначений семінар в університеті. Проте, на

мене всі так тиснули, що я врешті погодився. З огляду на невідкладність справи, я мав завдання від'їхати негайно, ще тієї ж ночі.

НЕЛЕҐАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД КОРДОНУ

В пропозиції наради, щоб я негайно, ще в суботу ввечері, виїхав до Бадену в Австрії до Грушевського, містилася, з природи речі, конечність, щоб я перейшов чесько-австрійський кордон нелеґально. Про виставлення чеського закордонного пашпорту можна було б говорити щойно тоді, коли б мою подорож відкласти принаймні на півтора тижня.

Раніше я вже двічі отримував чеський закордонний пашпорт до Берліну, Гамбурґу і Данціґу. Але полагодження формальностей з пашпортом мені, що не був громадянином ЧСР, і австрійської візи, мусіло б потривати принаймні півтора тижня. Тим часом назрівала небезпека, що Грушевський за той час вже поробить рішальні заходи в справі виїзду до Києва, і тоді мій леґальний виїзд на пашпорт буде "гірчицею по обіді".

В даній ситуації я погодився виїхати негайно, того самого дня увечорі, і перейти кордон нелеґально туди й назад. Звичайно, це був риск.

Коли б мене зловили чехи при переході, то покарали б 6 тижнями арешту, при чому я міг би мати клопіт із стипендією на дальші студії. Коли б мене зловили австрійські прикордонники, то знову ж таки замкнули б, а потім видали б офіційно чехам, що мало б такий сам прикрий вислід для мене. Проте, для загальної національної справи я наважився піти на риск.

Я скоро поїхав до свого помешкання, взяв запасну білизну, дощовик і спортовий кашкет та поїхав негайно на Вилсонів залізничий двірець, звідки перед північчю відходив експрес до Братіслави.

ПЛЯН ПЕРЕХОДУ КОРДОНУ КОЛО БРАТІСЛАВИ

Найкоротша дорога з Праги до Відня і Бадену була через Ґмінд. Але я вирішив перейти кордон коло Братіслави на Словаччині. В Ґмінді не було нікого, хто дав би мені потрібні інформації про нелеґальний перехід. Тим часом, із розмов з моїм приятелем інж. Ярославом Індишевським, я знав, що в Братіславі є ще залишок колишнього гуртового помешкання старшин однієї сотні УГА і там є ще наші інтеліґентні люди. Від них я міг мати потрібні інформації. Тим то я вибрав дуже довгу дорогу, але за те в перспективі успішнішу для моїх плянів.

Їдучи швидким потягом до Братіслави, я довший час не міг заснути.

В голові снувались різні пляни переходу: вдень, вночі, лісом чи полями, та спосіб моєї оборони на випадок, коли б зловили.

Потім я обмірковував суть розмови з Грушевським. Насамперед пригадував собі все те, що я по повороті до Праги з провінції, по мойому судовому іспиті, вичитав у комплеті органу Закордонної Делеґації УПСР, якою провадив Грушевський. Це були товстуваті зошити журналу "Борітеся — поборете" з різними політичними статтями Грушевського та інших членів цієї делеґації.

Були там різні резолюції закордонних конференцій УПСР та факти з діяльности різних груп УПСР і самої делеґації. Влітку 1921 року Грушевський посилав делеґата, Миколу Чечеля, до Києва і Харкова, щоб там пробувати добитися леґалізації УПСР, яка до того часу була на нелеґальнім положенні під совєтсько-московською окупацією. Пригадував я після того зміст листа Грушевського, до прем'єра окупаційного уряду Раковського, що його надруковано у журналі. У тім листі Грушевський стверджував безуспішність заходів у справі леґалізації УПСР і щодо зміни окупаційного режиму на дійсно український. З тією тактикою Грушевського я не погоджувався, бо вона мені в дечім нагадувала тактику Винниченка, яку рік раніше Грушевський так влучно критикував. Тепер я мав намір відповідними питаннями використати цю невдачу на користь пляну переконати Грушевського не їхати до Києва під совєтську окупацію.

Обміркувавши ще й інші арґументи в свою користь, я трохи заснув. Перед полуднем я вже був у гуртовім помешканні в Братіславі.

СТРАТЕГІЯ НЕЛЕҐАЛЬНОГО ПЕРЕХОДУ

В гуртожитку в Братіславі я зустрів знайомих старшин із часів побуту в бригаді УГА в Яблоннім. З одним із них я жив ближче в Яблоннім і знав його бистрість і щирість. Тим то я сказав йому, що в пильній справі потребую перейти нелеґально кордон і мені необхідна його порада.

Мій колеґа дав мені наперед спеціяльну мапу околиці Братіслави, щоб я вистудіював її в прикордонній полосі по обох боках кордону на кілька кілометрів ширини. Щойно по тій студії на основі карти я мав вийти з ним на прохід у терен, і там ще раз оглянути якнайдокладніше околицю по чесько-словацькім боці.

Була неділя. По полудні ми вийшли ніби на прохід, з модними тоді паличками і по-спортовому, без капелюхів. За мостом на Дунаї ми довго проходжувалися, а мій товариш показував мені відповідні орієнтаційні об'єкти при кордоні. Кордон проходив від ріки Дунаю впоперек лісу, який на карті був показаний у ширині яких півтора, а довжини яких 5 кілометрів. Товариш радив мені не проходити тим місцем,

де ліс, бо мовляв, можу заблукати і попасти просто в руки сторожі. Ліпше, на його думку, було йти чистим полем і вдавати місцевого рільника, який повертається чи йде в поле.

Я відразу не рішився: відклав перехід кордону на понеділок перед заходом сонця, і до того часу хотів ще раз переглянути терен та щойно тоді наважитись на один плян.

У понеділок до полудня, по другім перегляді терену, я ствердив, що ще дехто з рільників вештається по полях коло останків картопляних робіт, коло капусти і іншої озимої роботи. Це було для мене добре. Від товариша я довідався, що серединою лісу від Дунаю до дальших піль іде колишня широка лісова дорога. Це кордонна лінія. По одній стороні там ходять чехо-словацькі, а по другій австрійські патрулі.

По цім перегляді я наважився іти нелеґально через ліс, а не чистим полем. Мій розрахунок полягав на тім, що я маю лише хвилину риску, коли буду переходити через кордонну дорогу; поза тією лінією, серед лісових хащів, прикордонник мене не зауважить, якщо б випадком надійшов. Тим часом, у чистім полі мій риск далеко більший, бо буде тривати довгий час, поки я не досягну дальшої прикордонної смуги.

Теоретично моя стратегія переходу була слушна. Її схвалив також мій товариш. Але, як кожна теорія, в практиці вона потім була наражена на випадок, який довів до того, що я по переході опинився під австрійським арештом.

ВДАЛИЙ НЕЛЕҐАЛЬНИЙ ПЕРЕХІД ЧЕРЕЗ ЧЕСЬКО-АВСТРІЙСЬКИЙ КОРДОН

У понеділок, десь о 4-ій годині по полудні, я вирішив виконати плян переходу через кордон. Валізку залишив у Братіславі, у гуртожитку, під опікою свого товариша, а з собою взяв лише дощовик, кашкет і паличку. Свої документи залишив у валізці, мав із собою лише внутрішній чеський пашпорт ("пруказ") і леґітимацію, як студента філософічного факультету Карлового Університету в Празі. Розуміється, що взяв і гроші. Чистої запасної білизни не брав, маючи намір купити нову на другий день вранці у Бадені, біля Відня.

Перейшовши міст на Дунаю, я відразу набрав вигляду звичайного мешканця тієї прикордонної смуги. Кашкет сховав у кишеню дощовика, який я недбало взяв під пахву. Паличкою підпирався так, щоб було враження, що трохи шкутильгаю.

За яких три четвертини години я приблизився до кордонної ліниїї.

Ввесь перехід через австрійсько-словацький кордон мені вдався, згідно з пляном. Проте, сталася пригода вже в електричнім потязі, що курсував між прикордонням і Віднем. У потязі їхав у тім самім ваґоні

командир прикордонної австрійської поліції, який знав усіх подорожніх, котрі їздили з прикродоння далі до міста Гайнцбурґу. На щастя, мені вдалося його упрохати видати мені прикордонну ліценцію їзди до Відня й назад. Таким чином я міг уже, з австрійського погляду, їхати до Відня зовсім леґально.

МІЙ ПРИЇЗД ДО ГРУШЕВСЬКОГО

Потяг швидко мчав до австрійської столиці. Прибувши на станцію у Відні, я довідався про сполучення з Баденом і виїхав найближчим потягом туди. Не хотів ночувати у Відні з практичної причини: в Бадені сезон уже скінчився і там готелі були дешевші. Я скоро був на місці. У вівторок вранці я десь о пів до десятої пішов до Михайла Грушевського.

Ця зустріч з Грушевським в його помешканні у Бадені, з природи речі, мала інший характер, ніж були наші зустрічі в роках 1920-21. Тоді я був ще молодим студентом. Тепер мені вже скінчилось 27 років, тобто приблизно стільки, скільки було років другому прем'єрові міністрів УНР, Всеволодові Голубовичеві, коли він переймав керівництво Уряду УНР у січні 1918 року. Я вже був також доктором права і студіював увесь рік історію й соціологію на філософічнім факультеті. Моє знання історії і суспільних наук у тому часі було куди більше, як у 1920 році.

Я скоро зайшов до віллі, де мешкав Грушевський. На дверях була його візитова карточка. Задзвонив до помешкання. Обізвався голос Грушевського по-німецьки: "Прошу увійти". Він напевно подумав, що то господар віллі, чи хтось інший, місцевий.

Увійшовши, я побачив, що він сидить за столом, а перед ним аркуші рукопису. Очевидно, він зранку вже щось писав. На столі було повно порозкладаних книжок. Також дві полиці були заповнені книжками. Повно їх було, поскладаних також на трапезоїдний лад, у двох кутах кімнати. Це була, як видно, вітальня і робітна кімната. Далі мусіла бути спальня і кухня. Двері до дальших кімнат були зачинені.

Грушевський, побачивши мене, негайно впізнав і сказав:

— А, це Ви, Матвію Миколаєвичу, вітайте і сідайте! Ви вже переїхали на дальші студії до Відня? — питав він далі, коли я сів.

— Я далі залишаюся кінчати свої студії в Празі, а до Вас, Михайле Сергієвичу, я приїхав у спеціяльній загальній громадській справі, — відповів я.

Грушевський не дав мені далі прийти до слова, щоб я міг викласти свою спеціяльну справу, лише докладно розпитував про громадське життя в Празі. Він, здавалось, догадався, чого я приїхав, і хотів, слухаючи мої відповіді, обдумати, що відповідати на мої запитання.

На ці питання я оповів йому насамперед про життя студентства в Празі, кількість якого тоді доходила до яких 1,100 осіб. Потім я перейшов до українських високих шкіл — Українського Вільного Університету (УВУ) та Української Господарської Академії (УГА) в Подєбрадах, згадав про новоутворений Педагогічний Інститут ім. Драгоманова. Грушевський особливо цікавився справою Українського Вільного Університету, його професорами і студентами.

— Чи ще довго будуть чехи утримувати цей університет? — жваво цікавився Грушевський.

Я пояснив, що чеська влада обіцяє утримувати університет доти, доки не буде відкритий український університет у Західній Україні. Про це мені говорив виразно інж. Яромір Нечас, колишній особистий секретар президента Масарика і визначний діяч соціял-демократичної партії. Далі я оповів про відносини в Українському Громадському Комітеті та про міжпартійні стосунки в Празі. Цікавило його також питання про зв'язки з радикальним рухом у Західній Україні. Все те тривало з годину. Врешті-решт, Грушевський, ніби пригадуючи собі те, про що забув, обізвався:

— А треба нам поговорити про ту спецяльну справу, з якою Ви приїхали, а то ми цілком заговорилися. Я слухаю, — закінчив цю заввагу Грушевський.

Тоді я відразу заторкнув саму суть справи:

— У Празі кружляють чутки, що Ви маєте плян повертатися ще цього року до Києва. Цими чутками занепокоєна молодь і старше громадянство, а зокрема всі демократично-соціялістичні кола. Всі ми є тієї думки, що Ви не повинні вертатися, бо ж Ви не простий собі професор і не звичайний учений, що повертається приватно, але Ви є перший Президент УНР, відновленої української державности, до чого Ви самі приложили були всю свою працю і мозок. Ваш леґальний поворот був би формальним визнанням чужої окупації над Україною. Якби Ви були приватною особою і ніколи не репрезентували Української Держави, то Ви могли б собі їхати для педагогічно-наукової праці. Але, як недавній Президент УНР, Ви того робити аж ніяк не повинні. Мене вислала міжгрупова нарада до Вас, щоб почути з Ваших уст або заперечення, або підтвердження цих чуток. Я маю завдання повідомити Вас, що в Празі Ви будете мати ґарантовану матеріяльну базу для дальшої наукової праці. Мені відомо, що сенат УВУ запросив Вас на звичайного професора історії, з повною професорською платнею. Крім того, від Педагогічного Інституту мене запевнили, що на днях Вам вишлють також таке запрошення; також і в Господарській Академії Ви будете мати семінар історії. Будете мати також найважливіше: нове покоління довкола себе. Що Ви на це, Михайле Сергієвичу? — закінчив я свою безперервну мову.

Грушевський увесь час, на вигляд цілком спокійно, погладжував сиву і довгу бороду, але пальці його рук трохи дрижали. Він мовчав увесь час, коли я говорив. Коли ж скінчив, тоді він сказав тихіше, як звичайно в дотеперішній розмові:

— Ця справа вимагає довшої розмови. Ліпше підімо в парк, на чисте повітря, і там спокійно поговоримо про все.

Він поскладав рукописи, взяв капелюх і ми попрямували до близького парку. Там ми знайшли спокійне соняшне місце, посідали на лавці і продовжували нашу розмову.

ГРУШЕВСЬКИЙ ЗАЯВЛЯЄ, !ЩО ВІН МАЙЖЕ ВЖЕ РІШЕНИЙ ЇХАТИ ДО КИЄВА

Розмову тепер вів Грушевський. Менше-більше він говорив таке:

— Чутки правдиві. Я майже вже рішений їхати, до Києва. Мене туди запрошують мої товариші з Української Академії Наук, де я є членом. Вони переконують мене, що в самій академії можна працювати без перешкоди з боку совєтського уряду, бо він не встряває ніяк у внутрішню працю в ній. Я вагався довго, але тепер я на 51% рішений їхати. Я ще маю досить сили, яку хочу використати на докінчення мого життєвого завдання: завершити історію України-Руси аж до 1917 року. Того завдання на еміґрації не можу виконати, бо тут не маю конечного архівного матеріялу. Цей матеріял я можу знайти лише там. Я не є головою Української Центральної Ради, бо її розігнали не тільки німці, щоб промостити шлях гетьманатові, але й не допустили пізніші провідники Українського Національного Союзу і Директорії. Вони не допустили навіть до того, щоб мене обрано головою Трудового Конґресу. Отож, який я репрезентант української державности? — запитував він іронічно, але не дав мені прийти до слова й продовжував далі:

— Я колишній президент і колишній політик. Таких "колишніх" багато на еміґрації. Тепер я історик, і хочу працювати лише науково. Ніяких політичних заяв на користь совєтської влади я не зроблю. Я не буду так робити, як Винниченко, аякже!

Грушевський закінчив міркування своїм звичайним "аякже" і звернув погляд на мене, щоб почути відповідь.

ДИСКУСІЯ НАД ПИТАННЯМ: ПОВЕРТАТИСЬ, ЧИ НІ?

Всі арґументи, які подав Грушевський на користь свого повороту до Києва під совєтською владою, для праці в Українській Академії Наук, я старався заперечити своїми доказами:

— Ви, Михайле Сергієвичу, кинули на одну терезу ваги дуже важливі й важкі арґументи, — так почав я свою відповідь. — Але тепер треба поглянути на другу терезу, чи вона не переважить тими арґументами, які я чув від старших і молодших громадян і які я доповнюю своїми міркуваннями, на підставі того, що почув від Вас.

— Ви ніколи не можете вже бути приватною особою, — продовжував я палко. — Коли Вас було обрано головою Української Центральної Ради і потім Президентом Української Народної Республіки, то ця гідність маєстату України не може бути ніколи віддалена від Вас, від Вашої особи. Це те саме, як висвячення єпископа. Ця духовна гідність ніколи не може бути відібрана від нього, хоча б він був усунений від свого уряду.

— Comparison n'est pas raison — перервав мене Грушевський по-французьки.[6] Цивільний уряд є так довго, доки він триває, а потім ця особа є приватною і більш нічого. Нема тут того, що в священичих справах.

— Дозвольте не погодитися з Вами, — продовжував я далі. — Це тільки формальність, що Ви тепер не є Президентом УНР. Але, в дійсності ввесь світ Вас знає, як першого Президента УНР, все одно, що до того буде доданий ще прикметник "колишній". Бо факту, що Ви були першим Президентом, першим Головою держави, ніхто не може викреслити з історії, і ніколи більше не може бути першого президента, а тільки може бути другий, третій, чи який інший з черги президент. А це значить, що Ви ніколи вповні приватною особою вже бути не можете, якщо йдеться про суспільство, своє чи чуже. Це тільки побічна справа, що Ви хочете їхати без політичних заяв, без формального визнання леґітимности совєтської влади. Це було б можливе сяк-так тоді, коли б Ви їхали нелеґально, отже поставили совєтську владу перед доконаним фактом і з'явилися в Академії Наук. Тоді могли б Ви до певної міри сказати в свою оборону, що то не Ви визнали совєтську владу, а вона Вас. А так хоч Ви і не їдете в політичнім характері і з політичною заявою, але Ви їдете з совєтським пашпортом і на совєтську візу. Все одно, в тім випадку Ваша мовчанка є таки визнанням леґітимности совєтської влади, а Ви ж ще недавно писали в пресі про совєтську владу в Україні, як про владу окупації.

Я спинився на хвильку, щоб передихнути, і це використав Грушевський, щоб сказати:

— Ви не дурно з відзначенням склали всі іспити на правничім факультеті. Ваша правна діялектика блискуча. Але, все одно мене ці

---

6. Тут Грушевський навів приповідку, яка містить і гру слів і глибокий зміст. По-українськи ця приповідка звучить так: "Порівнання це ніякий доказ".

арґументи ще цілком не захитали в моїм погляді на питання повороту до Києва, до Академії Наук.

— Це не сама юридична діялектика, — продовжував я задоволено. Із слів Грушевського було видно, що він, хоч і казав, що мої арґументи його не захитали в рішенні, то в дійсності таки почав сумніватися в силі своєї оборонної тактики. Тому я далі звернув пильнішу увагу на ще важчі політичні арґументи, як доповнення до формально-правних:

— Московські большевики на всі лади трублять в переможні труби, коли тільки хто з колишніх царських генералів, міністрів або професорів, мистців, письменників і інших визначних громадян погодиться на льояльну працю в своїй ділянці під совєтською владою, мовляв, для великого "русского народа" це важлива справа. Пам'ятаєте, яка то була радість у большевиків, коли виступив з такою заявою ще в 1920 році колишній царський генерал Брусілов? А тепер що? Хіба большевики не ликують з того, що серед московської еміґрації є цілий рух під назвою "смєна вєх"? Чи Ви не пам'ятаєте, як використали большевики приїзд Винниченка до Харкова?

— "Смєна вєх" — це політичний рух. Винниченко — також інша справа, бо він їхав з політичною заявою і провадив політичні переговори. Він вступив у Російську Комуністичну Партію і в совєтський уряд. Я на політичні переговори не піду і політичних заяв на користь совєтської влади ніколи не складу, — заявив Грушевський.

— Це ніщо, що Ви заяви не зложите, — говорив я далі. — Це добре, що Ви мовчки, без політичних заяв льояльности приїдете до Києва. Але, все одно, коли Ви туди приїдете, то вони будуть про Вас писати, що тільки схочуть, а Ви не будете мати способу це заперечити. Большевики Ваш приїзд використають для того, щоб ламати український національний рух і викривити його духа. Ви не можете прикласти до того своїх рук.

Коли Грушевський мені не заперечив, а мовчки гладив свою бороду, то я продовжував третю серію арґументів:

— По суті арґументи про конечність закінчити історію України-Руси, яку Ви почали, цілком не витримують критики. Ви можете цю історію писати спокійно в Празі і там її закінчити.

— Там нема потрібних джерел, — перебив професор.

— Певно, що в Празі нема всіх джерел, але чимало є. Ви їх зможете позичити через чеський Карлів Університет або Чеську Академію Наук з запасу Наукового Товариства ім. Шевченка. У Львові, з архівів Польської Академії в Кракові, з Варшави. Вам у потребі зроблять фотокопії або відписи. Маєте друковані архівні матеріяли в кількох десятках томів, які дістанете в Празі без труду. А коли чогось там буде бракувати, то їх колись доповнять молодші історики по Вас. — Професор мовчав. Я вів далі:

— Коли Ви поїдете до Києва, то Ви також не будете мати вільної руки в користуванні московськими архівами у Петроґраді й Москві. А коли Ви залишитеся на праці в Українськім Вільнім Університеті в Празі і в інших наукових установах в ЧСР, то Ви будете мати змогу свобідно і без обмеження ще виховувати тисячі українських студентів на вчених і на національно-громадських діячів. В Києві Ваша діяльність під цим оглядом буде до крайности обмежена, або й ударемнена.

В цім зв'язку я подавав Грушевському цілий ряд прикладів такого обмеження праці професорів і академіків таки з совєтської преси. Я мав нагоду в Празі читати всю совєтську пресу в інституті проф. Прокоповича, куди заходив по кілька разів тижнево для тієї мети. Я знав відносини життя під совєтами з цієї преси на пам'ять. Ці приклади справляли на Грушевського помітне враження, бо він тоді користувався совєтською пресою рідко і в обмеженім обс'язі.

Врешті, я вдарив на сентимент. Я пригадав Грушевському, що він виїхав з України закордон для політично-оборонної акції, як голова Закордонної Делеґації Української Партії Соціялістів-Революціонерів. В часі великого періоду Української Центральної Ради він діяв, як ідейний провідник цієї новозорганізованої найбільшої української політичної партії. Його уважали за духового вождя українського народницького соціялізму і революційної демократії взагалі. Коли він виїде тепер під совєтську владу, то це буде моральний удар для українського соціялізму і для української демократії взагалі. Цей факт використають вороги.

— Мене прохали, — кінчив я ці висновки, — демократичні студенти з сльозами на очах, щоб я напружив усі свої сили, щоб Вас відвести від наміру вертатися в тих обставинах під совєтську владу. Ви мусите мати серце для того нового покоління. Ви готові його зламати своїм поворотом під совєтську владу...

Грушевський у тім місці зробив перерву заявою:

— Ми наговорилися довго. Ви напевно зголодніли. Я запрошую Вас на обід до близького ресторану. По обіді я Вам дам основну відповідь цілком іншим арґументом, якого я до тепер не згадував з різних причин. Ходім!

Грушевський говорив на вигляд спокійно, але з голосу було чути зворушення.

Потім ми пішли до близького ресторану. Грушевський звідти потелефонував до своєї віллі, що він на обід не прийде, бо бажає з гостем залишитися ще надовго по обіді.

ОСТАННІЙ КОЗИР ГРУШЕВСЬКОГО ЩОДО ПОТРЕБИ ПОВОРОТУ ДО КИЄВА

В ресторані Грушевській під час обіду говорив лише про справи української громади в Чехо-Словаччині і про мої студії, якими він особливо цікавився. Зокрема його цікавили мої студії в ділянці історії і соціології. Він випитував про моїх професорів, про проблеми, які ми обговорюємо і т. д. Крім того, його цікавили подробиці життя молоді в Празі.

Все те йшло телеграфічним стилем, бо в міжчасі ми споживали страви. Зараз по обіді Грушевський запропонував вийти з ресторану і зробити короткий прохід по парку. Під час тієї короткої прогулянки, яка тривала якої півгодини, ми продовжували попередню дискусію про празькі справи. Врешті ми підійшли до затишного кутка на спокійнім осіннім сонці і там сіли на лавці.

Грушевський відразу ж почав вести розмову, щоб додатково обґрунтувати свій плян повороту до Києва. Він говорив, як докладно собі пригадую, в такий спосіб:

— Тепер я лишаю на боці науково-академічні причини, бо Ви їх сильно захитали. Мій головний арґумент для повороту я Вам подам зараз, але наперед візьму від Вас слово чести, що Ви ніколи за мого життя нікому не повторите цієї частини нашої розмови. Якщо Ви дасте слово чести, то я Вам скажу, а якщо ні, то ми на цім закінчимо нашу дискусію і перейдемо до дальших проблем.

Звертаючи безпосередньо свій зір на мої очі, він врочисто запитав:

— Отож, даєте слово чести, що ніколи за мого життя тієї частини розмови не скажете нікому?

— Даю, — відповів я, також урочисто. Тоді він на знак повної згоди подав мені руку, яку я мовчки стиснув. Після того Грушевський негайно продовжував:

— Я на 51% рішився вертатися до Києва, бо я глибоко переконаний, що там незабаром буде революція і що я там, у тій ситуації, буду конечно потрібний.

Я вставив свою заввагу:

— А хіба Ви можете мати певність, що ця революція вибухне за короткий час? Недавнє повстання в Кронштадті було задушене. Масові повстання в Україні залито кров'ю і від весни цього року (1923) вони вже не вибухають.

— Але революційне нарядження, як електричним струмом, панує в цілім так званім Совєтськім Союзі далі, — з запалом говорив Грушевський. — Це нарядження відчуває не лише хворий Ленін, але й його здорові помічники з Політбюра. Що це так, видно з того, що совєтська влада йде на два роди уступок, хоч і позірних. З одного боку, на НЕП

(Нову Економічну Політику), і з другогг боку — на українізацію чи ґрузинізацію і т. д. Це є клапан у паровім кітлі революційних настроїв,що його відмикає провід комуністичної партії.

— Диктаторська партія — РКП, є така велика і така сильна дисципліною у стосунку до маси населення, що вона вартує за цілу добру армію, яка може кожної хвилини задушити кожний революційний зрив, — перервав я арґументацію Грушевського.

— Це правда, що по досвіді українських повстань у 1921 році і повстання робітництва у Кронштадті ледве чи можна сподіватися скорого вибуху великого повстання. Принаймні не за того покоління, яке ці повстання робило, або яке було свідомим свідком цих повстань, — спокійно вів далі Грушевський. — Але все одно, підростає нове покоління, яке в цих повстаннях бачило не так криваву трагедію, як приманливу романтику. Тому за декілька років революційна ситуація наросте знову напевно.

— Дозвольте мені в цім сумніватися, — промовив я до Грушевського. — Я цілий рік цікавився саме революційними проблемами в державах абсолютних монархій і безоглядних диктатур, і прийшов до висновку, що деспотичний режим, такий, як большевицький, має в руках усі козирі для задушення повстання, а повстанці мають цих козирів дуже мало. Якщо й б нове повстання силами підрослого нового покоління, то воно буде задушене, бо не буде масовим, всенародним і не буде мати зброї.

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО СВОЇ ПЕРЕДБАЧЕННЯ РЕВОЛЮЦІЇ В 1917 РОЦІ

На ці мої слова Грушевський нетерпляче махнув рукою:

— Чекайте, — заперечив він трохи схвильовано. — Я належу до тих вийняткових дослідників, що вміють передбачити революцію. Я є єдиним із діячів цілої Европи, що передбачив вибух революції в 1917 році! Ніхто в цілій Европі не передбачив тієї революції, ніхто з професійних революціонерів в Росії, а тільки я один.

Ці слова виголосив Грушевський урочисто, з певною гордістю в голосі і в погляді очей. Я не сказав на це нічого, але мовчки звернув до нього свій запитливий погляд, мовляв, як це так? Поясніть це ближче, бо я того не розумію. На мій мовчазний запит Грушевський підповів:

— Аякже, товаришу, я був єдиним, що цей революційний вибух і завалення царату передбачив із цілою певністю. З тієї певности я зробив і виконав такий самий плян, на який я майже рішений тепер.

Потім він несподівано поставив мені питання:

— Ви знаєте, що я зробив по вибуху війни?

Я відповів, що не знаю. Бо й справді, в часі війни я не мав нагоди читати щоденну пресу, а тільки "на виривки". Я не знав, коли саме Грушевського заарештувала російська поліція, тримала в Лук'янівській тюрмі в Києві, а потім депортувала в глибину Росії під суворий поліційний догляд. Я думав, що тоді, при вибусі війни, Грушевський перебував у вакаційнім часі в Києві. Тепер для мене було ревеляцією те, що він говорив:

— Вибух війни застав мене в межах Австрії, в Галичині, в Криворівні, — казав Грушевський. — Я тоді передумав усі можливості війни і прийщов до висновку, що союзові Австрії і Німеччини вдасться лише частинно набити російські армії, але більше діймаюче, як їх набили японці в 1904-1905 роках у Манджурії. Я був певний, що це потягне за собою вибух революції в Росії в такім розмірі, якої від часів Стєньки Разіна ще не знала Росія. Цей вибух великої революції дасть шансу для визволення України і для перебудови цілої Східньої Европи на союз рівноправних держав. Так я думав тоді і лише в дечім помилився, а то в російській демократії. Революцію я передбачив з певністю, — повторив Грушевський ще раз з притиском. — Тому я рішив не залишатися в межах Австрії, а повертатися в Україну, хоч я вже і читав, що царат закрив усі українські організації. Але я був певний, що революція прийде і мене визволить. В тій революції я уважав свою присутність конечною для добра Укараїни. Тому я з Відня виїхав через Румунію до Києва.

Зачерпнувши віддих і не маючи з мого боку перериву, Грушевський продовжував:

— Тієї революції не передбачили в такій формі большевицькі вожді — Ленін, Зінов'єв, Радек і інші. Вони всі сховалися за кордонами Росії, наперед в Австрії, а потім у Швайцарії. Не передбачив того й большевицький теоретик Бухарін і сидів у Ню-Йорку далі. Не передбачив лівий меншевик Троцький, який тоді також не вертався з Европи до Росії. Те саме було з російськими соціялістами-революціонерами — Черновим, Бурцевим і Чайковським. Всі вони думали, що революції не буде, і тому залишилися поза межами Росії. Тільки я один тоді це передбачив, покрутився по Австрії і потім різними "штуками" через Румунію повернувся до Києва. Що мене арештували, то це інша справа. Але потім я мав змогу доконати те, що Ви знаєте.

Все це було для мене великою новиною. Але я далі мав застереження щодо самого арґументу про поворот у сучасній ситуації. Я зараз після тих заяв Грушевського підніс свої дальші сумніви щодо його загальної концепції повороту.

СУСПІЛЬНИЙ РОЗВИТОК І РОЛЯ ПРОВІДНОЇ ОСОБИ В НЬОМУ

На арґументи Грушевського про його поворот до Києва в часі Першої світової війни я висунув зауваги з погляду соціяльних законів розвитку. Тоді саме я був у розпалі своїх соціологічних студій, хоч ще не закінчених. Отож, все таки я мав можливість послуговуватися цією ділянкою науки. Мої міркування були такі:

В силу різних соціяльно-психологічних і соціяльно-політичних, економічних і національних чинників іде закономірний розвиток відносин у тій чи іншій країні, який доходить до мирної, або до революційної зміни цих відносин на нові. Накопичення супротивних сил у рямках російської тюрми народів мусіло довести до революції, яка в свою чергу мусіла допровадити до зміни цілого політичного ладу і зокрема до визволення поневолених народів.

Без сумніву, в цих процесах розвитку грає значну ролю суб'єктивний момент, тобто воля і здібність окремих активних осіб, тобто провідників руху. Проте, нема в історії таких осіб, яких не може в русі заступити інша особа. Так чи сяк, а всі провідні особи є смертельними. Їх місця все одно займуть інші особи, які поведуть розпочате діло вперед.

Потім з того з'ясування мого тодішнього загального погляду на суспільний розвиток я вернувся до конкретного питання і конкретних осіб.

— Ви могли спокійно лишитися в часі війни поза кордонами Росії, — говорив я до Грушевського, — і станути на чолі Союзу Визволення України. Це мало б переломове значення, бо ж Вас усі знали — свої і чужі. Ваша відсутність закордоном позбавила цей Союз належного впливу, бо ж інші особи з нього були маловідомі і в світі, і в Україні. В самій Україні було тоді досить осіб, що могли б у часі піднесеної революційної хвилі повернути її в належне русло: Єфремів, Міхновський, Євген Чикаленко, Винниченко, Порш і інші. Те саме торкається самих москалів: не конче було того, щоб на місці в Росії був Ленін або Чернов. І без них пішла в Росії революція.

Грушевський слухав терпеливо і не переривав моїх заміток, але було видно, що він не погоджується з моїми арґументами. Коли я скінчив, він почав мені відповідати скорими, уриваними реченнями, закінчуючи їх майже всюди своїм "аякже".

— Справжні провідні особи в данім часі не родяться тисячами, але одиницями. Французька революція дала одного Робесп'єра і одного Наполеона. Коли вони минулися, то треба було чекати цілі покоління, заки прийшли рівноцінні провідники. Без Робесп'єра і Наполеона напевно розвиток пішов би іншим шляхом.

— Ви помиляєтеся, — казав далі Грушевський, — коли кажете, що без Леніна були б большевики все одно здобули владу. Якби Леніна не пустили Німці до Росії в часі революції, то місцеві большевики не повалили б режиму Керенського і розвиток пішов би інакше.

Про себе далі Грушевський не згадував, а тільки про ті особи, які я назвав, як тих діячів, котрі могли б його заступити в проводі Української Революції на чолі Української Центральної Ради. Він про них сказав коротко:

— Ви їх ближче не знаете. Мене називають опортуністом і кунктатором, а навіть угодовцем. Але не вони пхали Центральну Раду в напрямі оформлення наперед української автономної влади, а потім державної. Саме ті особи не були ентузіястами проголошення Четвертого Універсалу. Вони самі були б станули на Третім Унііерсалі і не пішли б далі.

— Це тільки припущення, — вставив я. — Молодше покоління пхало увесь рух у напрямку усамостійнення України. Це покоління все одно було б своїм напором спонукало кожний провід Центральної Ради до Четвертого Універсалу. А Ваш провід закордоном, із Західньої Европи, був би вплинув далеко сильніше на прискорення усамостійнення, ніж Ви це могли зробити від половини березня 17 року в Києві. Ви в часі трьох років війни були під поліційним ув'язненням і потім доглядом, отже не могли нічого вдіяти і не мали ніякого голосу. Це Ваш втрачений час для українського руху. В тім часі були мільйони українських полонених у Німеччині і в Австрії. На чолі самостійницького визвольницького руху поза кордонами Росії Ви могли причинитися до того, що з тих мільйонів ми мали б не одну сірожупанну дивізію, але цілу армію, яка заважила б в історії і причинилася б до іншого розвитку подій при кінці 1917 року, коли почалася перша інвазія Совєтської Росії в Україну. Тієї інвазії не було б до такої міри і Україна не потребувала б приходу німецько-австрійської допомоги, що потім стала трагічною для України.

Грушевський слухав ці мої міркування, очевидно, нерадо. Він швидше гладив свою бороду, ніж звичайно. Хвилю по закінченні моїх заміток він сказав поволі:

— Можливо, що так було б ліпше, аякже. Хто це знає з певністю? — Так закінчив він нашу дискусію. Формально ніби він не признав мені слушности, але фактично я бачив, що він захитався в своїй постанові повертатися тепер до Києва.

ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ, ЯК ОСТАННІЙ АРҐУМЕНТ ГРУШЕВСЬКОГО

Грушевський захитався в нашій дискусії лише щодо вищезазначеного арґументу про події з часів війни 1914-1917 років. З усього було видно, що він далі цього свого арґументу не буде вважати переконливим. Зате він негайно після того висунув ще інший, який він уважав вирішальним у своїм переконанні. Тому він вдарив ним нене на самім кінці дискусії.

— Ви майте на увазі, — почав Грушевський знову, — що історія нам каже, що всі деспотії по невдалих війнах терплять на піднесенні хвилі революції. По невдалій війні царату з Японією була перша масова революція в російськім царстві. Раніше були лише різні перевороти в царськім дворі, з убивствами царів включно. Лише далекі від столиці бунти без пляну зміни основного ладу бували деколи в цій імперії. Велика революція в 1917 році була спричинена невдачами, хоч і не повною поразкою, на воєнних фронтах проти Німеччини і Австрії. Так чи ні? — запитав мене Грушевський, по-професорськи, як на екзамені.

Я підтвердив його загальну тезу, як згідну з загальною історією деспотій. Тоді Грушевський продовжував:

— Світ стоїть тепер перед новою світовою війною, а принаймні перед великою війною в Европі і на Далекім Сході. За кілька років Англія впхне суходільні европейські держави до війни проти совєтської імперії. Большевицька Москва, як Ви знаєте, поставила тепер усю свою організаційну і пропаґандивну машину на те, щоб бунтувати народи Азії і Африки проти европейських колоніяльних режимів. У Москві, в Комінтерні, є спеціяльна школа для чужих і своїх пропаґандистів на колоніяльних теренах. Найбільше загрожена цим Англія, бо вона має найбільші колонії в Азії і Африці. Англія докладе всіх сил до того, щоб новою війною усунути большевицьку владу. Тоді настане новий порядок на Сході Европи, який не буде небезпечний для Англії. Ви читайте уважно між рядками теперішні світові вістки і мусите мати те саме переконання, що нова світова війна буде за кілька років. В цій війні большевики потерплять напевно невдачі важкого порядку. Внаслідок того прийде третя революція на Сході Европи, і в тім також нова революція в Україні. Ось та головна спонука, яка каже мені вертатись до Києва.

Грушевський зачепив цілий ряд проблем світової політики, на які не можна було відповісти одним реченням. Коли Грушевський скінчив цю частину своїх висновків, тоді я почав давати свої замітки до його окремих тверджень. Я признав, що справді в світовій пресі видно познаки на нову світову війну, яку своєю дипломатією готовить Велика Британія. Проте, я висловив сильні сумніви щодо дальших висновків, що їх робив

Грушевський. Наша дальша і то найдовша частина дискусії закінчилася тим, що Грушевський цілком захитався в тім останнім арґументі в користь свойого повороту до Києва.

ГРУШЕВСЬКИЙ ЗАХИТУЄТЬСЯ В ЗАДУМІ ПОВЕРТАТИСЯ ДО КИЄВА

Головним арґументом Грушевського на користь свого рішення повертатися до Києва під совєтську владу було сподівання скорого вибуху нової світової війни, а в кожнім разі великої европейської війни. В тому Грушевський не був якимсь вийнятком. Про правдоподібність і навіть певність такої скорої війни тоді писали різні західньоевропейські журналісти й публіцисти, і за ними також львівська українська преса.

В розмові з Грушевським я не перечив, що суперечності, що їх накопичив невдалий "світовий мир" під диктатом Антанти в 1919-1920 роках, ведуть до неминучої воєнной розправи і до революцій.

Джерелом того нового світового неспокою є два центри: Берлін і Москва. Німеччина живе з почуттям національної образи і серед страшенної економічної кризи, отже там буде або революція вправо — якийсь фашизм, або вліво — комунізм, але в тім чи цім випадку Німеччина стане причиною нової війни.

Те саме з Москвою. Там є лише хвилева "передишка" (це був 1923 рік). Як тільки Москва зачерпне потрібний їй віддих і при допомозі Заходу відбудує свою економіку, вона зараз буде провокувати війну в Европі або в Азії, щоб при ній пекти свою печеню: світову комуністичну революцію.

Щодо головного напрямку розвитку подій, то я був у згоді з Грушевським цілком. Але я не був згідний з переконанням Грушевського, що ця велика війна буде за кілька років. На цей пункт його тези я звернув тоді всю дискусію з ним.

Я мав від 1921 року по осінь 1923 року багато стичности з рухом середнього покоління в Чехії, як із чеським, так і судетсько-німецьким, а також з осередками інших національних студентських організацій у Празі (болгарськими, словінськими, хорватськими, сербськими й іншими). Я пильно читав соціял-демократичну пресу з Німеччини і Австраїї. Ці партії були в цих країнах найбільшими; панувала там атмосфера рішуче противоєнна. Найпопулярнішим гаслом було: "Ніколи нової війни!"

На цей момент звернув я увагу Грушевському особливо і доводив, що треба буде часу, принаймні одного покоління, заки противоєнний настрій мине. Щойно коли це середнє покоління молоді стане старшим і не буде рішати про настрої нового молодого покоління, прийде черга

на нові урядові воєнні пляни. З цим моментом мусять рахуватися не лише демократичні уряди Британії, Франції, та Німеччини, але й диктатури в Італії — Муссоліні і в Росії — Леніна.

На цю тему наша дискусія була дуже довга і затягнулася аж до пізнього вечора. Врешті Грушевський мені сказав:

— Я набрав сумніву щодо того, чи справді вже за кілька років буде війна, в яку буде втягнена Совєтська Росія і в якій неминуче прийде до революційного здвигу на міру революції з березня 1917 року. Тільки в зв'язку з близькою революцією на теренах совєтської влади я був рішився повертатися до Києва. Тепер у мене виринув сумнів. Я мушу передумати цілу цю справу ще раз сьогодні по вечері і завтра вранці. Зайдіть до мене перед 9 годиною, я Вам дам остаточну відповідь.

ГРУШЕВСЬКИЙ ТАКИ ВИРІШИВ НЕ ПОВЕРТАТИСЯ ДО КИЄВА, А ПЕРЕЇХАТИ З БАДЕНУ ДО ПРАГИ

На другий день коло 8:30 перед полуднем я зайшов до віллі Грушевського, застав його знову за столом при порозкладаних матеріялах. Видно, що він уже довший час працював.

Тим разом наша розмова вже була коротка, бо тривала лише десь півгодини. Грушевський без ніяких вступних заміток перейшов відразу до істоти справи. Він мені сказав, що він всебічно передумав цілу справу свого первісного пляну повертатися до Києва під совєтську владу. Він прийшов до висновку, що він не повинен вертатися до Києва, бо причини для такого повороту в даній ситуації відпадають.

Далі Грушевський сказав коротко:

— Прошу переказати, кому треба, в Українськім Вільнім Університеті і в Педагогічнім Інституті ім. Драгоманова, що я приймаю їх запрошення працювати в цих установах вже від цієї пізньої осени. Перед початком грудня я переїду до Праги. Незабаром пороблю заходи в справі ліквідації свого помешкання в Бадені та постараюся все це зробити скоро.

Я вислухав цю заяву Грушевського з радістю. Було приємно почути, що завдання покладені на мене в Празі я виконав з успіхом.

Потім Грушевський ще коротко говорив про пресові новини з ранішніх газет, де саме писали про близьке замирення між Німеччиною і Францією, яке стоїть безпосередньо перед реалізацією. Грушевський ще раз пригадав мені чесне слово, що за його життя, без його згоди, я не смію нікому подати змісту нашої розмови щодо його думок про плян повороту. Ми позпрощалися словами: "Скоро побачимося знову в Празі".

МІЙ ЗВІТ І ПІДГОТОВА ДО ПРИБУТТЯ ГРУШЕВСЬКОГО У ПРАГУ

Вже на другий день по приїзді до Праги я повідомив керівників Українського Громадського Комітету, Н. Григорієва і М. Шаповала (бо вони, крім того, фактично керували Педагогічним Інститутом ім. Драгоманова), що Грушевський погодився переїхати в Прагу і викладати в цім інституті. Обидва випитували мене про подробиці розмови з Грушевським.

Я оповів їи про ту частину розмови, що торкалася загальних проблем нашого національного життя, зокрема студентського руху в Празі. Все інше я замовчав. Для прикриття тієї частини розмови з Грушевським я сказав, що Грушевський без особливих намовлянь заявив, що погоджується переїхати до Праги до зайнять в Українському Вільному Університеті і в Педагогічному Інституті. Мовляв, він мусить лише ліквідувати свої справи в Бадені і в грудні переїде в Прагу. Шаповал сказав, що формальне покликання Грушевського до інституту буде вислане негайно до Бадену. Те саме я переповів ректорові УВУ.

Отож, чутки про переїзд Грушевського до Києва після того затихли. Компетентні чинники обох наукових установ у Празі спокійно очікували кінця 1923 року, коли Грушевський мав врешті переїхати до Праги.

ГРІМ З ЯСНОГО НЕБА

В жовтні я мав багато своїх студійних зайнять, і тому справа наближення моменту, коли мав переїхати Грушевський до Праги, мені, так би мовити, щезла з голови. Адже він у розмові зі мною виразно погодився облишити плян повороту під совєтську владу до Києва, а рішився переїхати до Праги.

Десь у листопаді 1924 року приніс мені поштар листа від Грушевського. Я відразу впізнав його почерк на коверті, бо він до мене ніколи не писав, чи пак нікому не диктував писати, на машинці, а завжди писав листи рукою. Я був певний, що він повідомляє про дату свого скорого приїзду до Праги. Але з перших слів листа я остовпів: з листа було видно, що Грушевський передумав і таки повернувся назад до свого первісного пляну про виїзд до Києва!

Ніколи не забуду змісту того зловіщого листа. Його я зберігав у своїм архіві, який, на превеликий жаль, пропав під час Другої світової війни. Тим - то тут передаю тільки з пам'яті майже точний зміст листа. Після звичайного звернення до мене по-імени, Грушевський писав так:

"Мені прикро Вас і громаду в Празі розчарувати цим листом: я вирішив таки не їхати до Праги, а з початком наступного року виїхати до Києва, до праці в Українській Академії Наук.

"Я ще раз і ще раз передумав все питання: їхати до Праги, чи до Києва? Я брав під увагу ще раз з усіх боків ті моменти, про які ми довго розмовляли, а при тому узгляднював нові важливі інформації, що стосуються цих моментів. Це роздумування врешті привело до того, що я вирішив, що моменти за мій переїзд до Києва переважують.

"Прохаю повідомити керівників Українського Вільного Університету і Педагогічного Інституту, що я таки рішився вертатися до наукової праці в академії в Києві. Певно, я переїду туди, як не зайде якась непередбачена перешкода, у перших місяцях нового року. Подайте там це, одначе, в гіпотетичній формі, мовляв, можливо, що я таки переїду на весну до Праги. Як мотив подайте, що я тут поробив всі приготування на зимування в Бадені, а в Празі ніяких, а з другого боку, що приятелі з академії на мене тиснуть на поворот, але що я остаточно ще не рішений. Все те буде для них виглядати досить неповажно, але все таки імовірно. Пропоную так зробити тому, щоб перед моїм виїздом тут не роблено забагато вітру і крику проти мене.

"Буду дуже радий, коли б я Вас десь по Різдві ще побачив особисто у Бадені.

"В кожнім разі, якщо б ми не побачилися перед моїм виїздом, то я обіцяю Вам, що я знайду у свій час спосіб, щоб Вам передати з Києва мій погляд на ту громадську роботу, яку Ви будете вести".

З листа для мене було ясне, що Грушевський десь дістав вістки про те, що велика війна таки буде через кілька літ, а не за довгі роки. В пресі таких вісток у часі минулих двох місяців після нашої розмови в в Бадені не було. Отже він їх мусів дістати із секретних джерел. Це були напевно масонські кола.

Цього я тоді не знав, бо й не припускав, що Грушевський належав до масонського проводу. Аж пізніше, по виїзді до Києва, я довідався про факт, що він належав до масонської організації. Ще пізніше оповідав мені довірочно д-р Арнольд Марґолін багато про масонську льожу в Києві. Вона мала до часу спалення будинку Грушевського свій осідок саме в тім будинку, і то в помешканні самого Грушевського. Для цікавости подам, що Марґолін оповідав мені в подробицях, як у його присутності і під проводом Грушевського відбувалося прийняття до льожі проф. Дмитра Дорошенка.

ЗАХОДИ ВПЛИНУТИ НА ГРУШЕВСЬКОГО СИЛЬНІШОЮ ПРЕСІЄЮ

Про зміну погляду Грушевського на переїзд я повідомив компетентні чинники університету й інституту та зокрема провід Українського Громадського Комітету. Я інформував приблизно так, як прохав Грушевський, але підкреслив можливість змінити пресією те рішення Грушевського. Цей момент я підкреслював у моїй інформації проводові УГКомітету і Закордонного Комітету УПСР.

Отож, соціялісти-революціонери в тій ситуації започаткували заходи, щоб окремим зверненням у врочистій формі вплинути на Грушевського на зміну його пляну. Таке велике звернення з довгою арґументацією було виготовлене і дане для підпису всім членам громади у Празі. Підписав і я. Проте, воно не дало наміреного висліду, бо Грушевський таки в 1924 році виїхав до Києва.

ДЕЯКІ ДОКУМЕНТИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ГРУШЕВСЬКОГО НА ЕМІГРАЦІЇ

[Упорядкував Матвій Стахів]

I

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО "НОВУ НАЦІОНАЛЬНУ ПОЛІТИКУ" МОСКВИ

Безпосередньо тоді, коли Грушевський таки наважився вертатися під совєтську владу в Києві нібито до праці в Українській Академії Наук, він помістив у львівському органі Української Радикальної Партії, *Громадськім Голосі,* довгу статтю про "нову національну політику", яку з доручення Леніна започаткував в Україні Лев Троцький. Це була так звана українізація совєтського окупаційного апарату. Вона полягала в тому, що партійні і державні службовці мали навчитися української мови настільки, щоб могли промовляти до українських селян. Мовляв, якщо того не буде, тоді Російська Комуністична Партія большевиків (РКПб) та її філія в Україні — КПбУ відірвуться цілком від українського села.

В цій статті, поміщеній 28 липня 1923 року, Грушевський писав наступне:

> "Нова національна політика, проголошена в Україні, викликає загальний інтерес. Про її прояви і вигляди пишеться багато, але здебільшого навздогад: на основі попередніх фактів. Але, як вона дійсно приймається і відчувається на місці, про це мало з'являється відомостей. Тому можуть бути цікаві для ширшого громадянства оці спостереження і міркування, котрі я виймаю з одного листа, писаного при кінці червня з України одним з видніших членів Української Партії Соціялістів-Революціонерів, що останніми часами довго жив на селі, а приймав і в громадськім житті досить активну участь, як робітник громадський, не на якімсь офіціяльнім становищі".

По цім вступі Грушевський подав уривок із згаданого вище листа, якого написав український незалежний діяч в часі "українізації", яку на всі лади славили різні "радянофіли" в тім часі. Цей текст в уривках такий.

> "Проголошено новий курс національної політики, але на практичні її наслідки для нас я не надіюсь. Курс цей проголошено верхами, що розуміли серйозність становища. Але партійна большевицька маса, хоч резолюції прийняла, але від цих резолюцій, що прийняті були на XIII Конференції, її душа і звичаї не змінилися. Працювати для української культури, для піднесення українських селян і робітників вона таки не хоче. Бо українська культура і українське відродження тій російській, жидівській і зросійщеній партійній масі органічно чужі... Коли б вона навіть узялась за це діло, то з цієї "українізації" вийде одна каліч.
>
> Перевести цю роботу може тільки українська інтеліґенція... Але сучасний режим і далі ставиться з недовір'ям до всього непартійного. Через те українська інтеліґенція відсунена від організованої відповідальної праці. Бо таку працю, на думку большевика, може виконувати лише член правлячої партії, КПбУ.
>
> "Отож і тепер, навіть після нової національної політики, українець-радянець, але не большевик, позбавлений можливости ширшої праці...
>
> "Тому національна енерґія йде в інших напрямках. Досить успішно, наприклад, розвивається національний церковний рух".

Коли Грушевський уважав за потрібне публікувати уривки з цього листа, то видно, що він також не підтримував тієї "нової національної політики" окупаційної партії. Щоправда, лист говорив, що в тім часі на селі в Україні нема активної охоти підтримувати повстанські рухи, то все одно цей лист стверджував, що село дивиться в Україні на існуючу владу так: "Це їхня власть, ми тут ні при чому".

II

ВЕЛИКОДНЯ ВІДОЗВА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В 1923 РОЦІ ДО УКРАЇНЦІВ ЗДА І КАНАДИ

Нижче містимо звернення чи відозву Грушевського, вислану до часописів у ЗСА і Канаді з приводу Великодніх Свят у 1923 році. Звернення дуже обширне, на дві з половиною шпальти "Народної Волі" (за 1 травня). Це було саме по злопам'ятнім рішенні Ради Амбасадорів

про "східні кордони Польщі" в березні 1923 р. Тому автор звернення в одній третині займається неґативною оцінкою того факту. Цю частину тут пропускаємо, а містимо решту, без зміни правопису.

Треба пригадати, що в роках 1921-22 у Придніпрянській Україні панував перший великий голод, що постав внаслідок грабунку українського села совєтською владою восени 1920 року з лишків зерна, а в додатку до того долучилася й часткова посуха. Мерли тоді люди в деяких областях покотом і навіть траплялися випадки людоїдства.

Московсько-совєтський уряд тоді допомагав сам тільки надволзьким областям, а Україну залишив її власній долі в голоді, але дозволив посилати з закордону допомогу голодуючим. Цією допомогою зайнявся окремий комітет у Галичині і окремий комітет у ЗСА. Про цю допомогу говорить Грушевський з признанням.

Решта відозви говорить сама про себе. Вона відбиває суспільно-національні погляди Грушевського на завдання українців у ЗСА і Канаді. Читачі побачать, що вона актуальна ще й нині:

"В історії України знайдеться не один світлий момент, коли потяг народної солідарности, хоч не усвідомлений, а більш стихійний, рятував загрожені національні позиції та витягав національне життє з тяжких, майже безвихідних ситуацій. Хвиля, коли жива сила національної єдности проявить себе на цілім просторі нашої землі, буде й тепер рішаючим поворотом до ліпшого в нашім положенню.

"Правда, нині Велика Україна переживає хвилю великої депресії, обгостреної голодом, руїною і застановленнєм всякої громадської самопомочі і орґанізації. Але тільки дуже короткозорі глядачі можуть на тій підставі легковажно відвертати очі від неї та вираховувати, чи їм вигідніше містити національні засоби в поміч Великій Україні, чи в щось инше. Тільки люди упереджені або цілком несвідомі, за нинішньою українською бідою (яка спадає особливо гостро, се правда, на українську культурну верству), можуть не добачити великого загального поступу українського народу, зробленого ним в останніх роках, і великих національних здобутків, осягнених від часів революції.Єдино в сій великій національній силі лежить наша будучність. Тому всі засоби, всяка енерґія, положена на те, щоб скріпити на цілій землі нашій сей національний поступ і свої зв'язки з ним, являються наймудрішою національною льокацією.

"Я вважаю, що благородні зусилля, положені галицькою суспільністю в останнім році на поміч "Голодній Україні", були найяснішим проявом не тільки людського почуття, але й національного інстинкту.

"В хвилях тяжкого пригноблення громадянство Великої України почуло подих національної солідарности, що долетір до нього зза

океану. Розбите і придавлене у себе, воно почуло себе частиною живої національної цілости. Ся моральна сторона діла була не менша від матеріяльної, — навіть від того факту, що десятки людських істнувань були виратувані виключно сею галицькою-американською помочею. Я переказував в своїх листах і справозданнях слова щирої подяки Вам, від людей, котрим ся поміч помогла пережити страшну зиму. Але тільки з пізнішої перспективи можна буде оцінити, що значила ся поміч в загальній сумі нашого національного життя!

"Але при всім щирім і глибокім признанню за сю поміч подану Вами, Заокеанські Браття, мушу щиро сказати, що Ви повинні подавати її більше!

"Бачу, що Ви живійше відзиваєтесь на голосні чисто політичні кличі, як узисканнє незалежности, підтриманнє революційної боротьби, міжнародні конференції, підтриманнє дипльоматичних зв'язків і т. под., але і в сій сфері Ваша жертвенність все упадає. Тепер же, коли деякі з політичних кличів відпадають, я побоююсь, щоб ся жертвенність зовсім не вигасла, не йдучи з подвоєною силою на менше ніби ефектовні, але не менш важні з національного погляду цілі — як ратованнє від вимертя української культурної верстви, підтримуваннє українських шкіл, академічної молодіжі, видавничої роботи і взагалі друкованого слова. Була-б то незвичайна шкода і з Вашого боку великий гріх.

"Українське громадянство по обидва боки кордону так страшно зубожіло в останніх роках, що кожда тисяча долярів зібрана Вами на цілі національної культури і орґанізації, являється майже історичним ділом. Але тих тисячок треба багато, і в сім прийшла на Вас черга послужити великому національному ділу, від котрої Вам не годиться ухилятись.

"Кожний з нас і Вас рад-би був для себе і своїх дітей стати членами вільної нації, суверенної української держави. Але в право на неї очевидно треба — грубо виражаючись — вкупитись! Одні вкупаються жертвуючи свою кров, інші — свою творчу національну працю. Вам довелось робити се, уділяючи все можливе з Вашого заробітку. Віддайте ж не отягаючись і не відкладаючи до иншого часу все, що можете на ратованнє української людности від вимертя, української культури від загибели, української молодіжи від занепаду!

"Чи не оцінюєте Ви відповідно того факту, що найкращі наукові й мистецькі сили України вимирають від "хронічного недоїдання", себто від голоду? Ледви який тиждень проходить без сих стереотипових, жахливих своїм змістом вісток!

"Що думаєте Ви про те, що тимчасом, коли російська і польська

книга заполоняє Україну, книга українська стає все більшою рідкістю, і молодіж наша мало що по-за читанкою буде й бачити, коли справу так лишиться далі?

"Чи рахуєтесь Ви відповідно з фактом, що українські захоронки, бурси, школи, катедри Великої України зачиняться одна за другою, тому що уряд не знаходить на них фондів у себе, а суспільність не має ніяких засобів на їх утримання?

"Чи пам'ятеєте про українські школи, ґімназії і високі школи Галичини, удержувані виключно громадськими складками, котрі обрабована людність ледви видобуває з себе в теперішнім своїм зубожінню?

"Чи згадуєте тисячі і десятки тисяч сиріт, що дичавіють без догляду, виховання і науки, особливо на Великій Україні, і коли тому не запобіжиться, станути тягаром нашої землі, замість бути її великою продуктивною силою?

"Чи уявляєте собі тисячі політичних в'язнів — найактивніший елємент суспільности, що без допомоги дістають сухоти на в'язничнім вікті і виходять на волю інвалідами? Чи думаєте про інвалідів воєнних, що стратили здоровлє і можливість заробковання в боротьбі за наші спільні ідеали?

"Сі явища пригнітають Вашу уяву, коли Ви роздумаєте про них пасивно і безрадно, розглядаючи їх як якісь фатальні кари спущені на Україну. Але вони стають великою підоймою активности й світлої життєвої енерґії, соціяльної та національної орґанізованости й солідарности, коли одиниці й цілі гурти розпочинають тверду боротьбу з сими язвами життя! Поміч, котру орґанізуєте Ви у себе, орґанізує Вас за океаном, і так само орґанізує, підбадьорює й окрилює тих, котрим Ви подаєте сю поміч на місця.

"Перетворюйтеж години смутку і недолі в години радости для себе і для свого громадянства! Щедрою рукою засівайте засівом любови українську землю від Карпатів і до Дону! Ставайте причасниками нового українського життя, що наростає серед нинішнього розбиття і пригноблення старих його верхів!

"Пам'ятайте про союз "Голодним України" у Відні, що серед тяжких умов потрапив орґанізувати поміч дітворі, школі і культурній верстві Великої України.

"Складайте також і на 'Рідну Школу' — на велику культурну працю, котру вона там провадить.

"Спомагайте друковане українське слово!

Спішіть жертвувати! "Два рази дає хто дає скоро!"

"На свято Великодня, 1923. З братерським привітом"

Баден, коло Відня *Михайло Грушевський*

III

"БРАТАМ В АМЕРИЦІ"

Під таким наголовком Михайло Грушевський помістив в українсько-американській пресі привіт з нагоди Різдва Христового в січні 1923 року. Цей привіт мало відомий сучасному поколінню, і тому варто його передрукувати. Це тим важливіше, що це послання акад. М. Грушевського дає нам змогу докладніше пізнати його думки і настрої на 15 місяців перед поверненням до Києва. Повністю зберігаємо правопис автора.

Совєтсько-московська окупація в Україні в 1921 році ограбувала Україну з усіх запасів збіжжя. Тому, коли в 1922 р. прийшла посуха, то настав страшний голод. Влада помагала своїм московським урядовцям, українців залишила на погибіль.

Цей привіт читається так:

... Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні, завтра рано
До церкви молить ся
Підуть люде. Завтра ж рано
Завиє голодний
Звір в пустині, і повіє
Гураґан холодний,
І занесе піском, снігом
Курінь, мою хату.
Отак мені доведеть ся
Свято зустрічати!

"Сими словами Великого Засланця Т. Шевченка починав я шість літ тому свою новорічну статтю, нагадуючи Україні тяжку долю засланців-Галичан, що мучились тоді в ріжних ведмежих кутах Східньої Росії, Сибіру та Туркестану, вирвані з рідного краю лютою рукою царських посіпак. Писав сам на засланню, для часописи, котру видавали ми тоді в Москві — тому, що на Україні українське слово не могло появлятись.

"Але і поза Україною трівожно стежила за ним царська цензура, і воєнний цензор-Полячок поквапно викрислив сей мій поклик, лишивши під Шевченковими віршами білу пляму! Иншими способами приходилось робити, що було можна для улекшення тяжкої долі наших галицьких братів, і се треба сказати, що робилося все можливе в тих обставинах!

"Для всього свідомого українського громадянства на Великій Україні се була тоді найпильніша справа, найбільша жура — зробити все можливе для сих дітей, молоді, старців, котрих нераз півголих, вхопивши денебудь, серед лютої зими вивозили в холодну безвість. На них бо в тих часах брутального нищення українства московськими та польськими руками, свідоме українське громадянство дивилось як на найбільш дорогоцінне добро — національно найсвідомішу частину нації, котру належить всякими способами охоронити від знищення, бо стративши — як її заступити?!

"Не дуже то, правда, багато можна було зробити. Се залежало від тих дуже тяжких обставин, в котрих жило українське громадянство і з котрими не досить рахуються люде, беручись судити про тодішні відносини. Нинішні писальники, які не стояли близько до діла в тих роках, часто зовсім фальшиво, чи з незнання чи з упередження, представляють ті часи і обставини, і загал наш, як бачу, і нині не має вірного образу сеї критичної хвилі.

"Але можу і мушу посвідчити, що все, що було в силі українського громадянства зробити для полекші галицьким братам, робилось з великим замилуваннєм і теплотою сердечною. Збирали одежу, білє, гроші, вишукували помешкання, закладали захисти та школи дітям, старали заробітки старшим, силкувались облекшити умови життя засланців.

Хто міг передбачити тоді, що п'ять літ пізніше Україна голодна і холодна простягне руки до своїх галицьких братів — ся Україна Велика, шпіхлір світовий, 'край гдѣ все обильемъ дышет', як його колись оспівували російські поети. — Що Українці не на засланню, а на своїй батьківщині, багатій та роскішній, повній невичерпаних достатків, будуть мерти голодом, стрічати свята в неопалених хатах, діти їх сидітимуть без науки й освіти, тому, що нівчім їм вийти до школи, або й школи не стало, бо нічим палити, ні учителя прогодувати, і вся надія буде на загуаничну поміч, перед усім на закордонних братів — Галичан в краю і за океаном, на галицького еміґранта-робітника та фармера?!

"А так воно вийшло, і нині коли що ратує Україну від упадку духового, від тяжкого відчаю, супроти місцевої безпомічности, беззасібности, загальмовання всякої громадської акції, так се та загранична поміч, що не вважаючи на всі перепони на Україні і поза Україною, таки стала приходити з минулого літа. Без неї браття на Великій Україні мабуть не витримали-б! Переживши жахливу, просто таки пекельну тодішню зиму і замість сподіваного врожаю, достатку, спочинку, діставши новий голод, холод і безвихідну нужду, — таки могли б зломитися!

"Бо ж не забуваймо, що сі люде, і так котрий уже рік живуть в відносинах дуже тяжких, в вічнім напруженню серед страхіть горожан-

ської війни, відтяті від світу, не мавши можности хоч на час спочити душею і прийти до себе. В величезній більшости були вони й перед отсим голодом фізично виснажені і духово перемучені. Страшенне ж загальне зубожіннє, довершене дволітнім неврожаєм, зробило життє незносно тяжким.

'Мабуть степи України ще ніколи не були свідками такої упертої і жорстокої боротьби за існуваннє, як та, що тепер', пише мені в сих днях оден приятель з Харкова. 'Гине кожен, що не вміє, або не може, одвоювати собі місця. Конкуренція навіть серед тих, що вміють працювати. Досі сього не бувало! Все мусить стискатись, звужуватись, приймати найменші розміри, аби якось перебути сю крізу. Велике безробіттє! Держава скорочує свій апарат до мінімума. В нім лишається тільки найвитриваліше, решта безпощадно викидається. Відсутність засобів відбивався і на школі, і на гіґієні, на всім!' — 'Той хто дужчий, завзятійший, а може — й підлійший, живе, слабому ж нема тепер місця!' потверджує сі помічення лист з Києва з того-ж часу. 'Треба тільки подивитись по канцеляріях і по ріжних установах, як тепер люде ходять, говорять! Як у гарячці! Колись я спостерігав се тільки на великих двірцях залізничих. Не знаю, що робиться на селах, але в місті ми живемо як у експресі. Се ритм нашого сучасного життя'.

"За сим новим ритмом не поспівають не тільки слабі, але й нераз дуже цінні наші культурні робітники, виховані в инших умовах і призначені для инших родів праці, і ті, що розтратили свої сили на тяжкій ниві нашого національного життя, віддали колись свої найкращі літа розвоєви українського життя, культурному й національному вихованню нашої суспільности, а тепер не знаходять собі ні місця, ні праці, ні заробітку в сих обставинах життя.

"Людям які слідять за нинішнім життєм на Україні, ясна глибока і болюча його кріза. Національному не дано відповідного місця, і в сім лежить причина безконечних ненормальностей, непорозумінь і переслідувань.

"Рація життя кінець-кінцем виправить сю хибу, власне тому, що без сього виправлення не можливий здоровий розвій його. Але тим часом вона дає себе відчувати гостро й болючо тій культурній українській верстві, що на своїх плечах виносила культурну українську працю, а в нинішній ситуації засуджена на загибіль і зістається поза орґанізацією міжнародньої масової помочі.

"Стогін і лемент стоїть в листах, які приходять звідти. Там читаєш, що донька одного з найвизначніших українських творців сидить без зарібку, бо не має черевиків. В другім пишуть, що жінка найславнійшого поета готова не пережити нинішньої зими, бо ходить в літнім убранню. Молоді надійні люди, які спеціялізуються в українській науці,

сповіщають, що мабуть прийдеться їм покинути науку та піти в ремесло, бо нема чим оплатити новозаведених університетських оплат.

"Старші учені зістаються без зарібку тому, що держава, зменшуючи видатки на вищі школи, касує якраз українські виклади, як побічні. І виходить, що всі прикрости і недостатки, які виникають з нинішнього голоду, перед усім падуть на неокріплу будову нашого українського життя, на ту культурну верству, невелику і економічно слабосилу, яка на собі несла культуру і національну працю".

"В сих обставинах навіть та невеличка поміч, з якою Ви прийшли тим людям, мала для них величезне значіннє, — моральне значінє, ще більше ніж матеріяльне. Яких небудь 300 — 400 людей, що дістали з неї пересічно на 5 дол. поживи, се, розуміється, не багато. Але свідомість, що хтось журиться, клопочеться сею засудженою верствою, мала для неї велику вагу.

'Вістка про те, що поміч може перестати йти (тому що з Америки перестали останніми часами приходити жертви, відколи складки пішли на боротьбу в Галичині) нас усіх просто прибила', пише мені оден з українських культурних робітників. 'Минула зима була просто жахлива для всіх нас, і тепер ми жили лише надіями на поміч від часу до часу американських братів, яка б дала нам можливість не так тяжко бідувати сеї зими. Тому ся звістка була для нас усіх чимось таким страшним, що залишало нас в повній безнадії. Така страшна була попередня зима, що й уявити собі її повторення було жахливо!".

"Я полишаю на боці вирази горячої, невимовної вдячности, котрої повні сі листи, Вам за Вашу пам'ять і поміч, котру Ви уділяєте з своїх, тих небагатих засобів серед нинішнього безробіття. В останнім справо-зданню віденського союзу 'Голодним України' Ви читали уривок такого листа. Сим разом переказую Вам, американські браття, сі голоси трівоги і страху.

"Я певен, що вони не зістануться без відклику з Вашого боку. Я певен, що Ви продовжите Ваше діло милосердя і братської любови, яке зараз єсть і ділом національної захорони. Я повторю своє переконаннє, що упослідженнє національного життя, яке зараз переживає Україна, промине і вирівняється з часом. Неврожаї проминуть, село піднесеться, і робуча українська маса виборе для своєї мови і культури відповідне місце в житті України. Але поки те сонце зійде, культурна українська верства може вигинути без Вашої помочи.

"До сього Ви у Вашім власнім національнім інтересі не можете допустити. Не дасьте загиритись українським культурним осередкам. Не допустите загинути мозкови нашої нації, котрого кінець-кінцем самі таки потрібуєте!

"Не переставайте в Вашій помочи Великій Україні. Давайте хоч мало, поки не будете в стані давати більше.

Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй! —

як сказав Шевченко.

"Настільки така орґанізація помочи під гаслом єдиної України, єдиної української культури, важна і спасенна для самої еміґрації нашої в Америці, її громадянського і національного виховання і орґанізації, се Вам мабуть ясно і без моїх пригадок.

"Не провололікайте-ж з Вашою поміччю. Направляйте її тими дорогами, котрі Вам близші, в котрих Ви певнійші, але робіть се скоро. Тим, хто не має своїх улюблених доріг, до услуг далі стоятиме віденський союз 'Голодним України', діяльність котрого Вам відома.

З щирим привітом
М. Грушевський".

IV.

ЛИСТ ГРУШЕВСЬКОГО ДО УКРАЇНЦІВ У ЗДА БЕЗПОСЕРЕДНЬО ПЕРЕД СВОЇМ ПОВОРОТОМ ДО КИЄВА В 1924 Р.

Михайло Грушевський перед своїм поворотом до Києва в 1924 році опублікував спеціяльного листа до українців в ЗДА. Ось цей лист:

> "Повертаючи на Україну, засилаю щиру, сердечну подяку всім товариствам, інституціям і поодиноким людям, котрі протягом мого п'ятилітнього пробування за кордоном підтримували мою працю морально і матеріяльно, відзиваючись на мої поклики в справах запомогових і культурних, збираючи складки на вказувані мною ціли, поширюючи видання мої і тих інституцій, в котрих я працював, і т. и. Знаю, що не легко се їм приходило, бо в суспільности нераз бувало дуже мало зрозуміння до тих культурних і гуманітарних кличів, котрі я підносив. Тим більше та горячійша моя вдячність за ту поміч, працю і спочутє, котрою вони потішали мене в тяжких хвилях. Я не забуду їх ніколи і повертаючи до праці на рідній землі, не залишу своїх зв'язків з ними, не перерву зносин і старатимусь, щоб про мою дальшу діяльність і тамошнє жите мали вони докладні відомости.
>
> "Київські робітники науки, літератури і мистецтва з нагоди мого відїзду, листом з 15-го січня просять мене висловити ще раз їх сердечну подяку всім, хто в останніх лютих роках ратував їх

своєю помічю від голоду і холоду. Вдягаючи щодня светра та черевики (переслані торік віденським союзом "Голодним України") люде запитують себе, що робили б вони без сих річей, і думка їх обертається до тих, що подбали надіслати сі речі, і почуття подяки, для якої слова за малі, летять до Вас.

"Тим часом прошу припинити посилання листів і часописей на мою закордонну адресу, з Києва подам нову. В справах пильних поки що можна адресуати на Всеукраїнську Академію Наук (Київ, Бульвар Шевченка № 30) для мене. Тих, у кого лишились на руках видання мої та Українського Соціологічного Інституту, прошу продовжувати їх продажу, а гроші посилати професорови Кирилови Студинському у Львові (вулиця Хмельовського № 15), котрий завідуватиме виданнями моїми і Українського Соціологічного Інституту за кордоном. Пізніше подам до відома, якою дорогою посилати гроші до Києва.

З щирим привітом

Михайло Грушевський

Баден коло Відня 17 лютого, 1924".

*

* *

Для зрозуміння змісту цього листа треба пригадати, що в перших роках окупаційної совєтсько-московської влади в Україні влада не давала Українській Академії Наук потрібних фондів. Внаслідок того українські науковці терпіли і холод, і голод. Їм помагали збірки з Америки.

V

М. ГРУШЕВСЬКИЙ НАЗИВАЄ СОВЄТСЬКУ ВЛАДУ ОКУПАЦІЄЮ

При нагоді ювілею 100-річчя народження Михайла Грушевського дехто з журналістів приписував М. Грушевському такі погляди на совєтську владу в Україні, яких він справді не мав. Щоб дати документальний доказ, що М. Грушевський уважав совєтську владу в Україні чужою, окупаційною, передруковуємо тут його листа з кінця грудня 1922 року, тобто лише дещо вчасніше, за рік перед поворотом до Києва.

Наперед треба пригадати, що в 1922 році лютував в Україні великий голод. Він був спричинений грабіжною політикою московсько-совєт-

ської окупації, яка конфіскувала всі злишки зерна й інших харчових продуктів в Україні і транспортувала їх для Московії.

За кордонами України тоді організовано допомогу голодуючим. Головою Союзу Допомоги "Голодним України" у Відні був Михайло Грушевський. В тодішній ситуації голоду в Україні особливо турбувала його доля загибаючих українських учених у Києві.

Тоді то Український Червоний Хрест у Канаді прислав на ту ціль суму 100 долярів (він потім посилав більше). Грушевський окремим листом подякував за пожертву. Власне цей лист і дає нам відповідь на питання, як дивився Грушевський на совєтську владу в Україні. Ось цей лист без правописних змін:

"Баден-Відень, 24. XII. 1922.

"До Українського Червоного Хреста в Канаді.

"Високоповажані!

"Лист Ваш із 25.XI. і у нім 100 канадійських долярів я одержав, гроші ці до каси Союзу Голодним України передав, поквітовання посилаю. По виміні будуть послані посилки на адресу нашого уповноваженого в Києві члена Академії, що розділює посилки між співробітниками Академії (в офіціяльній управі люде українству неприхильні, то ж на адресу Академії посилати не вказано). Осібне повідомлення В. Брилинському посилаю рівночасно.

"Бажаючи як найкращого успіху вашій акції на користь старого краю, прошу й надалі не забувати Великої України. Знаю нужду й потреби Галичини. Але положення наших братів *у большевицькій окупації*[1] безмірно гірше і страшніше, через неможливість якоїбудь громадської запомогової орґанізації. Відчуваючи це брати-галичани і складають для них навіть і своїх тісних обставинах, і Ви повинні йти за їх прикладом.

З високим поважанням

М. Грушевський".

VI

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ДАНІ, ЩО ГРУШЕВСЬКИЙ В 1917-18 НЕ БУВ ЧЛЕНОМ УПСР

Найважливішим документом, що доказує факт неприналежности Михайла Грушевського до УПСР є його власний лист з кінця літа 1919 року, написаний до голови Федерації Українських Організацій в

1. Підкреслення додане. *Ред.*

Америці Мирослава Січинського. До речі, треба зазначити, що Грушевський знав Січинського як студента університету у Львові.

Цей лист Грушевського був надрукований у *Народній Волі* (Скрентон) у числі з 15 листопада 1919 р. Він писаний із Чехо-Словаччини, без дати, але із змісту листа видно, що був написаний у серпні 1919 року. Для питання політичної акції в тім часі в Західній Европі є важливі такі уривки листа:

> "... Шостий місяць, як я виїхав за кордон, щоб попрацювати на поправу нашого міжнародного становища, підорваного вигадками Поляків і Росіян та прогрішеннями нашої власної дипломатії. Прожив два місяці в Празі, півтора в Парижі, потім був на Інтернаціональній Конференції в Люцерні. Приїхав тепер трохи спочити і зосібна хочу продовжувати роботу в звязку з Інтернаціоналом, з соціялістичною і радикальною пресою в Парижі, Швайцарії і в Англії.
>
> "Кликали мене замляки прибути до Америки і, коли час дозволить, потім зробив би це. В теперішніх тяжких обставинах нашого національного життя американські українці можуть відограти дуже важну ролю і я хотів би приїхати, щоб докладніше поінформувати їх, що діється у нас і навколо нас і самому розглянутися в місцевих українських партійних і ґрупових відносинах, які, мушу признатись, не уявляються мені досить ясно.
>
> "Взагалі життя українське останніх літ пішло дуже розбіжними дорогами і це при недокладній поінформованости і не досить обережному відношенню до чужої думки тих обставин, які нею кермують, дало вже не мало сумного, — на примір, в відношенню між галичанами і Українцями східніми, і грозить в будучності різними комплікаціями, котрим по змозі треба старатись запобігти". [2]

В дальшій частині листа Грушевський згадує про те, що він у Парижі заснував Комітет Незалежної України і зорганізував видання окремого місячника *Східня Европа* по-англійськи і по-французьки для оборони прав немосковських націй на самостійні держави. Далі він оповідає, що в Празі мав розмови з Масариком про українську справу.

Для нас важливе особливо те місце в листі, де він говорить, що в Україні він співпрацював з УПСР, але далі підкреслює таке:

"... але з огляду на свою позицію зостався формально безпартійним".

Коли тут Грушевський говорить про свою позицію, то ясно для нас, що він мав на думці те, що він був Головою УЦРади і тим самим від 12 листопада 1917 також Президентом держави.

---

2. Всюди правопис ориґіналу.

М. ШАПОВАЛ СВІДЧИТЬ, ЩО М. ГРУШЕВСЬКИЙ У 1917-1918 НЕ БУВ ЧЛЕНОМ УПСР

У *Вільній Спілці,* органі закордонних організацій УПСР у Празі, вміщена довша стаття одного з провідників УПСР, Микити Шаповала, про історичний розвиток УПСР від перших днів революції в 1917 році по 1928 рік.[3] В цій статті знаходимо два рази ствердження цього члена проводу УПСР, що Грушевський у роках 1917-18 був безпартійним. Зокрема на сторінці 105 він констатує, що в тім часі Грушевський був безпартійним, а на сторінці 112 ще й підкреслює цей факт словами:

"... головою Центральної Ради М. Грушевський був безпартійний"

Шаповал був увесь час активним провідним членом УЦРади, і тому його свідчення про такі чи інші партійні стосунки Грушевського має історичне джерельне значення.

Як Голова УЦРади Грушевський, самозрозуміло, мав обов'язок співпрацювати з кожною українською політичною партійною групою депутатів. Це робить кожний провід парляменту, який є одночасно проводом державної дії. Голова парляменту і держави має обов'язок наперед бути національним провідником, державником, а не партійником. Тим то Грушевський цілком "не зв'язував" своєї діяльности з УПСР, хоч вона мала навіть більшість депутатів в УЦРаді. Був час, що він з державних мотивів подбав про те, щоб на пост голови Ген. Секретаріяту України висунути соціял-демократа Винниченка, потім есефа Дмитра Дорошенка, потім знову соціял-демократа Винниченка, а врешті, коли побачив, що Винниченко не відповідає вимогам часу, коли йшла оборонна війна проти інвазії Совєтської Росії в Україну, — він висунув у провід кабінету міністрів інж. Всеволода Голубовича, соціяліста-революціонера. [4]

КОЛИ М. ГРУШЕВСЬКИЙ ВСТУПИВ ДО УПСР

Грушевський в часі гетьманату не приступив до ніякої партії і не нав'язував стосунків з УПСР. Щойно в грудні 1918 року він офіційно вступив до УПСР — Центральної Течії в Києві. Про його тодішній перший виступ на форумі партії маємо свідчення П. Христюка і м. Шаповала. [5]

---

3. Див.: *Вільна Спілка.* Неперіодичний орган УПСР. Число 3. Прага, 1929, Стаття М. Шаповала "Народництво в українському визвольному русі", стор. 95-128.

4. Див. про це в двох попередньо цитованих авторів і ще у Дмитра Дорошенка *Ілюстрована історія України,* Українська Центральна Рада.

5. М. Шаповал, *там же,* стор. 109.

VII

ПОЛІТИЧНА ПОЗИЦІЯ ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСІ ДИРЕКТОРІЇ УНР

Ініціятивний гурт повстання проти гетьманату восени 1918 року мав у проводі двох діячів, які в минулому мали різку відміну тактичних поглядів з Грушевським. Це були Винниченко і Микита Шаповал.

Винниченко за свіжої пам'яті не міг забути Грушевському того, що він, як Голова УЦРади і голова держави, висловив недовір'я до його здалости провадити Уряд УНР у такім переломовім періоді, як оборонна війна проти інвазії Совєтської Росії в Україну. Винниченко мусів, після Четвертого Універсалу, резигнувати з голови Ради Народних Міністрів УНР, а замість його кабінету прийшов кабінет міністрів під проводом "правого" соціяліста-революціонера, інж. Всеволода Голубовича.

Тоді ж Микита Шаповал, в часі переговорів між фракціями УЦРади про утворення нового уряду УНР, тримав в основі з лівим крилом УПСР, що пізніше перетворилася в "боротьбистів" і пішло разом з московськими большевиками. Шаповал мав надію дістати в цім кабінеті, що мав творитися після димісії Винниченка, якесь видніше становище. Цього не сталося, а в новому уряді дано провідне становище "правим" соціялістам-революціонерам на чолі з Всеволодом Голубовичем.

Тому Винниченко і Шаповал мали жаль до Грушевського і не допустили до того, щоб у владі в періоді Директорії Грушевський мав одно з провідних становищ. Зокрема вони поборювали першу позитивну пропозицію Грушевського в грудні 1918 року того змісту, щоб Директорія скликала УЦРаду і передала їй рішення в справі нового ладу, а не висувала концепцію Конґресу Трудового Народу України. Звідсіля випливали суперечки всередині УПСР, до якої вже належав від грудня 1918 Грушевський. Не дійшло до згоди також на самім Конґресі Трудового Народу, де УПСР Центральної Течії не була одностайна, а мала два напрямки.

Після відкладення сесії Конґресу Трудового Народу відбувся в Києві З'їзд УПСР Центральної Течії і обрав новий Центральний Комітет. В ньому в основі були прихильники Грушевського, який брав активну участь у цім з'їзді.

Зараз по тому з'їзді Центральний Комітет визначив спеціяльну, Закордонну Делеґацію для того, щоб вона наладнала зв'язки з Другим Соціялістичним Інтернаціоналом та щоб вона обороняла одночасно в соціялістичних і демократичних колах інтереси УНР. Головою цієї делеґації обрано Грушевського, а її секретарем Дмитра Ісаєвича, якого Уряд УНР був одночасно визначив членом Делеґації УНР на Мирову Конференцію в Парижі.

VIII

АКТИВНА ПРАЦЯ ГРУШЕВСЬКОГО НА КОРИСТЬ ВИЗНАННЯ УНР ЗАХІДНЬОЮ ЕВРОПОЮ

Грушевський виїхав за кордон України наприкінці березня 1919 року у важливій місії. Формально він виїхав як голова Закордонної Делеґації УПРС для того, щоб в її імені добитись на ґрунті Соціялістичного (Другого) Інтернаціоналу визнання Української Народної Республіки всіми соціялістичними партіями в світі. Тоді в деяких країнах Зах. Европи соціялістичні партії були в урядовій коаліції, або стояли напередодні такої урядової коаліції. Успіх на цім ґрунті означав проламання перешкод також на ліберально-демократичнім ґрунті. Крім того, Грушевський взяв собі завдання допомагати визнанню і моральній підтримці УНР своїми зв'язками і як учений і як провідник Закордонної Делеґації УПСР, залежно від обставин, з ким була справа.

Короткий звіт із своїх заходів на інтернаціональній арені в користь УНР дає Грушевський у листі до Федерації Українських Організацій в Америці, який ми цитували в попереднім розділі. Докладний звіт про це, хоч і неповний, міститься в його довгій статті, вміщеній в журналі *Борітеся — поборете* за листопад 1920 (сторінки 47-59) і в числі за лютий-березень 1921 (сторінки 28-54). Окрім того, окремі факти і документи з цієї його діяльности знаходимо в журналі по-англійськи під назвою *Східна Европа* (його започаткував Грушевський у Парижі по-французьки і по-англійськи).

Треба також згадати, що Грушевський видав кілька деклярацій до цивілізованого світу в обороні України перед московським і польським аґресивним імперіялізмом.[6]

IX

УСПІШНА АКЦІЯ ГРУШЕВСЬКОГО НА ҐРУНТІ ДРУГОГО СОЦІЯЛІСТИЧНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ

Прибувши з України в Західню Европу навесні 1919 року, М. Грушевський діяв у двоякий спосіб: особисто, використовуючи свої наукові зв'язки з різними провідниками, державними діячами, а також по масонській лінії (наприклад, з президентом Чехо-Словаччини Т.

---

6. Comite de L'Ukraine Independante: Aux peuples du monde civilisé. Geneva, 1920; Підписи за цей Комітет: голова М. Грушевський, секретарі Д. Ісаєвич і д-р М. Лозинський. Дата цього меморіялу 15 січня 1920. Delegation of the Ukrainian Socialistic Revolutionary Party: For Galicia. Appeal to the world democracy. Geneva, 1920. Підписи: М. Грушевський — голова, Д. Ісаєвич — секретар.

Масариком); партійно-політично, як голова Закордонної Делеґації Української Партії Соціялістів-Революціонерів (УПСР). Саме незабаром мав зібратися Конґрес Другого Соціялістичного Інтернаціоналу в Швайцарії. На цім ґрунті Грушевський постановив здобути для УНР належну політичну підтримку проти ворожих імперіялізмів, білого і червоного. З цим завданням виїхала також Закордонна Делеґація УСДРП.

Большевицько-совєтські історики для своїх цілей промовчують цю смугу діяльности Грушевського закордоном, і тому тут треба коротко дати факти з цієї ділянки праці Грушевського.

Соціялістичний Інтернаціонал діяв, як рішуча демократична противага робітничого руху проти московського Комуністичного Інтернаціоналу ("Третього"). Секретаріят Соціялістичного Інтернаціоналу запросив представництво УПСР і УСДРП до участи в Конґресі цього Інтернаціоналу, що підготовлявся на початок серпня 1919 р. в Люцерні (Швайцарія).

Обидва представництва українських соціялістичних партій заявили своє приступлення до цього протикомуністичного Інтернаціоналу і взяли участь у його Конґресі. Цю нагоду вони використали для всебічного поінформування делеґатів різних країн світу про українську визвольну боротьбу. Їхнім найважливішим завданням було добитись урочистої декларації Конґресу Соціялістичного Інтернаціоналу про визнання і підтримку Соборної Самостійної України. Окромі того їхні зусилля ішли і в тім напрямку, щоб осягнути постанову Конґресу — протест проти віддання Східньої Галичини під польську окупацію.

Діяльність делеґатів обох українських партій під ідейним проводом Грушевського увінчалася на Конґресі повним успіхом. Проти проєкту резолюції Конґресу в справі визнання соборної самостійної української державности виступив на Конґресі тільки представник московських соціялістів-революціонерів, з довшою промовою. Це був Сухомлин. Як видно з прізвища, це змосковщений "малорос". Одначе він дістав не тільки відповідну відправу від українського представництва, але й від загально поважаного соціялістичного провідника в Бельґії Гюїсманса. Після того при голосуванні московські ес-ери вже не наважалися одинокими голосувати проти цієї резолюції Конґресу, але стрималися. Таким чином резолюція була прийнята однодушно, при стриманім голосі однієї делеґації. Опріч того, Конґрес ще прийняв резолюцію -протест проти окупації Східньої Галичини поляками. З огляду на історичне значення цих резолюцій, подаємо їх тут повністю.

Дня 10 серпня 1919 Соціялістичний Інтернаціонал схвалив цю резолюцію в справі незалежности нових національних держав:

"Інтернаціонал радіє з відродження незалежности нових держав,

які вибилися з-під панування держав, що колись силою прилучили їх до себе, як наприклад Австро-Угорщина і Росія.

"Але Інтернаціонал підкреслює, що було б нещастям, якби мировий договір чи пакт про Ліґу Націй не передбачали офіційного визнання незалежности цих нових держав, які є вислідом вільної волі народів, що зформували ці нові політичні і соціялістичні твори змаганням молодих республіканців, як для прикладу Вірменія, Естонія, Грузія, Латвія, Литва, Україна і Кавказія є зформовані на широкій демократичній базі".[7]

"Уряди цих республік так глибоко і нероздільно зв'язáні зі своєю людністю, що треба конче визнати цей факт. Проте, ці республіки ще не мають офіційного визнання і тому не можуть утримувати нормальних міжнародних взаємин. Вони також увесь час загрожені економічною кризою. Що більше, вони ще сильніше загрожені знищенням силами контрреволюції".

Далі ця загальна резолюція вимагала визнати нові республіки і звертає увагу на загрозу, яка висить над ними від Колчака, Денікіна та большевиків.

В справі незалежности й соборности України Конґрес Соціялістичного Інтернаціоналу схвалив таку постанову:

"Конґрес протестує проти постанови Мирової Конференції в Парижі, яка приділяє чисто українську територію чужим державам; він протестує проти окупації Східньої Галичини Польщею; він визнає повну незалежність і суверенність Української Республіки і вимагає від Мирової Конференції визнати її та прийняти до Ліґи Націй".

З цих резолюцій бачимо, що представництво українських соціялістів під проводом М. Грушевського мало на Конґресі Інтернаціоналу в Люцерні найбільший можливий успіх. Всупереч тодішній панівній опінії великої міжнародної преси та всупереч опінії урядів великодержав, і в тому також російських соціялістів, — українські делеґати добилися постанови з вимогою повного визнання соборности й суверенности Української Держави. Треба тямити, що до того моменту як московські, так і польські соціялісти та взагалі так звана їхня "революційна демократія" були просто любимцями демократичних і соціялістичних кіл в Европі і зокрема в Соціялістичнім Інтернаціоналі на всіх його Конґресах. Тому резолюції, які визнавали повну справедливість українських державних змагань і протестували проти польського імперіялізму, були справді нечуваним на цім форумі фактом.

Та на тому не кінець. Конґрес у своїх організаційних постановах дав

---

7. Цю і наступні резолюції цитуємо з невдалого англійського перекладу, з французького оригіналу, друкованого в журналі *Істерн Юроп*, число 2 з 1919. Ориґінал був писаний по-французьки, як тоді і ще пізніше звичайно ділялось на Конґресах Соціялістичного Інтернаціоналу. *Ред.*

Україні на Конґресах 15 рішальних голосів і 2 місця в Екзекутиві Інтернаціоналу. Ці цифри означають, що Україну поставлено нарівні з Росією й Італією, а Польщі признано лише 10 голосів на Конґресі. Для порівняння зазначуємо, що такій великій спільноті, якою була тоді Британія з її величезним робітничим рухом, Конґрес признав найвищу кількість голосів — 30 і стільки ж для Німеччини. Таким чином, на цім демократичнім Конґресі трактовано Україну так, як їй справді належалось.

X

ГРУШЕВСЬКИЙ ПОЯСНЮЄ СВОЄ ПОВЕРНЕННЯ ДО КИЄВА В 1924 РОЦІ

Михайло Грушевський приїхав до Києва в 1924 році, формально на запрошення Української Академії Наук у Києві для пожвавлення праці в цій установі. Його обрали головою історичної секції. Зараз у березні він поїхав до Харкова, де був осідок уряду УССР, щоб у комісаріяті народної освіти добути потрібні фонди на видання Академії і, зокрема, приділ паперу на ці видання.

Про те своє завдання Михайло Грушевський говорив редакторові харківських урядових *Вістей*, які цю розмову надрукували в числі 13-му з 30 березня 1924 р. В цій розмові, після згадки про потрібні кошти на видання Академії, Михайло Грушевський сказав наступне:

> "Особливо я хотів продовжити свою роботу — *Велику історію України*, яку було перервано війною, а яку я довів до 1950 року; також я маю на меті закінчити *Історію української літератури*, над якою я працював закордоном і яку я довів до 15-го віку.
>
> "В звязку з тим я хочу організувати систематичне дослідження архівного матеріялу і видання його. Це дослідження має на меті вивчення економічної та соціяльної історії від XVII до XIX віку.
>
> "З нагоди 50-их роковин видання *Историческихъ пьсень малорусского народа* Антоновича-Драгоманова, яке відбудеться в цьому році, я запропонував Академії Наук продовжити до кінця роботу, що її почали Антонович-Драгоманів і яку вони тоді не довели до кінця. Академія Наук прийняла плян наукового дослідження історичних пісень і баляд, для якого треба в цьому сезоні організувати екскурсії з фонографом, щоби схопити остатки дум, що ще живуть в устах кобзарів.
>
> "З другого боку дуже актуальною є організація наукового дослідження Західньої України, — Галичини, Волині, Холмщини, Закрпаття і т. д. З огляду на ту тяжку і затяжну кризу, в яку попали

науково-культурні осередки Галичини, що вели цю роботу раніш, ця робота також входить у плян майбутньої роботи Всеукраїнської Академії Наук".

Далі М. Грушевський зазначив, що його дуже займає справа перенесення Українського Соціологічного Інститутут до Києва, зорганізованого у Відні. Цей Інститут протягом останніх років видав 12 томів публікацій і приготовив цілу низку праць, яку було б корисно продовжувати в Україні. З цих праць треба відмітити праці в сфері первісної культури.

Редактор *Вістей* при кінці цієї розмови намагався втягнути акад. Грушевського в розмову на тему стану тодішньої української політичної еміґрації в Европі, щоб тим способом дістати від нього потрібні для совєтської пропаґанди заяви. На запитання "про стан українських еміґрантських кіл закордоном", акад. М. Грушевський відповів виминаюче. Його відповідь *Вісті* подають у посередній формі так:

> "Мих. Грушевський відповів, що в часі перебування закордоном він не мав ніяких зв'язків з українськими еміґрантськими колами; він був зв'язаний лише з літературно-науковими колами і про українське літературне життя закордоном він зробить інформаційний виклад на засіданні науково-дослідної комісії при Інституті Народної Освіти в Харкові".

Ця розмова М. Грушевського відрізнялася від заяв усіх інших українських громадських діячів і науковців, які поверталися з еміґрації під совєтську владу в Україні. Вони звичайно хвалили совєтську владу і ганьбили еміґрацію.

XI

ПУБЛІЧНА АТАКА ПРЕМ'ЄРА УКР. ССР НА ГРУШЕВСЬКОГО

Два роки совєтсько-комуністичні чинники в Україні тиснули на акад. Михайла Грушевського, щоб він став на шлях генеральної лінії політики окупаційної влади. Коли цей натиск поза лаштунками не мав сподіваного успіху, тоді сам прем'єр Улас Чубар дістав від Політбюра доручення розпочати першу публічну атаку на Грушевського.

Улас Чубар був першим головою окупаційного уряду УССР у періоді другої і третьої совєтської республіки в Україні, що був українського роду. У цім періоді був першим прем'єром два місяці москаль з Києва, Ґеорґій П'ятаков. Від січня 1919 року цю функцію виконував

чужинець, колишній румунський діяч Х. Раковський. У зв'язку з курсом "українізації" на цей пост покликала Москва комуніста українського роду, Уласа Чубаря. Йому припала роля послідовно нищити Грушевського і його історичного воза. Чубар в порядку нової заслуги радо прийняв це завдання боротьби проти української науки історії, яку репрезентував Грушевський.

Чубар на з'їзді Комсомолу в Харкові, що відбувся в перших днях березня 1926 року, замовив собі потрібне запитання одного з делеґатів з'їзду, і тоді вже давав на це відповідь. Питання було таке: яка тепер політична діяльність акад. Грушевського?

На це Чубар дав відповідь, яка була сиґналом до боротьби і переслідувань:

> "Не знаю, чи багато з вас читало про виступ академ. Грушевського на пленумі Головнауки і Головметодкому, що відбувався в Києві. Відбувалося об'єднане засідання пленуму з членами Української Академії Наук, академії нашої, задється, червоної. І сам академік Грушевський зазначив, що він знає те, що радвлада збудувала Українську Академію, а навіть, що вона підтримує шлях незалежности Академії, який визнав нарком освіти. Здається: чого ж більше? Академік Грушевський, що був головою Центральної Ради, який приїхав сюди, попросившись працювати в умовах радянської влади на Україні, який ніби прийняв усі ці умови, він нагадує нам, діячам радянської влади, що ми проводимо ті думки, за які він боровся багато років назад.
>
> "В деякій мірі воно так, коли Грушевський боровся за визволення українського народу від великодержавного російського шовінізму і від гніту російського царату. Це завдання радянська влада розв'язала. Жовтнева революція проголосила самовизначення націй. Робітники і селяни України це гасло використали і заклали свою радянську республіку з робітничоселянським урядом. Коли б цього не було, то не було б фактичного визволення трудящих мас.
>
> "Цього не розуміють і не хочуть розуміти академіки Грушевські, цього не хочуть розуміти з учених людей ті, хто з ними працює, що жовтнева революція визволила всіх трудящих з-під національного гніту. Вони цього не розуміють, або розуміють та не хочуть показати, як саме розуміють.
>
> "Тут на нашому з'їзді, — казав Чубар, — на з'їзді робітничеселянської молоді, я знову підкреслюю, що акад. Грущевський своїм виступом на цьому пленумі не вияснив свого становища до радянської влади, не виявив свого відношення до будівництва соціялізму в умовах диктатури пролетаріяту. Лише через цю диктатуру, лише через спілку робітників і селян, зможемо будувати соціялізм, а не тільки через ту культурну працю, яку вчені люди вважають за єдиний шлях до соціялізму. На радянській

землі ми даємо змогу працювати кожному науковому робітникові, але бажаємо того, щоб кожний науковий робітник не лише формально прийняв радянську владу. Нам потрібно спілки науки в праці, нам треба, щоб Академія, щоб кожна наукова установа працювала в межах радянського завдання, виконувала ті завдання, яких вимагають інтереси робітників і селян, а не бажання окремих людей".

З цього епізоду, цитованого в *Ділі* з 21 березня 1926 року, видно виразно, якої політики і тактики тримався М. Грушевський по своїм повороті до Києва. Він далі рахував на перспективу нової великої війни і після того великої революції на теренах СССР.

Поза тим він був рішений не піти ніколи на ідейну капітуляцію перед режимом і провадити його політичну лінію в ім'я "диктатури пролетаріяту", тобто диктатури Російської Комуністичної Партії.

Все, що говорив Чубар, як репрезентант Москви в Україні, було в дипломатичних формах, але все те виявляло, що коли Грушевський не покориться цій диктатурі й не буде їй служити сумлінно — проти України, то ця диктатура його зліквідує.

XII

ПАНАС ЛЮБЧЕНКО ПРОДОВЖУЄ ПАРТІЙНУ КАМПАНІЮ ПРОТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У грудневім числі журналу *Життя и революція* за 1926 рік з'явилася довга стаття Панаса Любченка під наголовком "Старі теорії й нові помилки". Вона займає 14 сторінок друку великої вісімки. Стаття є відкритим нападом на академіка Михайла Грушевського. Це основна база всіх висновків автора проти чинних тоді письменників — Миколи Хвильового, Миколи Зерова й інших. Йдеться авторові про те, щоб доказати цитатами з Леніна, Бухаріна і з постанов начальних органів ВКПб, що засаднича теза української історіографії під проводом Грушевського про безбуржуазність українського народу в другій половині XIX-го і в перших двох десятиріччях XX-го сторіч є нібито неправдива. Провівши свій напад на Грушевського з приводу його правдивої тези, Любченко пробує обґрунтувати обвинувачення проти М. Хвильового і М. Зерова в справі їхнього національного "ухилу". Річ для нас з усього ясна, що начальним мотивом цього широкого нападу було

бажання автора показати свою партійну ерудицію і таким способом заслужити собі новий скок угору в партійно-урядовій кар'єрі. [8]

Нижче подаємо частину передруку того розділу, який у статті Панаса Любченка скерований спеціяльно проти Грушевського. Цей розділ має підтитул: "Історіографія XX століття або як поновити буржуазно-демократичний устрій на Україні". Текст цього розділу статті Л.обченка такий:

"В одвертому листі академіка М. Грушевського ми читаємо:

"Відродження XIX віку було орієнтування на селянську масу і від романтично-козакофільських настроїв наша історіографія перейшла вже в 1860 році (в працях Антоновича й Лазаревського) до цілком серйозного соціяльно-економічного студіювання історії України в аспекті історочного матеріялізму з орієнтуванням на історію селянської маси, на її інтереси й свідомість. Ця робота істориків ще недокінчена й селянська українська маса ще не доведена до повного літературного самовиявлення. А тим часом через повне усвідомлення селянства лежить шлях до відповідно й повно розвиненої робітничо-селянської України".

"Як бачимо з цієї цитати 'історіографія XIX віку орієнтувалась на історію селянської маси, на її інтереси й свідомість'. Більш того, тут стверджується, що ця робота істориків ще недокінчена. Ми не будемо довго зупинятись на тому, що все це робилося в аспекті

---

8. Панас Любченко появився на прилюдній сцені в першій фазі Великої Української Національної Революції в 1917-18 років, як активний член Української Партії Соціялістів-Революціонерів (УПСР). Він був членом Української Центральної Ради і в фракції УПСР у цім революційнім парляменті ішов разом з тією течією партії, яка рішуче заступала лінію збройної оборони проти воєнної інвазії Совєтської Росії в Україну. Любченко не пішов слідом деяких членів цієї фракції УПСР (як Михайличенко) і не залишався під російсько-совєтською окупацією, щоб там леґалізуватися, а відступив, разом з Державним Центром УНР, з Києва на захід до Житомиру, щоб звідти, перегрупувавши сили і зібравши нові, виступити з протиофензивою проти ворожої інвазії. Він увесь час цього періоду перебував разом з Державним Центром УНР і допомагав Президентові Грушевському в його працях. Автор цієї розвідки мав від проф. Никифора Григорієва ориґінальну групову фотографію Михайла Грушевського, разом з членами Уряду УНР перед ваґоном на станції в Житомирі, і на цій фотографії стояв у другім ряді, зараз за Грушевським, Панас Любченко. Він щойно в періоді гетьманату перейшов мутацію поглядів наліво, пристав до фракції боротьбістів під проводом Шумського, Полоза і інших та разом з ними в лютому 1919 року перейшов на другий бік барикади, на бік совєтської армії, і помагав їй проти УНР. Цим він скоро дослужився і, разом із Шумськими і іншими, удостоївся навіть призначення до уряду УССР. В 1926 році він явно стримів до ще вищої кар'єри і він її дослужився: став пізніше головою Совнаркому УССР, але добився того самого кінця, що й Скрипник перед ним: йому загрожував арешт і ліквідація — тому він сам застрілився.

'історичного матеріялізму'. Ясна річ, що 'в аспекті' орієнтування на інтереси й свідомість селянської маси аспект історичного матеріялізму є не більш і не менш як красне слівце.

"Що говорить нам ця настанова? Вона говорить нам про те, що академік Грушевський вважає (і це говориться в країні диктатури пролетаріяту, радянської влади й соціялістичного будівництва), що селянська маса не все про себе ще сказала, що інтереси її, як окремої кляси, ще треба виявити, що робота істориків, а точніше сказати політиків (бо коли не сказала, то за проводом когось вона ще має сказати), ще незакінчена.

"Щоб точно виявити значення цих тверджень, треба, перш за все, дати відповідь, що таке селянство, як певна соціяльна верства, в чому полягають його інтереси, чи становить воно окрему клясу й чи може селянство, як кляса, творити якусь окрему й самостійну політику, творити якийсь свій окремий 'самостійний устрій'. Ще Енгельс писав, що ми повинні відрізняти три основнних його групи: дрібного селянина, селянина, що поруч з веденням свого господарства змушений продавати свою робочу силу, — те, що ми звемо тепер незаможником; середню частину селянства, те, що ми відносимо до середняків; і вищу верству селянства, те, що зветься в нас тепер куркульством. Коли інтереси незаможника і середняка в разі перемоги найбільш передової кляси пролетаріяту є співзвучні з соціялізмом, коли незаможник і середняк в разі пролетарської революції можуть іти за робітничою клясою, то інтереси куркуля є абсолютно протилежними. Увесь його інтерес є співзвучний з інтересами розвитку капіталізму й буржуазної держави. Куркуль є такою частиною селянства, на яку спирається буржуазія, і яка при капіталістичному устрою намагається вести за собою все селянство на бьльок з буржуазною державою і з капіталістичною клясою".[9]

Ця клясова теорія П. Любченка спирається на одній брошурі Маркса і на доктрині Леніна, яких він цитує, як останню наукову інстанцію суспільних наук. Все те мало доказати, що однієї селянської кляси не було і бути не може, а замість однієї селянської кляси є нібито аж три: кляса незаможників, кляса середняків і кляса куркулів.

Це дуже плитка доктрина, коли вона засновує ознаки якоїсь суспільної кляси на заможності чи незаможності, а не на стосунку працюючих людей до засобів продукції. Якби так хтось хотів наслідувати Леніна і його учня Любченка та окреслював робітничу клясу лише на основі заможности і незаможности робітників, то вони

---

9. Див. передрук цієї статті в збірці *Будівництво Радянської України*, випуск перший, Харків, 1929, стор. 86 і наступні.

підняли б крик, що це неграмотність, бо клясу можна означити лише стосунком людей до засобів виробництва — чи вони є їх власниками, чи ні.

Вся ця теорія Леніна вигадана була виключно на те, щоб роздробити і розбити селянську клясу, що творила величезну більшість населення, та накинути їй диктатуру "пролетаріяту",, тобто диктатуру РКПб.

Любченко користується тією теорією Леніна, щоб обґрунтувати напад на Грушевського і його учнів. Далі подамо висновки Любченка з цієї фальшивої тези ленінізму.

Панас Любченко, навівши згадані тези Маркса і Леніна, з обуренням виступає проти Грушевського, стверджуючи, що вихвалювані Грушевським історики Антонович і Лазаревський та сам Грушевський "робили своє уставлення на селянську масу". Далі він розвиває свій напад на Грушевського так:

> "На сьогодні в Радянській Республіці ми діємо в умовах, коли пролетаріят стоїть на чолі селянства, об'єднує довкола себе бідняцьку й середняцьку його частину, вчить їх не оглядатись назад, бачити свої завтрішні інтереси, веде їх до соціялізму.
>
> "Середні шари, — дрібні купці, ремісники, селяни революційні, лише остільки, оскільки їм належить перехід до лав пролетаріяту, оскільки вони боронять не сучасні, а майбутні свої інтереси, оскільки вони залишають свою точку зору пролетаріяту" (Комуністичний Маніфест) Стати революційною силою селянство (незаможники, середняки) може тільки за проводом робітничої кляси.
>
> "Що значить при таких умовах заявляти про орієнтування на історію селянської маси та на її інтереси? Говорити про 'орієнтування' на 'історію селянської маси, на її інтереси й свідомість', як 'самостійної кляси', що виступала б не під проводом пролетаріяту, — це значить говорити про буржуазну демократію, це значить займатись дрібнобуржуазними мріями, а по суті підготовляти шлях для реставрування капіталізму. Селянство, як кляса, не може творити своєї власної історії, селянство може або під проводом буржуазії брати участь в утворенні буржуазної держави, або під проводом пролетаріяту йти шляхом соціялістичного будівництва. Говорити про селянство, як певну соціяльну верству, що творила б свою власну політику, — це значить не розуміти, що саме селянство не являє з себе єдиної маси.
>
> "Що значить заявляти, що робота істориків XIX століття не закінчена? Це значить розглядати сучасність не в аспекті історичного матеріялізму, а в аспекті дрібного буржуа. Це значить говорити про Радянську Україну, а на ділі користуватися з 'теорії безбуржуазности української нації' і повертати назад до

селянської буржуазної держави... Орієнтувати нас сьогодні на селянство — це значить відсувати на друге місце пролетаріят, проводиря незаможньої і середняцької частини селянства; це значить орієнтуватися на заможню куркульську частину селянства; це значить реставрувати на Україні політичну течію буржуазної демократії...

"Чи правильно ми сказали, що це значить відсувати пролетаріят на друге місце, позбавляти його провідної ролі, його ролі єдинопослідовної кляси, що може тільки вести працюючих до соціялізму? Абсолютно правильно. Той таки академік Грушевський, продовжуючи свого одвертого листа, пише:

"Досі брак відповідно розвиненої численної, міцної робітничої верстви становить дефект української національности, і тільки з ментом, коли вповні на 100% усвідомлена селянська маса почне заливати міста України, — досі ще так мало українські, їх фабрики, шахти, порти, буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріят і не підпадати русифікації в його рамках, — тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту й завершеність і з повною силою розвинеться орієнтація на верству робітничу.

"Виходить, — продовжує Панас Любченко — ми рано розпочали пролетарську революцію на Україні. Виходить ми рано зорієнтувались на робітничу верству, а робітнича верства на себе, коли взяла владу в свої руки, коли приступила до організації соціялістичної держави. Академік М. С. Грушевський пропонує нам зачекати: робітнича кляса трошки ще розвинеться, особливо коштом українського селянства, 'національно' себе усвідомить і тоді вже він обіцяє орієнтуватись на верству робітничу.

"А до того часу? А до того — орієнтація на верству селянську. Мусимо додати, що на верству селянську з відсуненням пролетаріяту орієнтується не один академік Грушевський. Ми не знаємо, чи приємно йому бути в компанії галицьких націоналістів, що рішуче виступають проти Радянської України..."[10]

Таким способом Панас Любченко, ще за чотири роки перед головною офензивою окупаційної влади проти Грушевського, дав ворогам України обґрунтування на те, щоб обвинувачення проти нього було ніби слушне.

Головне розходження між позицією Грушевського і позицією панівної окупації схопив Любченко в основі правильно. На диктатуру чужої комуністичної партії в Україні, як нібито аванґарду пролетаріяту, під національним оглядом у більшості чужого, Грушевський ніколи не годився давніше і не погодився ніколи під тиском диктаторської чужої

10. *Будівництво Радянської України*, випуск перший, Харків, стор. 87-88. Правопис оригіналу. *Ред.*

влади після свого повороту до Києва. Власне, цей момент є головним у його життєписі і огляді його діяльности того часу.

І саме цей момент цілком поминає офіційна біографія і оцінка діяльности Грушевського в совєтському історичному насвітленні.

ДЕЯКІ МАТЕРІЯЛИ ПРО БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ НАСТУП НА ГРУШЕВСЬКОГО

(Упорядкував Матвій Стахів)

I

БОЛЬШЕВИЦЬКЕ ОСКАРЖЕННЯ ПРОТИ ГРУШЕВСЬКОГО НА ҐРУНТІ ВУАН

"Всеукраїнська Академія Наук" у Києві, після свого перетворення з незалежної установи науки, якою була створена ще за гетьманату Українська Академія Наук, большевичилася, разом з припливом урядових фондів і вивищенням матеріяльного забезпечення академіків і всіх співробітників крок-за-кроком. Давній дух незалежности і гідности науки слабшав, бо ті старші і спеціяльно молодші науковці, які прагнули вищої кар'єри, йшли у всьому на руку окупаційному московсько-совєтському режимові в його "українізованій" тодішній формі. На сором для академічної установи обирано як дійсних членів Академії, тобто на академіків, таких партійних діячів, які не заслуговували бути навіть молодшими співробітниками Академії. Тоді то обрано академіком, між іншими такими партійцями, комісара Володимира Затонського.

Затонський, згідно з директивою партії щодо нищівної розправи з українською національною культуруою і її творцями, розпочав атаку на ґрунті самої Академії ще в 1931 році. В січні 1931 року він виступив на сесії ВУАН з довгою доповіддю, яка була фактичним актом оскарження проти всіх українських національних науковців. Ця доповідь потім появилася друком у виданні ВУАН окремою книжечкою, яка охоплює 53 сторінки друку вісімки. [1]

---

1. Акад. В. П. Затонський: "Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму", Доповідь та заключне слово на січневій сесії ВУАН, Видавництво Всеукраїнської Академії Наук, Київ, 1934.

Ні в заголовку, ні в тексті нема мови про дату цієї доповіді, крім зазначення,

З неї тут треба навести наперед засадничий погляд панівного режиму на українську культуру, щоб було ясно, чому саме тоді Затонський офіційно розпочав атаку на М. Грушевського і тим дав кар'єристам гасло на академічному ґрунті приєднатися до тієї атаки як на самого Грушевського, так і на його історичну школу.

Найважливіші уступи з доповіді акад. В. Затонського такі:

> "Національна формою культура — це не лише мова, не лише переклад будь яких культурних здобутків національною мовою, а розвиток певної культурної спадщини на тлі тої спільності, що зветься нацією. Проте, не все, далеко не все із спадщини ми сприймаємо. Ми якраз не консервуємо тих застиглих особливостей, не фетишуємо окремішностей. Навпаки, ми сміливо переробляємо, тим паче, що перероблюється особливо швидко в епоху революції 'своєрідний національний характер' тих носителів культури. Ми будуємо культуру соціялістичну, носителями якої є українські пролетарі — ударники індустрії, ударники колгоспного будівництва, оті бригадири..." [2]
>
> ..."Ось у чому в творенні української культури ми розходимося з тими, що намагаються протягти безперервну 'золоту нитку' від великокняжої Київської України-Русі, через Петра Могилу, батька Хмельницького до Центральної Ради, імперіялістичної інтервенції і до наших часів. Ось чому так підозріло доводиться ставитись до так званої 'україніки'...
>
> "Ось акад. Грушевський, усім нам відомий. Ми знали, що в минулому від близькості до російських кадетів, від обмеженої культурницької автономії він перейшов до повного відокремлення 'від навали большевизму' з орієнтацією на Західну Европу в особі німецького імперіялізму. Ми знали, що він був одним з найвидатніших ідеологів німецької окупації 1918 року. Ми знали, що його несподівані 'ліві' позиції 1917 року — очолювання партії українських есерів — були тактичним маневром, бажанням тримати на буржуазних шляхах розбурхану селянську стихію. Ми знаємо, що його, як і інших теоретиків буржуазного націоналізму — теорія безбуржуазності української нації, кваліфікація всього

що вона була виголошена на "січневій сесії" ВУАН. Проте, в бібліографічно-цензорській замітці на останній сторінці книжечки зазначено дату, коли саме "здано до друкарні" рукопис: 3-го березня 1931 р. З того треба зробити висновок, що ця сесія була в січні 1931 року. Для характеристики стосунків і тактики щодо публічної кампанії проти Грушевського треба додати, що по прочитанні цієї доповіді на ґрунті ВУАН її не публікували цілих три роки, аж до 4 квітня 1934 року, коли "підписано до друку". Це знак, що щойно по трьох роках уважав режим достатньо приготованим ґрунт для того, щоб уже публічно, поза Академією, почати наступ на всю українську науку.

2. Стор. 3 цит. публікації. Всюди в цитатах збережений правопис оригіналу. *Ред.*

селянства, разом з куркулями, 'трудовим селянством' була теж необ'єктивним висновком історика-дослідника, а викликалась потребою буржуазних елементів української нації збити під своїм керівництвом 'єдиний національний фронт' проти пролетарської революції...

"Радянська ж влада дає йому повну змогу займатися науковою роботою. Проте й далі він намагається тягти 'безперервну золоту нитку українського національного життя, українську національну роботу від великих фундаторів української культури і науки Антоновича, Костомарова... '[3]

"В Академічному журналі *Україна* (1928, кн. 5), характеризуючи Антоновича, він писав, як той 'волів би бути в пеклі з українцями ніж з великоросами чи поляками в раю.

"Грушевський в тій же статті закликає широко популяризувати Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів 'національного відродження'. Так в умовах перемоги інтернаціональної пролетарської революції Грушевський використовував леґальні можливості, щоб розпалювати найбрутальніший націоналізм, протиставляти один народ другому, обвинувачувати трудящі маси великоруського народу в тих насильствах, які творили над народами колоній ганебної пам'яті царат, руські поміщики, руська буржуазія.

"Чому в 1927 році Грушевський згадав, як ставився Антонович до російського народу? Хіба ті, що гнітили Україну, тепер живуть?.. А він, бачте, за наших часів розпалював ненависть одного народу до другого, так ніби то російський пролетар чи селянин, а не цар та буржуазія гнітили Україну, — адже винен він так само, як винен український колгоспник у тому, що Грушевський укупі з Винниченком продавали Україну німецькому капіталові.

"Таку саму лінію, як до Антоновича, проводить Грушевський і до Костомарова, перетворюючи його в 'батька нової України' (догадайся якої!).

"Так само в 1927 році в тому ж журналі *Україна* (кн. 23) з приводу 25-ої річниці смерті Лазаровського Грушевський вважає за своєчасне згадати, як він і його учні спростували 'односторонню' характеристику Лазаревським старшинської верстви.

"... Всупереч висновкам Лазаревського Грушевський ставить собі за мету довести, що інтереси особистого збагачення і кар'єри не пошкоджували їй (старшинській верстві часів гетьманщини XVIII сторіччя) вести політику державну, послідовну і витриману.... Політика ця не позбавлена була інтересів людності та її оборони".[4]

---

3. *Ювілей акад. Грушевського;* стор. 21, видання Ювілейної комісії, 1927 р. [цитовано в Затонського].

4. *Україна*, кн. 23, стор. 13. Цитовано в Затонського.

"Отже тепер Грушевський уважав за вчасне реабілітувати гетьманську старшину. Це, безперечно, не випадково. Таке тлумачення суперечить історичним фактам, але це для 'вченого історика' — дрібниця. Він цей метод свій розшифровує, пишучи в 1926 році:

"Щоб розмахати — грубо висловлюючись — енергію культурного життя, щоб затримати обивательську масу — всюди схильну сунутись по похилій площі найменшого супротивлення... треба... звернутися не тільки до засобів раціоналістичних аргументів: від логіки й реального інтересу, але також до засобів емоціональних: підогрівання національних настроїв і почувань, перебільшування їх засобами уяви, фантазії, ідеалізованими образами минувшости".[5]

"Коли розглядаєш його [Гршевського] твори, то бачиш, що цей вислів його не випадковий. Він дуже й дуже часто брутально перекручував для тих самих націоналістичних емоцій справжню історію. Дослідники можуть легко упевнитись в цьому, аналізуючи 'об'єктивність' висвітлювання Грушевським і його школою, приміром, Хмельниччини, Запоріжжя і т. ін.

"... Цікаво, що той же Грушевський в ювілейній промові 1926 року дає таке гасло:

"...Ми, що стали на цей шлях давніш, і ті, що тепер стають на цей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою це завдання, — закінчення формації української національності, утворення свідомої української робітничої верстви через повне завершення культурного циклу роботи для села.

"Хто є ті, що тепер стають 'на цей шлях' — сказано туманно. Але ясно, що 'ми' — Грушевський — і нині проводимо свою стару лінію і хочемо виховувати 'національну свідомість пролетаріяту' через повне завершення культурного циклу роботи для села"...

"Акад. Грушевський намагається здійснити свою програму хуторянської куркульської культури. Це він робить свідомо і не він один — таких в Академії було чимало.[6]

II

АКАДЕМІКИ УХВАЛЮЮТЬ РЕЗОЛЮЦІЮ З ОСКАРЖЕННЯМ ГРУШЕВСЬКОГО

Довга оскаржуюча доповідь комісара і академіка Володимира Затонського, наведена вище, була виготовлена перед пленарною

---

5. *Україна* 1926, кн. 4, стор. 50. Цитовано в Затонського.

6. Затонський, там же, стор. 30-35. Зверніть увагу на слово "було". Це знак, що в часі промови Затонського в січні 1931 року вже декого з українських академіків заарештували.

сесією ВУАН у січні 1931 року. Присутні академіки "на вискоки" прийняли висновки Затонського "гучними довготривалими оплесками", як зазначено в офіційній публікації Академії (на стор. 46). Після того всі льояльні чи пак бажаючі виявити свою льояльність до совєтської влади академіки ухвалили довгу резолюцію в дусі цієї доповіді і проголосили її в згаданому виданні ВУАН "до всіх наукових робітників Радянської України". Вона охоплює 8 сторінок друку вісімки. З неї тут наведемо характеристичні місця:

"Зростаючи на новому грунті соціялістичних стосунків, служачи пляновим потребам великого соціялістичного будівництва, звільнена від пут реакційних світоглядів і методологій, тісно пов'язана з науковою роботою братніх республік і Радянського Союзу в цілому, наука Радянської України набула можливості безмежного розвитку й розквіту.

"У світлі цих фактів повстає у всій своїй брехливості й підлості той наклепницький похід, що його ведуть проти Радянської України контрреволюційні українські націоналісти, які перебувають на службі в чужоземних інтервентів, що мають плян відірвати Радянську Україну від Радянського Союзу і перетворити її на свою колонію.

"Трудящі маси України добре знають і пам'ятають цих зрадників народу, які під оманними гаслами 'національного визволення' приводили в Україну кайзерські і польські війська і до останнього часу вели підривну контрреволюційну та шпигунську роботу.

"Контрреволюціонери-націоналісти, непримиримі вороги робітничого класу і трудящого селянства, весь цей єдиний фронт від Петлюр, Винниченків, Грушевських, Левицьких, Коновальців, Скоропадських та Баданів, Шумських, Солодубів — всі вони намагались одягти на українські трудящі маси ярмо поміщика та капіталіста...

"Тільки братня спілка українських і російських робітників та селян, тільки братня спілка трудящих усього Радянського Союзу дала змогу викинути інтервентів з України і викрити їхніх безпосередніх аґентів — українських націоналістів.

"... Контрреволюційні націоналістичні елементи пролізли до Всеукраїнської Академії Наук і проводили там свою підривну роботу, гальмуючи і зриваючи розвиток наукової діяльности Академії. Звільнення ВУАН від цих контрреволюційних, ворожих справі науки і робітничого класу елементів дає змогу ще більшого розвитку наукової думки, досягнення ще більших наукових наслідків...

"Всеукраїнська Академія Наук закликає всіх наукових робітників Радянської України дати непримирену відсіч усім тим, хто посмів би отрутою націоналізму розкласти свідомість трудящих і хоч би найменшою мірою послабити зв'язок України з

Радянським Союзом, — твердинею соціялізму і трудящого людства".

Кінчається ця резолюція "славою":

"Сесія Всеукраїнської Академії... шле палке привітання випробуваним керівникам большевиків України — тт. В. Коссіору та Постишеву.

"... Хай живе велика партія Леніна-Сталіна, — організатор перемог!

"Хай живе великий улюблений проводир усього передового людства — тов. Сталін!"

Ця резолюція була прийнята одноголосно всіми присутніми академіками. Але для більшої поваги текст резолюції був підписаний кожним академіком власноручно і факсиміле цих підписів були оповіщені, разом з доповіддю комісара акад. Затонського, Академією в окремій брошурі. Підписів було разом 36.[7]

Серед підписів нема цілого ряду академіків, які не брали участи в цій сесії в січні 1931. Цілком натурально, що нема там підпису Михайла Грушевського. Для деяких академіків, академічних співробітників і письменників вже від 1928 року було звичайним явищем у випадку, коли партія висувала обвинувачення в якімсь націоналістичнім ухилі, каятись і обіцяти поправу в надії, що партія помилує і обдарує своїми милостями. Цей модус загніжджувався також серед науковців. Як тільки проти даного науковця партія висунула критику його дотеперішньої праці, дана особа в бажанні дальшої кар'єри швидко каялася і звичайно кар'єра була запевнена, особливо тоді, коли після каяття дана особа ще й нападала на іншого науковця, немилого для партії.

Не один із таких українських науковців, побачивши, що партія люто нападає на Грушевського, нашвидку відмежовувавсь від нього і оголошував себе нагло вірним ленінцем-марксистом, льояльним до директив партії. Після депортації Грушевського з Києва, в "Записках" Академії появилися покаяні заяви одного науковця того змісту, що він "в попередній дослідно-педагогічній роботі провадив буржуазну націоналістичну концепцію українського історичного процесу". Після виступу Затонського в Академії в січні 1931 року, вже в грудні 1931 року цей "покаянник" виступив із студією "За марксівську методологію в історичній науці"...

Річ ясна, що комісар Затонський, призначений для чистки ВУАН від "буржуазного українського націоналізму", не мав бажання розпочинати

---

7. Затонський, *там же.* Вгорі на титуальній сторінці є фірма: "Всеукраїнська Академія Наук. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!" Наведені вище цитати містяться на стор. 58-61.

з Грушевським академічний диспут, бо знав, що він для того замалий. Тому він подбав, щоб ҐПУ депортувало академіка з Києва вже в 1930 році, не розголошуючи свойого акту. Він "судив" Грушевського позаочно, бо так тоді з правила судило й ҐПУ.

Серед підписів академіків ВУАН під резолюцією нема також підписів таких визначних академіків, як Сергій Єфремів і Агатангел Кримський. Нема сумніву, що коли б вони були присутні на цій сесії ВУАН, то відмовилися б голосувати за таку резолюцію і не дали б своїх підписів. Проте, Сергій Єфремів та інші академіки й співробітники ВУАН були заарештовані ще в серпні 1929 року за приналежність до Спілки Визволення України (СВУ). Нагінка на українських діячів науки й культури йшла тоді повним ходом, в ім'я духової капітуляції цих діячів перед генеральною лінією Всесоюзної Комуністичної Партії, а у випадку непослуху, — багатьох із них ліквідували фізично. В 1930 році відбувся показовий процес проти академіка Єфремова і СВУ, на якому засудили її членів, як і членів СУМ, на тюремні кари. Щодо академіка Кримського, то він з часу заснування Української Академії Наук був згідно із її статутом, обраний "невідмінним секретарем". У зв'язку з наступом на українську науку й культуру совєтська влада усунула його з цього становища в 1929 році і наказала йому "стушуватись". Тим то він не брав участи в сесіях ВУАН.

III

СОВЄТИЗОВАНА АКАДЕМІЯ ВИКЛИНАЄ ГРУШЕВСЬКОГО І ЙОГО ІСТОРИЧНУ ШКОЛУ.

Усунувши Грушевського, Єремова, Кримського, Дурдуківського і всіх співробітників Академії, які визнавали схему історії України накреслену Грушевським, і які позитивно її розвивали, незалежно від лінії московщення, диктаторська партія цілковито совєтизувала саму Академію. В ній залишились лише ті учені, які або явно каялись за свої "буржуазно-націоналістичні прогріхи" у співпраці з історичною школою Грушевського, або мовчки підкорилися директиві Москви в справі московщення України.

Резолюція січневої сесії ВУАН в 1931 році була зовнішнім виявом факту, що ВУАН є вже совєтизована. Проте, це була лише резолюція. Треба було на догоду московського партійного центру ще практично поборювати самостійність української культури і тим самим самостійність українського народу з передісторичних часів — "також науковими" публікаціями Академії в усіх ділянках науки. Наведемо кілька яскравих прикладів.

Резолюція ВУАН із засудом української національної науки не опублікували негайно. Це сталося з тактичних мотивів: Академія мала бути совєтизована й большевичена без шуму й гомону, щоб не викликати спротиву в масах народу. Її опубліковано аж у 1934 році, коли совєтизація Академії була доконана і коли Грушевський догоряв на вигнанні з України, а Єфремів і його співробітники — в тюрмах. Відразу ж того самого 1934 року ВУАН опублікувала довгу учену "студію" у своїх "Записках", в якій нібито вченим способом оправдувано дотеперішню ліквідацію згаданих українських учених і закликувано до повної ліквідації "історичної школи Грушевського" в особах визнавців самостійности української нації і її культури.

У цих "Записках" згадана "студія" вихваляла директиву партії, яка звертала увагу на те, що "на Україні тепер головна небезпека є місцевий націоналізм", бо він має плятформу "відриву України від СССР". Історичну школу Грушевського ця "студія" називає "фашистською історичною школою Грушевського".

IV

АКАДЕМІЯ УССР ПРО М. ГРУШЕВСЬКОГО В ШКІЛЬНИХ КНИЖКАХ

Михайло Грушевський і його історична школа, хоча фізично знищені, далі лякали Москву і її окупаційний режим в Україні своїм непоборним ідейним впливом. Це видно з усіх "учених" і чисто партійних публікацій у дальших роках після фізичної смерти М. Грушевського. Тут треба зацитувати видану Академією Наук УССР окрему книжку для вищих курсів середніх шкіл. Зробити це треба було, щоб саме ця книжка була поширена в сотнях тисяч примірників, як навчальний підручник для учителів і учнів середніх шкіл.

Книжка має назву: *Історія України. Короткий нарис.* [8] Цей підручник є колективною працею 6 старших і молодших співробітників Академії. Про звичаї, які панували й панують у таких збірних працях совєтської Академії, найліпший образ дасть нам уривок із передмови до цього підручника історії:

> "Ця книга являє собою спробу систематизованого викладу історії України, починаючи з найдавніших часів і кінчаючи

---

8. Наголовок книги такий: *Академія Наук УРСР. Інститут історії України. Історія України. Короткий нарис.* Київ, 1940. (Усіх сторінок 411).

періодом завершення будівництва соціялістичного суспільства і поступового переходу СРСР до комунізму. Книга призначається для учнів старших класів середньої школи та для самоосвіти".

"Фразу про систематизований виклад історії України" треба розуміти так, що це була нова спроба, після давніших, систематичного фальшування історії України від найдавніших часів по останні роки перед виданням книги. Завданням авторів ученої бриґади було не шукати зображення історичної правди, а пристосування історичної правди до вимог марксівсько-ленінської генеральної лінії панівної партії. Про це ми читаємо таке відкрите визнання цих колективних авторів:

> "Книга є колективною працею авторської бригади Інституту історії Академії Наук УРСР. Основним завданням, яке поставила собі авторська бригада, було показати на основі марксистсько-ленінської методології історичний процес, який закономірно веде до перемоги соціялістичної революції... Інститут уважає, що ця колективна праця повинна покласти край антинауковим твердженням і 'теоріям' буржуазно-націоналістичних істориків про безклясовість, безбуржуазність українського історичного процесу".

Не будемо тут спинятися довше над тим, як ця учена бриґада істориків систематично викривляла правдивий історичний процес українського народу від найдавніших часів і зокрема в часі відновлення його суверенної державности в формі Української Народної Республіки. Державотворчу працю Української Центральної Ради під проводом Михайла Грушевського, С. Єфремова і Володимира Винниченка совєтська бриґада істориків представляє як контрреволюцію", а Армію УНР називають ці совєтські історики "петлюрівськими бандитами". [9]

Нашим завданням є звернути увагу на спосіб марксівсько-ленінського фальшування історії побуту М. Грушевського під совєтською окупаційною владою після його повороту до Києва в 1924 році. Про це в цім шкільнім підручнику Академії читаємо таке:

> "... Успіхи в проведенні ленінсько-сталінської національної політики на Україні були досягнуті в нещадній боротьбі з усіма, хто намагався зірвати справу большевицької українізації у боротьбі проти буржуазних націоналістів, підтриманих всією контрреволюцією, в тому числі і троцькістами; всі вони намагалися використати українізацію в інтересах укріплення позицій буржуазії, відірвання України від СССР, відновити владу поміщиків

9. Стор. 297 і 304.

і капіталістів і перетворити Україну в колонію імперіялістичних держав.

"Розбиті й позбавлені своєї виробничої бази, буржуазно-куркульські елементи продовжували боротьбу проти диктатури пролетаріяту і її керівної сили — большевицької партії. Дворушницьки маскуючись, залишки контрреволюційних націоналістів 'тихою сапою' намагалися зірвати переможне соціялістичне будівництво. Вони робили ставку на іноземну інтервенцію. Сіючи національну ворожнечу, контрреволюційні буржуазні націоналісти прагнули розірвати єдність і братерську дружбу народів СРСР. Натхненники нової тактики розбитих буржуазно-націоналістичних елементів були старі ватажки української контрреволюції — Винниченко, Грушевський, Шаповал. Залишки розбитих українських націоналістичних партій (українських есерів, соціял-демократів, соціял-федералістів і ін.) були зв'язані з замаскованими куркульсько-петлюрівськими елементами на Радянській Україні. Окрилене активізацією цих елементів знов підняло голову і українське націоналістичне контрреволюційне охвістя за кордоном,[10] як наприклад, відомий петлюрівський кат і вішатель київських робітників Коновалець, митрополит і поміщик граф Шептицький, царські генерали й поміщики Скоропадський, Полтавець-Остряниця і ін.

"Але марні були спроби відживаючих капіталістичних класів. Під керівництвом комуністичної партії український народ завдав нищівного удару контрреволюційному буржуазно-націоналістичному охвістю. У березні 1930 р. органами ДПУ в Харкові була розкрита контрреволюційна організація українських есерів, яка протягом тривалого часу провадила шкідницьку роботу в сільському господарстві.[11] В цьому ж році відбувся судовий процес над контрреволюційною націоналістичною організацією — 'Спілкою Визволення України' (СВУ), очолюваною колишнім петлюрівськими міністрами Єфремовим,[12] Ніковським, Чехівським, які, будучи зв'язані з імперіялістичними державами, ставили своїм завданням відновлення капіталізму на Україні. Незабаром, в 1931 році, була викрита контрреволюційна організація під назвою 'Український Національний Центр', на чолі якої став М. Грушевський. Повернувшись на Радянську Україну 'для чесної праці', М. Грушевський умовився з російськими кадетами і есерами, грузинськими меншевиками і білоруськими націоналістами про спільні дії, спрямовані на повалення

10. Зверніть увагу на "академічне" кваліфікування політичної діяльности немилих совєтській владі осіб висловом "охвістя". *Ред.*

11. Це твердження ҐПУ було чистою вигадкою, про що мусіла бриґада совєтських істориків дуже добре знати. *Ред.*

12. Академік С. Єфремов ніколи не був міністром у часі, коли С. Петлюра був членом або головою Директорії УНР. *Ред.*

Радянської влади і на віддачу України в кабалу польським панам...

"Нещадно громлячи контрреволюційне кубло, комуністична партія большевиків України під керівництвом ЦК ВКПб і особисто тов. Сталіна викрила й розторощила націоналістичне угрупування в КПбУ, очолюване Скрипником, який ще в 1923 р. виступив проти утворення СРСР. Буржуазно-націоналістична позиція Скрипника відбивала незадоволення відживаючих капіталістичних класів України режимом диктатури пролетаріяту і була спрямована на послаблення господарських, державних і, культурних зв'язків України з іншими республіками Радянського Союзу, на відрив української мови від російської, на сприяння контрррреволюційній роботі українських буржуазних націоналістів, російських білогвардистів і іноземних інтервентів, які намагалися відірвати Україну від СРСР..."[13]

Все, що вчені совєтські історики написали в цім академічнім виданні, є свідомою фальшивкою, якщо йдеться про подані в згаданім підручнику революційні організації проти окупаційної влади в Україні в роках 1920-1931. "Спілка Визволення України" під проводом акад. Єфремова мала цілком інший характер, як подано в підручнику бриґади совєтських істориків. Це загально відомо, і тому тут непотрібно ніяких коментарів.

Ніякої підпільної організації УПСР у тому часі не було. Все, що написане в підручнику про таку "організацію есерів", є звичайною вигадкою.

Бриґада совєтських істориків знала дуже добре, що все, що вона написала про "Український Національний Центр" під проводом Грушевського, є суцільною неправдою. Кожний громадянин, що вміє критично думати, спостереже доказ про вигадку совєтських істориків на спілку з совєтською політичною поліцією таки в тім їхнім оповіданні. Якщо б справді ДПУ викрило будь-яку підпільну організацію під проводом Грушевського, то тоді вже в 1931-шому році був би проведений суд над ним і широким колом учасників тієї організації, яку називає це оповідання. В даних умовах совєтського життя не могла б влада задовольнитися лише депортацією "ватажка" революційної орагнізації, а присудила б йому "найвищу міру кари", тобто кару розстрілу.

Вся ця історія була вигадана щойно по смерті Грушевського, щоб в українській громадській думці хоч трохи оправдати заслання його до Москви і пізнішу нагінку на всю його історичну школу.

Ми знаємо з довірочної заяви Грушевського, складеної в Бадені в осени 1923 року, що Грушевський відкидав усяку підпільну

---

13. *Там же*, стор. 368-369.

організацію під совєтською владою. Він орієнтувався на скору світову війну, воєнну поразку совєтської деспотії і автоматичну всенародну революцію проти цієї деспотії в моменті рішальної поразки.

Тут треба додати, що він тоді ляпідарно в розмові зі Стаховом сказав:

> "В умовах тоталітарної влади можлива лише одно-особова конспірація. Її ніхто зрадити не може. А кожний хай робить самостійно те, що вважає за конечне для національного добра, без оперних революційних обрядів у традиційних конспіраціях".

Нове академічне видання життєпису М. Ґрушевського за час його побуту після повороту до Києва *Український історичний журнал,* (ч. 11, 1966) дипломатично промовчує цілу давніше вигадану історію. Було неможливо тепер її відігрівати, бо ж Скрипник у міжчасі був регабілітований як найнадійніший патріот тісного об'єднання України з Московією під владою єдиної комуністичної партії.

V

УСТІЙНЕННЯ ВИГАДОК ЯК ФАКТІВ.

Все те, що наводив "академік" Володимир Затонський у своїм обвинуваченні проти дійсної української науки у Всеукраїнській Академії Наук і зокрема проти академіка Михайла Грушевського, ще є вершком академічного "діялогу" у порівнянні з методами Політичного Бюра КПбУ. Політичне Бюро КПбУ це була найвища установа окупаційної влади в Україні. Ця установа була безпосереднім центральним виконавчим органом директив суверенного владного органу на увесь Совєтський Союз: Політичного Бюра Російської Комуністичної Партії большевиків, що тоді вже прийняли назву Всесоюзної Комуністичної Партії.

Політичне Бюро КПбУ при допомозі терористично-поліційної централі ("Ґосударственное Політіческоє Управленіє", ҐПУ) вигадало теорію, нібито при кінці 1920-их років діяла активно Українська Військова Організація (УВО) на теренах УССР. Ця організація, мовляв, мала своїх членів у різних совєтських урядових установах. Цій УВО нібито патронував народний комісар (міністер) Микола Скрипник. Вона нібито діяла також на ґрунті Всеукраїнської Академії Наук і що цю програму УВО мала б виконувати також вигадана в ҐПУ революційна організація під проводом академіка Михайла Грушевського, під назвою

"Український Національний Центр". Все те було вигадане для того, щоб провести плян московського Політбюра: знищити провідну українську інтеліґенцію, все одно, чи хтось діяв, як член партії, чи був безпартійний.

Згідно з цим пляном, заарештовано масу українських культурних діячів. В закамарках ҐПУ, в камерах тортур психічного і фізичного терору, їм запропонували готові "свідчення" і вони під терором їх підписували. Таким способом Політбюро КПбУ мало вже готовий "матеріял", щоб оправдати ліквідацію культурних діячів взагалі, а також щоб виправдати цілковиту руїнницьку переміну Всеукраїнської Академії Наук на партійну установу, з одного боку, і при тому обґрунтувати знищення "школи Грушевського", з другого боку.

VI

ВИМУШЕНІ СВІДЧЕННЯ УВ'ЯЗНЕНИХ ГРОМАДЯН ПРО УВО І ЇЇ ПРОГРАМУ У КУЛЬТУРНІЙ ДІЛЯНЦІ.

З доручення Політбюра КПбУ всю ту вигадану історію представила всій партійній організації Т. Постоловська в органі Центрального Комітету КПбУ, *Большовик України* за квітень 1934 року. Ця стаття охоплює 24 сторінки друку великої вісімки.[14] Стаття подає вимушені свідчення різних в'язнів: академіків, як д-р Михайло Лозинський, і багатьох адміністративних урядовців у різних совєтських установах. Для точнішої інформації про методи боротьби совєтсько-московського окупанта проти українського культурного руху і його носіїв подаємо тут характеристичні місця із цих свідчень, поданих у статті Постоловської.

Іванові Демчукові приписує вигадка Політбюра таке свідчення:

"УВО не могла б так широко розгорнути своєї організаційно-політичної роботи на Радянській Україні, коли б вона тут не знайшла відповідних умов, тобто всебічної підтримки з боку інших контрреволюційних націоналістичних організацій і груп. Усі ці групи, особливо колишні боротьбісти, колишні члени УКП, УСД, УСР, УВО, складали єдиний націоналістичний бльок.[15]

---

14. Див. цитований журнал, стор. 47-70.

15. Там же, стор. 52. Скорочені в ориґіналі назви партій фактично були такі: Українська Комуністична Партія (УКП); Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія (УСДРП); Українська Партія Соціялістів-Революціонерів (УПСР)

Треба тут завважити, що автор цієї студії знав добре особисто згаданого вище Івана Демчука з Праги і Відня, заки він виїхав до УССР. Він ще від початку

Другий подібний совєтський урядовець, Ерстенюк, нібито свідчив у доповненні до заяв Демчука таке:

> "Уже з самого початку переїзду активу УВО з-за кордону на Радянську Україну Скрипник був оточений активними членами УВО, всі систематично впливали на нього в націоналістичному дусі. Я особисто в розмовах з членами УВО, використовуючи мою близькість до Скрипника, намагався популяризувати його як єдину людину, справжнього українця, здатного до творчої роботи по відродженню України".[16]

Свідчення Ерстенюка призначені спеціяльно на компромітацію комісара Скрипника і для оправдання пізнішої його ліквідації не лише політичної, але й фізичної. Він, зрештою, після арештів його урядовців знав наперед, чому це зроблено, бо ж давніше він сам очолював систему терору ЧК в Україні, як комісар юстиції. Тому він не чекав, заки його арештують і в підвалах зліквідують, а застрілився сам.

Багато подібного свідчив також секретар Скрипника, д-р Бадан, якого ув'язнено, разом з іншими урядовцями цього комісаріяту. Постоловська наводить заяву Скрипника про Бадана в тому часі, коли Бадана виключено 1929 р. з партії. Скрипник наполягав, що це сталося неслушно, бо Бадан добрий большевик-комуніст. Скрипник тоді на засіданні провірочної комісії говорив про Бадана:

> "Бадан, як комуніст, завжди боровся проти троцькізму, шумськізму, волобуєвщини, дуже багато працює над собою і вчиться, і є витриманим партійцем і культурним членом партії. Слід таких, як Бадан, який приносить велику користь партії, безумовно залишити в лавах партії".

1920 року був активним комуністичним діячем серед студентів і гостро поборював не лише перші гурти націоналістів, але також усі українські демократичні групи. Особливо завзято він поборював усі українські соціялістичні угрупування. Коли була заснована УВО і коли вона відкрила свої закордонні станиці, то Демчук, не перебираючи в засобах, поборював і саму УВО, і її діячів. Це рішуча неправда — його "свідчення" нібито він належав до УВО.

16. Також Ерстенюка автор цього огляду знав добре особисто. Це був мало здібний комуністичний поплентач, одружений з німкою і далекий від усякого суспільного життя. Задля кар'єри він дав себе переконати в акції "повороту на родіну і поїхати на працю урядовця в комісаряті Скрипника. Напевно в умовах УССР він стояв далеко від внутрішньопартійних суперечок і ще далі він усякого українського національного руху в УССР.

Треба додати, що в 1966 році Скрипника панівна партія офіційно регабілітувала, а видання різних урядових газет і журналів з нагоди народин у 1967 р. його розхвалювали, як найщирішого совєтського патріота. Обвинувачення проти нього в 1934 році тепер названо фальшивими. Посередньо тим способом тепер признано, що свідчення ув'язнених також в інших справах були фальшивими.

Цей інцидент з Баданом і його членством у партії власне став цвяхом до політичної труни Скрипника. Ув'язнений Бадан попідписував найбільші обвинувачення проти Скрипника, і коли Скрипник про це довідався, то це було останньою спонукою до самогубства.[17]

VII

РОСІЙСЬКА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ БОЛЬШЕВИКІВ І ЇЇ АГЕНТИ В УКРАЇНІ ПРОТІВ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Орган Центрального Комітету Комуністичної Партії большевиків України (КПбУ), який був ввесь час сліпим знаряддям Російської Комуністичної Партії большевиків,[18] в числі за травень-червень 1934 року дав гасло до явного нищення історичної школи М. Грушевського.

З доручення ЦК КПбУ з'ясував цілий плян Ан. Сенченко в окремій статті, яка ніби обґрунтувала ту боротьбу. В розділі цієї статті під наголовком "Український націоналізм — головна небезпека на Україні" Сенченко дав такий перегляд цієї боротьби в минулому:

> "КПбУ має славетну історію розгрому українського націоналізму..
>
> "КПбУ, керована Центральним Комітетом ВКПб, розгромила озброєну українську контрреволюцію — Центральну раду, Директорію, гетьманщину й інші, що були знаряддям української буржуазії і поміщиків в їх боротьбі проти пролетарської революції, за буржуазно-поміщицьку Україну, підкорену міжнародному імперіялізмові...
>
> "КПбУ викрила й розгромила цілий ряд українських контрреволюційних організацій — СВУ тощо...
>
> "КПбУ, керована тов. Кагановичем, викрила й розгромила націоналістичну аґентуру в лавах партії — шумськизм, хвильовизм,

---

17. Підписання вимушених свідчень у камерах тортур є питанням міцности нервів і волі супрти фізичних терпінь і психічного терору. Одні витримають і не підпишуть, другі не витримають. До тих стероризованих належать усі свідки, на яких покликаються матеріяли ҐПУ в 1934 році. Бадана автор цих рядків знав особисто від січня 1920 року. Він уже тоді був членом УКП. Він думав, як видно було з його поведінки, по-більшовицькому і національними проблемами України не переймався цілком. Тоді ж заарештовано в Харкові і в інших містах також багатьох інших "поверненців" до УССР. Про їх свідчення нічого не оголошено. Це доказ, що вони витримали і фальшивих свідчень не підписали.

18. В 1924 році вона перезвалася на "Всесоюзну Комуністичну Партію большевиків" (ВКПб).

яворщину, волбуєвщину, що в умовах завершення відбудованого і початку реконструктивного періоду підхопили націоналістичний прапор Грушевських, Винниченків, Єфремових, Коновальців, Левицьких, продовжуючи їх боротьбу проти пролетарської диктатури за перетворення України в колоніяльний додаток до імперіялістичної Европи"[19].

По такім вступі Сенченко від імені ЦК диктаторської партії переходить усі "фронти" українського націоналістичного життя, які треба громити: "фронт радянського будівництва і права"; "економічний фронт"; "аґрарний фронт". Щойно представивши український націоналізм на цих різних фронтах, Сенченко в окремім розділі звернувся до "історичного фронту". Цей розділ має піднаголовок: "Розгромити український націоналізм на історичнім фронті"[20].

Центральний комітет КПбУ був рішений знищити в історичній науці всілякі думки про самостійний історичний процес українського народу, окремо від історичного процесу московського народу. Такий самостійний історичний процес українського народу доказав у своїх працях М. Грушевський і за ним ішли майже всі молодші історики, і то також ті, які були членами партії і марксистами-ленінiстами, як наприклад Матвій Яворський.

З доручення ЦК пише Сенченко про цю загрозу на історичнім фронті таке:

> "Історичний фронт України особливо глибоко засмічений націоналістичними теоріями. Досить назвати такі прізвища, як Грушевський, Винниченко, Яворський і інші, які написали багато націоналістичних контрреволюційних праць з історії України, щоб уявити собі всю небезпеку українського націоналізму і націоналопортунізму на історичному фроні.[21] Досить згадати, як

---

19. Сенченко передає прізвище президента УНР в екзилі Андрія Лівицького помилково, як Левицький. Це тому, що він чув московську вимову "Лівіцкій", а це було зближене до такої ж вимови "Лєвіцкій". Ред.

20. Стаття Сенченка дуже обширна. Вона охоплює 31 сторінку друку великої вісімки. Уступ про розгром історичного фронту має 4 сторінки.

21. Винниченко — це новеліст, повістяр і драматург, а не історик. Щоправда, він написав працю п.н. "Відродження нації" (в трьох томах), з історії Великої Української Національної Революції в 1917-1919 роках. Проте, ця праця, властиво, є полемічним твором проти політики Грушевського і Петлюри та висловом його думки в тих роках, бо при писанні цієї праці Винниченко в другій половині 1919 року вже перейшов був на позиції Української Комуністичної Партії. Тим то ця праця є дуже одностороння і зокрема в другім і третім томах — в різних місцях необ'єктивна.

Матвій Яворський, директор Інституту Марксизму, потрапив у тім часі в неласку головно тому, що при писанні своїх праць з історії "радянської влади", подавав ще на половину правду, а не в цілості неправду, як про це вже була директива в 1934 році.

розставлені були контрреволюційні націоналісти на різних ділянках історичного фронту. Грушевський і його 'школа' в Академії Наук, фашисти Яворський і Свідзінський в ВУАМЛІТТІ й ТЧІ, контрреволюціонер Кузьченко в Партвидаві, 'школа' Скриника (Рубач, Карпенко і інші), яка займала певний час командні висоти на історичному фронті — всі вони протягнули клясово ворожі теорії в галузі історичної науки.

"Основним змістом історичної діяльності українських націоналістів на історичному фронті було намагання історично обґрунтувати відрив України від СРСР і перетворення її на колонію міжнародних інтервентів. Українські націоналістичні історики намагалися обґрунтувати шкідницькі теорії, що до революції була Україна економічно і соціяльно близька до Росії і ворожа до Німеччини, а після пролетарської революції Радянська Україна економічно і соціяльно стала близько до Німеччини і ворожа до СРСР. Коли уважно розглянути праці Грушевського до пролетарської революції і після пролетарської революції та подивитись, які центральні питання він висуває, то центральним у нього було і є питання про владу буржуазії і поміщиків.[22]

Все те, що тут Сенченко пише з наказу ЦК партії про нібито принципи історичних праць Грушевського до революції московських большевиків і після їхньої революції є звичайною вигадкою для оправдання нищення його школи.

VIII

ПУБЛІЧНИЙ КОМУНІСТИЧНИЙ УДАР НА ГРУШЕВСЬКОГО

В 1934 р., в квітневім числі центрального теоретичного керівного органу Політбюра окупаційної аґентури в Україні — Комуністичної Партії большевиків України (КПбу) — в *Більшовику України,* подано загальне обґрунтування наступу на українську культуру і зокрема також на Всеукраїнську Академію Наук у Києві. Коли вже всі нижчі керівні пости мали докладну директиву з центру, тоді приступлено до безпосереднього наступу на академіка Михайла Грушевського.

Політбюро в Харкові і Політбюро в Москві знали прекрасно, що історія це самосвідомість нації. Без історичної свідомости не може плем'я перемінитися в нарід, а нарід не схоче бути нацією, тобто не може змагати до того, щоб мати свою власну незалежну державу. Історик Грушевський із своєю цілою школою, тобто цілою масою своїх

22. *Там же,* стор. 37.

ближчик і дальших учнів, був дуже небезпечною особою в часі боротьби Москви проти української духовости. Тому влітку 1934 року вже пішов відкритий напад на особу акад. М. Грушевського.

В числі 5-6 згаданого *Більшовика України,* за травень і червень того ж року вміщено довжелезну директивну статтю на повних 32 сторінки саме для уточнення боротьби проти української духовости, разом з українським капітулянством. Ця стаття підписана іменем "А.Н. Сенченко" має наголовок: "Блок націоналістичної контрреволюції і теоретичний фронт України".

Цей московсько-комуністичний фронт проти України поділено на різні відтинки і між ними є такий проречистий: "Розгромити український націоналізм на історичному фронті". Там зараз і то в першім реченні вміщено ім'я Михайла Грушевського, як того, якого треба громити.

В очах Москви і її прислужників, комуністів в Україні, націоналістом і контрреволюціонером був кожний українець, який бажав незалежности України. Не то соціялістів, як, наприклад, Михайла Грушевського, але навіть українських комуністів, як, наприклад, Винниченка і дотогочасного члена РКПб проф. Матвія Яворського перезвано в контрреволюціонерів і націоналістів, коли прийшла пора громити українську культуру.[23]

Не будемо тепер дивуватися, читаючи в цім розділі статті *Більшовика України* такі твердження:

> "Основним змістом шкідницької діяльности українських націоналістів на історичному фронті було намагання історично обґрунтувати відрив України від СРСР і перетворити її в колонію міжнародних імперіялістів".

Спеціяльно Грушевському закидає центр панівної партії те, чого, власне, Грушевський ніколи не робив: прихильність до поміщиків і буржуазії.

Головним закидом протів акад. Грушевського було комуністичне оскарження, що він обстоював самостійність української нації, як історичної одиниці, навіть після "пролетарської революції". Тут оскарження виглядає так:

> "Всі роботи Грушевського в цей період просякнуті настановою протиставлення України Російській Совєтській Федеративній Соціялістичній Республіці, відриву Радянської України від СРСР.

---

23. Проф. М. Яворський був до того часу керівником "Інституту марксизму в Харкові" і тому належав до провідних членів РКПб. інші особи, названі вище, належали також до того часу до авторитетних членів РКПб. Микола Скрипник аж до своєї смерти в 1933 році займав становище наркома (міністра) в уряді УССР.

Досить навести деякі місця з цих його робіт, щоб побачити неприховану ворожість Грушевського до всього російського і приязнь до німецького, що набуває просто зоологічних форм".

IX

НАКАЗАНА СТАРА ЦАРСЬКА ТЕОРІЯ ПРО ЄДНІСТЬ "МАЛОРОСІВ" І "ВЕЛИКОРОСІВ"

Михайло Грушевський у своїх історичних працях обґрунтував об'єктивну правду, що український нарід є самостійним народом, а не причіпкою до московського або польського народу. Його наукова заслуга в тому, що він науково доказав, що історичний процес українського народу є цілком окремий від історичного процесу московського ("русского") народу. В тім головна вина Грушевського перед білими і червоними володарями Москви. Це ж була стара побрехенька ще московських білих шовіністів, що Грушевський "видумав Україну".

Додаток про якусь особливу "німецьку приязнь" в наукових працях Грушевського — це тільки очорнення Грушевського перед читачами, які не могли цього твердження перевірити, бо ж тоді вже всі праці Грушевського були вилучені з бібліотек для громадського вжитку. Насправді ж Грушевський у всіх своїх працях стверджував історичну правду, що український нарід є під кожним оглядом окремий від московського, а ближче стоїть до Західньої Европи. Це, власне, вся вина Грушевського перед комуністичною деспотією Москви і її експозитури в Харкові. Про це *Більшовик України* твердить у такий спосіб:

> "Схарактеризувавши 'руських'', Грушевський робить такий висновок: "Всі ці приклади (з московської історії) глибоко противні всякому европейськи організованому індивідуалізмові. Вони є повною антитезою народним прикметам українців".
>
> "Про 'українців' Грушевський говорить, що "вони по характеру більш підходять до западно-европейської стихії і особливо до німецької... Для українців незносними є комбінації з поляками, москалями, турко-татарами і, навпаки, є вигідними комбінації з німцями і іншими".[24]

---

24. Слово "українці" поставив оригінал у *Більшовику України* в знаки наведення. *Більшовик України* не подає, звідки взяв цю цитату з якоїсь статті Грушевського. В кожнім разі вона переривана і носить характер "припасування", звичайного в комуністів.

Про історичну працю Грушевського пишуть комуністичні ватажки, як про фальшування. Вони кажуть:

> "Так Грушевський, фальсифікуючи ввесь історичний процес, вживаючи самих зоологічних засобів аґітації проти усього руського, за орієнтацією "українців "[25] на німецький імперіялізм, відверто виступав після повалення влади буржуазії в Росії за відрив Українни і приєднання до Німеччини".[26]

X

ВПЛИВ ГРУШЕВСЬКОГО НА ЕКОНОМІСТІВ.

М. Сенченко підсуває в своїм обвинуваченні проти Грушевського його вплив на розвиток думок українських економістів, які в своїх працях виступали з розкриттям колоніяльного становища України в рямках так званого Совєтського Союзу. Цей "тип малороса", М. Сенченка, що для кар'єри готов був працювати проти своєї Батьківщини, писав для всіх партійців про цей вплив Грушевського таке:

> "Українські контрреволюційні націоналісти, протиставляючи економічний розвиток України економічному розвиткові Росії (Грушевський, Донцов), заперечуючи колоніяльність України в умовах царату (Шумський, Волобуєв, Слабченко й інші), намагались довести незалежність і навіть протилежність економічного розвитку України від Росії після пролетарської революції. Разом із цим, щоб обґрунтувати відрив Радянської України від СРСР, вони намагалися протягти контрреволюційну теорію про колоніяльність Радянської України в умовах СРСР (Волобуєв, Річицький, Шумський і інші).
>
> "Український націоналіст Волобуєв відверто виступив в 1928 році проти єдности радянської економіки цілого СРСР, вимагаючи відокремлення України від Союзу".[27]

В цілій цій тираді перемішана правда з явними вигадками. Правда є в тому, що Грушевський завжди в своїх основних працях, статтях і розвідках ще до Першої світової війни звертав увагу на економічне становище України.

---

25. Тут знову слово "українець" поставив комуністичний журнал у лапки.

26. Ніколи ні Грушевський, ні ніякий інший український національний діяч не проповідував гасла "приєднання України до Німеччини".

27. Див. *Більшовик України,* число 5-6, 1934 р. Правопис ориґіналу.

Основні студії цьому питанню присвятив він в окремих томах своєї монументальної історії України. Тоді йшлося про колоніялізм Польщі в Україні до визвольної війни гетьмана Богдана Хмельницького. Потім, в часі інкорпорації України до царської Росії, Грушевський завжди вказував на колоніяльний визиск України царською Росією. Тому Сенченко просто вигадує, нібито Грушевський заговорив про колоніялізм окупаційної влади в Україні щойно від часу, коли Совєтська Росія завоювала Україну.

Розуміється, що проф. Матвій Яворський мусів учитися з праць Грушевського, не зважаючи на те, що Грушевський був демократом, а Яворський від 1918 року членом РКПб. Тим, то в Яворського слідний деякий науковий вплив Грушевського, всупереч своїм комуністичним переконанням. Те саме стосується інших названих у Сенченка діячів — Шумського, Волобуєва, Річицького. Перші два були членами комуністичної партії большевиків уже від 1919 року, а Річицький від 1924 року.

Донцов також був під науковим впливом Грушевського, але під політичним — ніколи,бо він був до 1918 року соціял-демократичним марксистом, а Грушевський марксистом не був.

Далі Сенченко спиняється на учневі Грушевського,М. Волобуєву, і його статті про економічні взаємини України і Росії в Совєтськім Союзі, яку він помістив у тім самім органі партії в 1928 році, коли ще можна було писати хоч половину правди про такі справи:

> "Ліквідація провінціяльного становища нашої мови, нашої літератури, нашої культури взагалі, буде наслідком забезпечення Україні нестриманного розвитку продукційних сил, забезпечення їй становища оформленого і закінченого господарського організму, остаточного відмовлення розглядати її як просту суму районів єдиної неподільної економіки.
>
> "Не слід забувати, що Україна є не лише 'південь СРСР', не можна неприпустимо забувати, що вона є Україна".[28]

Головна атака на Грушевського і на його учня Волобуєва не дає арґументів, які збивали б правдиву тезу, що в совєтсько-комуністичних обставинах зведено Україну цілком до стану колоніяльної провінції СССР, тобто реально Совєтської Росії. Є тут просто засуд без арґументів, як без арґументів засуджена і правдива теза про самовистачальність України від Росії під економічним оглядом.

Згідно з наказом Політбюра мала вбиватися в голови людей доктрина, що Україна, коли її відділити від Росії, нібито не може ні економічно ні політично існувати самостійно. Хто думав і писав інакше,

---

28. *Більшовик України*, число 2-3, 1928 р.

той згідно з наказом партії мав бути проголошений правим екстремістом, контрреволюціонером і фашистом. Таким правим екстремістом проголошено також Грушевського, не давши йому і його учням змоги відповісти на ці явні перекручення і фальсифікати, або на безосновні заперечення очевидних правд.

XI

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ГРУШЕВСЬКОГО В СВІТЛІ СОВЄТСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ В АКАДЕМІЇ УССР

"Академія Наук УРСР", як вона себе називає офіційно українською мовою на своїх україномовних виданнях, промовчує факт, що вона є не самостійною науковою установою, а філією Академії СССР у Москві. Вона видала в 1955 році велику *Історію Української РСР* в двох томах (разом 1,686 стор. великої вісімки). Зредаґована ця "Історія", як останнє слово науки в рямках СССР і, очевидно, як того вимагає директива Президії Комуністичної Партії Совєтського Союзу, не однією особою, але цілою "бриґадою істориків". Їхні імена: В.А. Дядиченко, О.К. Касименко (головний редактор), Ф.Є. Лось, Ф.П. Шевченко, Ф. О. Ястребов.[29]

У попередніх "голосах" були подані вийнятки академічних заяв і оскаржень проти Михайла Грушевського з років 1926-1934. Ця публікація Академії УССР випущена на те, щоб вперше повністю подати виклад історії України згідно з директивою історичних тез партійного проводу. Вона виразно призначена, щоб вигнати навіть спогад духа науки історії України у викладі акад. Михайла Грушевського. Не зважаючи на те, що твори Грушевського були вилучені з обігу політичною поліцією, все таки совєтська влада знала, що ще десь є приховані його 10 томів *Історії України-Руси* і 5 томів *Історії Української Літератури*. Потайки дехто з тих науковців, котрі не вірять на слово офіційній совєтській академічній науці, заглядав до тих капітальних творів і напевно йшла усна традиція найбільш довіреним приятелям про основну концепцію історії України і її культури у викладі Грушевського. Тим то згадана *Історія Української РСР* всюди, при нагоді огляду певних періодів історії України, уважає за конечне свою фальшивку

29. Точна назва цього видання така: Академія Наук Української РСР. Інститут Історії. *Історія Української РСР.* Редакційна колеґія... (подана вище). Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ, 1955.

протиставляти концепції Грушевського.Робить це згадана бриґада академіків голословно, всупереч устійненим джерельним даним, тезам, які наводить Грушевський.

Нижче подаємо виклад цієї офіційної совєтсько-академічної концепції історії України. Вона з'ясована в передмові до першого тому:

> "Український народ має свою баготовікову героїчну історію нерозривно зв'язану з історією великого російського народу та інших народів нашої Батьківшини...
>
> "Український народ, який разом з російським і білоруським народами вийшов з *єдиного* кореня древнєруської народності, зв'язаний з ним *єдністю* походження, близькістю, і спільністю всього історичного розвитку, *завжди прагнув до воз'єднання з* братнім російським народом.
>
> "...Воз'єднання України з Росією в 1654 році, яке об'єднало два великі слов'янські народи в *єдиній Російській державі*, мало величезне *проґресивне значення для їх дальшого політичного, економічного* і культурного розвитку..
>
> "Вся історія нашої Батьківщини яскраво свідчить про винятково важливу *керівну роль* великого російського народу в розвитку всіх народів нашої країни...
>
> "До Великої Жовтневої соціялістичної революції не було створено наукової історії українського народу. Українські буржуазні націоналісти — *найгірші вороги українського народу — захищаючи* інтереси пануючих експулуататорських класів, завжди прагнули підірвати і зруйнувати *нерозривний* союз українського, російського і інших народів нашої країни, *фальсифікували історію України*, прагнули отруїти свідомість трудящих мас шовінізмом.[30]

XII

ЕТНОҐЕНЕЗА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Цитована *Історія Української РСР* безапеляційно проголошує доктрину, нібито аж до кінця держави Київської Руси існував єдиний "дневнєруський" нарід і лише після упадку цієї Київсько-Руської Держави, десь від XV сторіччя, почали творитись національності — українців, москалів та білорусинів, що нібито завжди змагались до поновного "воз'єднання" з московським ("російським") народом. Ось кілька уривків із академічної совєтської історії України на цю тему:

> "Буржуазна історіографія завжди проявляла інтерес до історії древнєруської держави; вона не могла дати справжнє наукове

30. *Там же*, стор. 1-3. Правопис ориґіналу. Підкреслення додані, Ред.

виясненння цього найважливішого періоду історії російського, українського і білоруського народів в історії всієї нашої Батьківщини — СРСР. Буржуазна історіографія, керуючись ідеалістичною методологією, реакційними політичними настановами, перекручувала історію східніх слов'ян, в тому числі і історію древнєруської держави.

"Українські буржуазні націоналісти твердили, що східні слов'яни нібито ніколи не були єдиним етнічним цілим, що відосіблення російської, української і білоруської народностей почалося ще в доісторичні часи. *Заклятий ворог українського і російського народів, буржуазний націоналіст М. Грушевський,* всупереч історичній правді, заперечував, що Київська Русь була спільною колискою російського (великоруського), українського і білоруського народів, відкидав етнічну єдність східніх слов'ян, об'єднаних в древнєруській державі, і намагався довести, що древнєруська держава з її правом, побутом і культурою нібито належить історії тільки українського народу, що вона є витвором самої тільки української народності, яка існувала нібито окремо з найдавніших часів і в період древнєруської держави панувала над всіми східньослов'янськими племенами. До тієї *фальсифікації* української національности вдаються для того, щоб затушувати єдність походження, етнічну і історичну близькість трьох слов'янських народів, розірвати їх дружбу, посіяти ворожненчу між ними..."[31]

"Українські буржуазно-націоналістичні історики (В. Антонович, М. Грушевський і інші), *фальсифікуючи* історичні факти, твердили, що російський і український народи своїм походженням, характером, історією і культурою нібито докорінно відмінні, а мовознавець-націоналіст С. Смаль-Стоцький намагався довести, що навіть у мовному відношенні російський і український народи не є найближче спорідненими.

"...*Марксистсько-ленінський* аналіз історичних фактів повністю спростовує ці брехливі, безглузді вигадки націоналістичних фальсифікаторів і незаперечно доводить походження російської, української і білоруської народностей від *єдиного етнічного кореня,* яким була древнєруська народність, доводить *спільність* їх історичного і культурного розвитку, *спільність* їх історичної долі, *найтіснішу* близькість і спорідненість їх характерів і культури, не говорячи вже про *найближчу* спорідненість мов".[32]

"Буржуазні історики націоналісти у своїх писаннях *фальсифікували* соціяльно-економічне і політичне життя Запорізької Січі. Вони приховували правду про жорстоку експлуатацію козацької бідноти заможньою верхівкою,

31. *Там же,* стор. 90. Підкреслення додані, Ред.
32. *Там же,* стор. 154. Підкреслення додані, Ред.

"шляхетними" козаками, багатіями-дуками, затушковували соціяльні суперечності серед козацтва. Формальний демократизм — участь рядових козаків у військових радах — буржуазний націоналіст Грушевський змальовував як справжній демократизм, як козацьке народоправство...[33]

XIII

ОЦІНКА ІСТОРІЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НАСВІТЛЕННІ СОВЄТСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ КРИТИКИ

Історія Української РСР пише дальше:

"Найбільше були зфальсифіковані питання визвольної війни і воз'єднання України з Росією буржуазним націоналістом Грушевським і його 'школою'. Грушевський і його послідовники намагались зобразити визвольний рух як боротьбу української 'безклясової, демократичної ' нації проти всього польського народу; релігійне погноблення вони зображували як основну причину визвольної війни; всіляко замовчували соціяльні суперечності і клясову боротьбу всередині українського суспільства, зраду його національних інтересів магнатсько-шляхетською верхівкою — від Адама Киселя до митрополита Сільвестра Косова.

"Суть видатнього історичного акту Переяславської ради, яка схвалила воз'єднання України з Росією, *підготовленого всім ходом історичного розвитку* двох народів, буржуазні націоналісти спотворюють і фальсифікують, витлумаючуючи його як укладення Хмельницьким тільки тимчасового воєнного союзу з царем, продиктованого міркуваннями чисто воєнного характеру. Вороги українського народу, буржуазні націоналісти, зводять наклеп на великого сина України Богдана Хмельницького, оцінюючи ними ж вигаданий "військовий союз" Хмельницького з царем як "політичну помилку Хмельницького..."[34]

Партійна настанова в Академії УССР і поза нею щодо геніяльного творця і пророка українського народу Тараса Шевченка виходить з факту, що його культ пішов глибоко в усі верстви українського народу і тому доводиться діяти обережно. Його самостійницьку ідеологію академічні й партійні публікації перекручували так, нібито він не був за відірвання України від Московії. Проголосити його "лютим ворогом

33. *Там же,* стор. 182. Підкреслення додані. Ред
34. *Там же,* стор. 181. Підкреслення додані.

українського народу" Москва не мала й не має відваги так, як це зробила з Грушевським і іншими українськими науковцями і культурними діячами. А, власне, Шевченко, оцінюючи трагічну помилку Богдана Хмельницького, яка довела до поневолення України Московією, визнав крок Гетьмана Богдана настільки шкідливим для України, що в уста України вкладає такі слова:

"Ой, Богдане, Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала!

XIV

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ У ДЗЕРКАЛІ СОВЄТСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ

"Академія Наук Української Радянської Соціялістичної Республіки" видає *Українську Радянську Енциклопедію* і одночасно *Український Радянський Енциклопедичний Словник.*

Метою цього словника, як сказано в передмові редакції, є подати "в популярно-науковій формі відомості з усіх галузів людських знань з єдино правильних наукових позицій марксистсько-ленінського світогляду". Іншими словами, у цім словнику Академія Наук, як рам'я панівної монопартії, подає усім читачам, а не тільки науковцям, у що вони мають безумовно вірити, що говорити і що писати.

В гаслі *"Грушевський Михайло Сергійович"* читаємо про ці "єдино правильні наукові позиції" щодо Грушевського точно таке:

> "...Ставши головою Наукового товариства ім. Шевченка у Львові і редактором *Наукових записок* цього товариства, Грушевський намагався перетворити їх в *центр українського буржуазно-націоналістичного руху австро-німецької орієнтації.* Грушевський був ідейним натхненником "Союза Визволення України", створеного на початку Першої світової війни генеральним штабом німецько-австрійських армій з шпигунсько-пропагандистськими цілями. За допомогою цього "Союза", Грушевський переїхав з Відня через невтральну тоді Румунію в Росію і перебував у Москві. Після лютневої революції 1917 року Грушевський перейшов з буржуазної партії українських "поступовців" до партії українських ес-ерів (УПСР), став головою контрреволюційної буржуазно-націоналістичної "Центральної ради", яка вела криваву боротьбу проти українських робітників і

селян, що боролися за перемогу Великої Жовтневої соціялістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні".

Після того коротко оповідає енциклопедія совєтських академіків про життя Грушевського в 1919-1924 на еміґрації і його поворот до Києва, до "Академії Наук УРУР", а про його тодішню діяльність згадує таке:

"Був керівником кафедри історії України та історичного відділу Академії Наук УРСР, а також редактором журналу *Україна;* академік Академії Наук УРСР з 1924 р., а Академії СРСР з 1929 р. Під час роботи в Академії Наук УРСР у своїх працях з історії України продовжував обстоювати старі буржуазно-націоналістичні концепції, був зв'язаний з антирадянськими буржуазно-націоналістичними організаціями, що проводили нелегальну підривну діяльність в УРСР. У 1930 р. переїхав до Москви і працював в Академії Наук СРСР.

"Грушевський — сказано далі в цій енциклопедії совєтської науки, — є автором праць з історії України: *Історія України-Руси* (в 10 томах, Львів-Київ 1896-1926), охоплює час до 70-их років 17 сторіччя); *Нарис історії українського народу* (Санкт Петербург, 1904); *Історія української літератури* (5 томів, Київ-Львів, 1923-1927) та інші. Грушевський брав участь у виданні документальних збірників. Праці Грушевського написані на значному документальному матеріялі, але він ці матеріяли трактував і обробляв у дусі своєї націоналістичної ідеології, фальсифікуючи таким чином історичну дійсність. З метою утвердити панування української буржуазії і поміщиків над робітниками і селянами Грушевський в основу своїх праць поклав антинаукову схему історії України, побудовану на реакційних буржуазно-націоналістичних концепціях, які раніше виразно проявлялися в працях В. Б. Антоновича. Грубою фальсифікацією історичного процесу є буржуазно-націоналістичні теорії 'безбуржуазності' і 'єдиного потоку', що ними просякнуті всі праці Грушевського.

"Пропаґуючи ідеї 'національної згоди і гармонії' і заперечуючи наявність на Україні класових антагонізмів, Грушевський твердив: 'Буржуазії у нас не було і нема'. Всупереч історичній дійсності Грушевський доводив, що український народ не має ніякої спорідненості і спільності з російським; заперечував, що історичний розвиток обох цих народів відбувався в дружніх взаємовідносинах... Твердячи, ніби нація становить категорію надісторичну, Грушевський фальсифікував історичні джерела, археологічні і лінгвістичні дані, намагаючись довести, що антські *племена 4 століття нашої ери вже були українськими, що Київська Русь належить виключно до історії України.* Насправді, Київська Русь з її древнєруською народністю була спільним історичним коренем трьох братніх народів — російського, українського і білоруського.

"Багато антинаукових тверджень і націоналістичних перекручень припускає Грушевський при насвітленні історії українського козацтва і особливо визвольної війни українського народу 1748-1654, та воз'єднання України з Росією. Він вихвалює і виправдує *підлих зрадників* українського народу Івана Виговського, Івана Мазепу та інших, які намагалися запродати Україну іноземним загарбникам і сіяли ворожнечу між українським і російським народами. Всупереч історичній дійсності Грушевський твердив, що 'Україна звязана тісно і безпосередньо з Західньою Європою — Німеччиною в першу голову'. Ці антиісторичні концепції були спробою виправдати запроданство українських буржуазних націоналістів нім. імперіялізмові.

"Антинаукові концепції Грушевського були і є ідеологічною зброєю українських буржуазних націоналістів і дипломованих лакеїв імперіялістичного табору, спрямованого проти революційного руху українських трудящих мас, особливо в період визволення Радянської влади на Україні і дружби народів Радянського Союзу.

"...Антинауковий характер і контрреволюційна спрямованість буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського — ворога *українського народу* — були повністю викриті і ідейно розгромлені з позицій марксизму-ленінізму радянськими істориками".

Щодо цієї інформаційної замітки в українській совєтській енциклопедії, то варто звернути увагу на кілька моментів:

1. Редактори енциклопедії пильно обминають хоча б натяку на факт, що Грушевський з власної волі не "*перебував* у Москві" в роках 1914-1917, як це виходить із стилізації гасла. Він був заарештований, посаджений у тюрму на довгий час, а потім депортований у провінційне місто в глибині Росії. Після заходів деяких московських академіків його перевезли в Москву і дозволили займатися студіями матеріялів тамошніх бібліотечних зборів. Його звільнила із заслання щойно революція в березні 1917 р. Також у 1930 році Грушевський не *переїхав* до Москви", як подає гасло, але був депортований туди з наказу ҐПУ і був примушений там жити. Самозрозуміло, що в гаслі не згадано також про факт, що Грушевському приділено кімнату для мешкання в підвалі, із скупим світлом і вогку, що й прискорило його смерть.

2. Гасло твердить неправдиво, нібито Грушевський заперечував існування буржуазії в Україні і відсутність "класових антагонізмів". Це проста вигадка, бо Грушевський постійно підкреслював, що за царату владу в Україні виконували дві кляси: буржуазія і поміщики (земельні великовласники). Вони сумлінно здійснювали політику царату, який встановив в Україні колоніяльний визиск. Ці обидві кляси були щодо на-

ціональности московські і містили в собі змосковщені елементи інших національностей. Грушевський у практичній національно-політичній діяльності, як Голова Української Центральної Ради, власне проводив усунення цих кляс від усякої влади на місцях.

3. Грушевський у всій своїй історіографічній діяльності був вірним засаді історичної правди. Всі свої твердження він спирав на перевірених документах і інших джерелах, цитуючи їх докладно. Не знайшовся ні один московський, все одно, червоний чи білий, науковець, який доказав би цитатами з творів Грушевського, що він "фальшував джерела", цитовані у своїх працях. Коли б це знайшли, то загули б труби на весь світ і на всіх мовах! Коли ж совєтська енциклопедія виставляє таке твердження, то робить це без ніякого поклику на таке, чи інше місце в працях Грушевського, отже цілком голословно для того, щоб цією пропаґандою закрити повне совєтське перекручення історії України на користь московського імперіялізму.

XV

ХАРАКТЕРИСТИКА ГРУШЕВСЬКОГО ВІД 1960-их РОКІВ

Вже наведений вище енциклопедичний словник, виданий Академією УССР, видимо змінив свій власний словник при осуджуванні наукової праці Грушевського. Коли в добі влади сталінської партійної групи всередині партії і в державній адміністрації було постійне степенування *лайки* на нього майже із вуличного словника, то після змін панівної групи всередині партії і в державній адміністрації, після смерти Сталіна, словник оминає вульґаризми, але залишає незмінним істотний зміст осуджування Грушевського. Це видно вже з тексту наведеного вище енциклопедичного словника.

Формуляція осуду помітно набирає "академічних тонів" у публікаціях Академії Наук УССР від 1960-их років. Наприклад, *Український Історичний Журнал,* ч. 11 з 1966 р. умістив довшу статтю з приводу 100-річчя народин Грушевського навіть з цілком "пристойною" лайкою на великого історика. Статтю написав академік Ф.П.Шевченко, той самий, що був співредактором двотомової *Історії Української РСР,* вийнятки з якої були наведені вище. Там він редаґував цю історію так, що Грушевському приписував без найменшого наукового доказу "фальсифікування" історії України і виразно ганьбив його як "ворога українського народу". Тепер, у 1960 роках, вже змінено цей словник лайки на Грушевського, називаючи його схему історії України й етноґенези України, від праісторичних часів окрему від історії пізнішої

Московії, — без сорому ненауковою. Поза тим голословним твердженням ненауковости основ великих творів Грушевського — *Історії України-Руси* й *Історії Української Літератури* — тепер уже совєтський академік в публікації Академії УССР мусить визнати, що ці праці все таки мають своє значення в історіографії України в позитивнім змислі. Він знає, що ці праці Грушевського заборонені для загального читача і читати їх може лише спеціяльно уповноважений політичною поліцією академік — для критики Грушевського. Загальний студент і науковець не може сам порівняти голословних тез совєтського академіка Ф.П. Шевченка з ориґінальними тезами Грушевського й мусить брати на віру і для користування в своїх писаннях голословні тези цієї публікації Академії.

Нижче подаємо головні уступи з статті Ф.П. Шевченка в згаданому *Українському Історичному Журналі* ч. 11 з 1966 р. Зберігаємо правопис ориґіналу.[35]

На вступі, перед розглядом питання, чому Грушевський повернувся в 1924 році до Києва, дає згаданий академік такі інформації про наукову діяльність Грушевського:

> "Восени цього року минуло сторіччя народження академіка АН УРСР Михайла Сергійовича Грушевського, за визначенням газети 'Правда', належав до числа найвизначніших буржуазних істориків України[36] М. Грушевський є автором близько 2 тисяч наукових праць. Серед них — 10 томів *Історії України-Руси*, 5 томів *Історії Української Літератури*, численні монографічні дослідження, присвячені різним періодам і проблемам історії України.
>
> В своїх працях учений використав багато найрізноматніших джерел і ввів у науковий оборот величезну кількість нових фактів, що значно збагатило українську історичну науку. І хоч не можна погодитись з багатьма його твердженнями, висновками і концепціями, але зібрані, науково перевірені й систематизовані ним факти ніколи не втратять свого значення. Їх не можна обійти або зігнорувати. Оцінюючи творчий доробок Грушевського, слід

---

35. Ф. П. Шевченко, "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну", *Український Історичний Журнал*, 11 листопада 1966. Орган Інституту Історії Академії Наук Української РСР, Інституту ЦК КП України — Філіялу Інституту Марксизму-Ленінізму ЦК КПРС. Київ, 1966. Стор. 13 і наступні. Зверність увагу, що також при пануванні нової партійної групи в рямках Комуністичної Партії Совєтського Союзу після смерти Сталіна історію України підпорядковано Інститутові *Історії Партії*, як філії Інституту Марксизму-Ленінізму цієї партії в Москві. Голошені концепції мусять в Україні бути в повній згоді з тезами ленінізму.

36. Див. *Правда*, 27 листопада 1934.

виходити з положення В. І. Леніна, який писав: "Історичні заслуги судять не по тому, чого *не дали* історичні діячі, в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що *вони дали нового* в порівнянні з своїми попередниками"[37]

... Ряд положень і висновків М. Грушевського є застарілими, мало обгрунтованими, а то й просто *ненауковими.* Їх відкинуло само життя, розвиток історичних змагань. Той, хто не вміє або не хоче покінчити з цим застарілим і неправильним, негідний називатися істориком, бо для дальшого розвитку науки слід використовувати тільки те позитивне в творчості М. Грушевського. Не може бути виправданою й позиція тих, які за його помилковими твердженнями не бачать корисного й цінного, що створено ним в галузі науки історичної.

"... В своєму житті вченому довелося долати багато перешкод, зустрічати немало перехресть, збиватися на манівці й *стояти на позиціях, ворожих українському народові,* трудящим масам..."[38]

Далі журнал вертається до "академічної" лайки:

"... Не зважаючи на різну оцінку діяльности М. Грушевського, зокрема його повернення в 1924 р. на Україну, для всієї зарубіжної націоналістичної писанини характерне намагання використати ювілей вченого *для посилення антирадянської кампанії.* Так газета бандерівського напрямку, *Гомін України* , яка заснована відомим фашистом Д. Донцовим і виходить у Канаді, постійно виступає проти проявів інтересу в колах української еміґрації до Радянської України, проти її бажання підтримувати її культурні зв'язки тощо... У зв'язку з цим на її сторінках часто згадується прізвище Грушевського. В 1965 і 1966 газета на всі лади повторювала, що його повернення в Україну і співробітництво з Радянською владою є 'зрадою' національної ідеї. Інші газети стараються довести, що М. Грушевський помилився повернувшись на Батьківщину, що Радянська влада не тільки не створила йому необхідних умов для наукової роботи, але ще переслідувала його і цим передчасно звела його в могилу". [39]

Далі автор на 16 сторінках журналу займається політичним життєписом Грушевського і особливо мотивами повороту Грушевського до Києва в 1924 році, цитуючи при цьому також спогади М. Стахова, що були тоді оповіщені в *Народній Волі* (Скрентон) у 1965

37. Підкреслення в ориґіналі, *Ред.*

38. Підкреслення, *Ред.*

39. *Там же,* ст. 13-14. Підкреслення *Ред.*

році. Над цією частиною статті совєтського академіка треба спинитись окремо і подати наші коментарі.

XVI

АКАДЕМІЧНИЙ СОВЄТСЬКИЙ ІСТОРИК ПРО ЗМІСТ СПОГАДІВ МАТВІЯ СТАХОВА І СОВЄТСЬКЕ ПРОМОВЧУВАННЯ

У своїй статті Ф. П. Шевченко спиняється над мотивами, які спонукали М. Грушевського повернутись до Києва в 1924 р. Цей автор цитує різні статті, заяви і листи Грушевського в 1920-тих років, де він висловлюється проти варшавського договору Уряду УНР в квітні 1920 і взагалі проти тодішньої польонофільської тактики Голови Директорії С. Петлюри. Читач має з тих цитат набрати переконання, що Грушевський з антаґонізму проти цієї польонофільської тактики С. Петлюри нібито перейшов на виразну московсько-совєтофільську орієнтацію.

Що Грушевський був дійсно противником змісту варшавського договору з квітня 1920 року, це відома справа. Противниками цього договору були не лише різні діячі на еміґрації в своїй великій більшості, але також головні політичні партії Придніпрянської України, — УПСР і УСДРП. Одначе, це неґативне становище до змісту цього договору (а не до самої ідеї замирення з Польщею) було в різних політичних діячів цих і інших партій в різнім ступні. Одні відкидали цей договір у цім змісті взагалі, а інші вважали його політичною помилкою і все таки пробували на базі цього договору рятувати українську державність хоч у цім обмеженім обсязі. Не з мотивів неґації варшавського догоовру, а з інших спонук деякі діячі переходили на совєтофільське становище. Що це так, то видно з факту, що група укапістів за кордоном під проводом В. Винниченка і за ним також інші окремі діячі пеерейшли на совєтофільську орієнтацію ще довго перед варшавським договором.

Дійсні мотиви повороту Грушевського були цілком інші. Він їх виклав у своїй довірочній розмові з М. Стаховим у Бадені наприкінці 1923 року. Совєтський історик спогади і факти, опубліковані М. Стаховим, мав перед собою, коли писав статтю для згаданого академічного журналу. Прочитавши уважно статтю совєтського історика, набираємось враження, що вона навмисно була написана, щоб протидіяти впливові згаданої статті М. Стахова. Про цю публікацію М. Стахова совєтський історик згадує в своїй статті ось так:

"Про намір М. Грушевського стало відомо петлюрівсько-шаповалівській зграї, яка почала вживати заходів, щоб примусити

вченого відмовитися від цього. Так, член УПСР М. Стахів, що 8 квітня 1965 р. виступив у націоналістичній газеті *Народня Воля*, яка виходить у США, із спогадами під назвою *'Чому М. Грушевський в 1924 р. вернувся до Києва'*, пише про свою зустріч з вченим після того, як поширилися чутки про повернення останнього на Україну. Автор спогадів приїхав у 1923 р. до Бадена з Праги і заявив М. Грушевському, що 'демократичні кола' занепокоєні цими чутками. 'Всі ми тієї думки, — зазначив він, — що ви не повинні вертатися, бо ви не простий собі професор і не звичайний учений, що вертається приватно, але ви є перший президент УНР... Ваш легальний поворот був би формальним визнанням чужої окупації над Україною'. М. Стахів повідомив, що в Празі вчений 'буде мати гарантовану матеріяльну базу для дальшої наукової роботи' і працюватиме, за своїм бажанням, в так званому Українському Вільному Університеті, Педагогічному Інституті або в Господарській Академії.

"Місія М. Стахова свідчить про намагання похитнути рішення М. Грушевського повернутися на Україну. В дійсності ж, як переконують у цьому листи самого вченого та його дочки Катерини, рідним до Києва, питання про роботу в Празі стояло інакше. *На початку 1923 р.* вони повідомляли, що 'петлюрівці перекочовують до Чехії, мабуть, ближче до фонду того і обсідають тамтешні українські установи'. В листі від *23 квітня*[40] Катерина Михайлівна писала: 'В Празі організується кілька нових наукових, а властиво питательних інституцій, що притягає голодну братію. Все від часу до часу підноситься чутка, що хочуть просити татуся, але так на чутці кінчається'. Далі розмов та обіцянок справа не йшла. М. Грушевський був небажаним цій 'братії', яка ненавиділа його, хоч їй доводилось рахуватися з авторитетом вченого. Його не запрошували на жодну посаду, чекаючи, що він сам прийде до шаповалів та інших подібних діячів з поклоном. Але М. Грушевський вважав, що працювати разом з такими людьми 'морально тяжко'. Не по дорозі було йому з тими, що виступали проти радянського ладу, запродувалися тому, хто більше дасть, і зовсім не брали до уваги інтересів свого народу, який будував нове життя на соціялістичних началах".

Совєтський академік далі пише про мотиви Грушевського повернутись до Києва в 1924 році, але *промовчує рішальні мотиви його повороту.* Він пише про це так:

"Треба також враховувати ту важливу обставину, що М. Грушевський був вченим, який мріяв про дальшу роботу над багатотомною *Історією України-Русі,* а також про здійснення

---

40. Лист писаний у квітні 1923 р. М. Стахів мав розмову наприкінці 1923 р. *Ред.*

інших своїх творчих задумів. В листах він не раз про це згадує. М. Грушевський часто писав, що в еміграції немає умов для наукової роботи, відсутні архівні матеріяли, відповідна література, поліграфічна база тощо. Він також зазначав, що справжнє визнання вчений може дістати лише на батьківщині, коли він працює на благо свого народу".

Совєтський історик переповідає в основі правильно перші арґументи М. Стахова, які мали відвести Грушевського від його задуму вертатися до Києва. Він, одначе, цілком промовчує мотиви, які сам Грушевський подав у цій розмові про те, чому саме він був рішений вертатися до Києва: переконання про скору другу світову війну і про певну нову велику революцію на Сході Европи. Цей совєтський історик промовчує факт, що, врешті-решт, Грушевський по дискувсії із М. Стаховим погодився облишити свій задум повертатися до Києва та про те, що він щойно за кілька місяців змінив своє рішення залишитися в Празі, очевидно, діставши нові інформації про недалеку світову війну.

З того пасажу статті совєтського історика наглядно бачимо, що совєтська наука не бажає сказати правду про дійсні мотиви повороту Грушевського до Києва. Ця історична наука неправдиво представляє сучасному читачеві також долю Грушевського у Всеукраїнсьій Академії Наук і його ліквідацію.

Цитати, які наводить з листів Грушевського і з його автобіографії згаданий журнал Академії УССР, торкаються часу між 1923 і 1926 роком. Тоді Академія справді мала ще можливість до деякої міри вільнішої наукової праці, без особливого встрявання режиму. Тоді були також вільніші обставини для загальної літературної творчости. Це був час, коли панівна група ВКП у Москві мала угоду з групою комуністів-українців того змісту, що група цих комуністів-українців має безумовно підтримувати боротьбу московської панівної групи під проводом Й. Сталіна проти всіх її внутрішньо-партійних противників ("троцькісти" і т. д.), а зате ця група в Україні буде мати свободу розвивати українську культуру з комуністичним змістом без дальших обмежень. Українська комуністична група в лавах КПбУ була кількісно слаба і тому потребувала симпатій від некомуністичної інтеліґенції. Вона в рамках існуючих норм давала досить широку дорогу для розвитку науки і загальної культури. До того періоду стосуються листи і автобіографія Грушевського.

Треба тут пригадати, для оцінки ситуації в Україні в роках 1924-1926, коли Грушевський повернувся в Україну і коли він розвинув у Всеукраїнській Академії Наук бурхливу діяльність, такі основні факти:

1. Тоді, після смерти Леніна (січень 1924), диктаторська партія в силу впливу політики НЕП-у погодилася на вільнішу культурну творчість у всьому СССР, зокрема в Україні.

2. Письменники мали тоді релятивну свободу писати свої твори навіть зі змістом, виразно суперечним із генеральною лінією диктаторської партії. Зокрема в Україні тоді розвинувся широкий літературний рух і можливість друкувати свої твори й поза державним видавництвом. Тиск партії виявлявся у відмові друкувати немилі твори. Проте, ще була свобода для письменників у пресі протестувати проти обмежень видавання їхніх творів. Безкарно письменники ще могли друкувати свої твори за кордоном.

3. В межах СССР тоді усі академічні установи, як московської нації, так і немосковських націй, могли працювати науково без адміністративно-поліційних встрявань у внутрішні наукові справи. Академія приймала членів, як академіків чи як співробітників, тільки за своїм рішенням. Тоді партія ще не тиснула на Академію, щоб приймати членів партійців без належного наукового стажу. Зрештою, партія навіть не мала в Україні таких партійців, які мали хоча б якусь далеку підставу бути академіками. Щойно пізніше, в 1928 році розпочався під цим оглядом натиск на академію, але вона ще опиралася цьому натискові.

4. Совнарком тоді лише тиснув на Академію фінансовим засобом. Академія не могла б утриматись без відповідних фондів. Ці фонди раніше давав гетьманський уряд і уряд Директорії УНР. Коли большевики опанували Київ, то вони давали на академію мінімальні фонди так, що вона існувала в напівголодному стані. Коли прийшла політика НЕП-у і за нею "українізація", то Совнарком приділював Академії вже значніші фонди, за які вона могла існувати й ширше діяти, розвивати діяльність й публікувати висліди своїх праць.

5. Тоді на Совнарком України тиснула сильна стихія пробудженого українського національного руху не лише по селах, але й по містах, серед робітництва. Обсерватори в краю і за кордоном тоді набирались переконання, що цей курс "українізації" буде тривати й міцніти. Це переконання мало свою основу в факті, що всередині партії зросла значна група нових членів з-поміж "боротьбістів" і "незалежних" соціял-демократів, які в 1920 році прийняли назву Української Комуністичної Партії, що була в опозиції до КПбУ, але ще існувала леґально. Такі діячі в лавах КПбУ, як Шумський, Полоз, Гринько, Лапчинський і інші з нових членів, ставляли прилюдні домагання, щоб влада в Україні, хоч комуністична, була під національним оглядом українська. Їхні вимоги публікувались в офіційній пресі. До них прилучились деякі старі большевики, як Микола Скрипник, котрий тоді, після уступлення з посту комісара юстиції, був комісаром освіти.

Між іншим, ілюзію про певне "переродження" большевизму в напрямі якогось роду "демократизації" поділяли в 1919-1924 роках також інші провідні діячі на Придніпрянщині, які не відступили з

України разом з Урядом УНР на еміґрацію. і залишились в Україні під совєтською окупацією: кол. заст. голови Української Центральної Ради акад. Сергій Єфремів, кол. третій прем'єр Уряду УНР Володимир Чехівський, кол. другий прем'єр Всеволод Голубович та інші.

6. Ілюзію про тривалість цього курсу поділяв також Грушевський і інші діячі культури за кордонами СССР. Тому вони з еміґрації і Західньої України виїздили до Києва для наукової і культурної праці в краю, хоча здавали собі справу про складність обставин під совєтською окупацією для їхньої праці. Тоді то виїхали професори УВУ: основоположник науки географії України д-р Степан Рудницький, спеціяліст міжнародного права д-р Михайло Лозинський (кол. заступник державного секретаря ЗО УНР і член Делеґації на Мирову Конференцію в 1919 р.), а також фахівець з біології д-р Микола Сисак, якому чехи пропонували катедру біології в Карловім університеті. Виїхало тоді також багато фахівців з ділянки технічної інженерії, а зі Західньої України — навіть деякі професори нелеґального Українського Університету у Львові.

7. До 1928 року Грушевський і його колеґи в Академії могли ще діяти досить широко для української науки. Вони виразно, без формальної організаційної умови, діяли в одному напрямі: розвивати українську науку і культуру так, щоб кожному було видно її повну незалежність від московської культури.

У 1929 році панівна група в партії на чолі із Сталіном уже обґрунтувала вповні свою виконуючу владу, і тому закинула в кут дотеперішній курс політики в Україні. Тоді заарештовано академіків, членів Спілки Визволення України і взагалі деяких інших культурних діячів та дійсних академіків, як Рудницький, Лозинський і інші. Влада устами комісара на стільці академіка, Затонського, оповістила на пленарній сесії в січні 1931 року зізнання різних арештованих, а між ними й академіка Степана Рудницького. Річ ясна, що деякі слова чи речення в цих протоколах є вставлені самим слідчим, але істота змісту все таки має для нас значення для оцінки праці українознавчої ділянки в Академії за часів Грушевського. Тому то даємо вийняток з цієї доповіді Затонського без скорочення:

> "Ось, — говорив Затонський, — свідчення кол. академіка Рудницького:
>
> "Особливу увагу віддавали ми роботі українського мовознавства. Користуючися з швидкого розвитку українізації, цю роботу в галузі мовознавства спрямовували так, щоб у питаннях правопису, лексикону, в фразеології, термінології й стилістики виживати з української мови всі русицизми, при чому робилося це підкреслено, одверто, з рахунком на те, що загострюючи таким

чином увагу на цих питаннях, пощастить протягти ідею незалежності України".[41]

Як уже сказано вище, романс групи українських комуністів з панівною групою в Москві рвучко обірвався тоді, коли московська група вже виграла бій з внутрішньопартійною опозицією і обґрунтувала своє панування. Москва дала знати харківському центрові окупаційного режиму про своє рішення так, як свого часу це було в квітні 1918 року: "Пора покінчити забаву в українську державу". Отож, видано директиву, що треба нищити і ліквідувати "націоналістичний буржуазний ухил" в Україні. Директиву здійснював окупаційний режим у всіх ділянках життя України, і в тому також головно на науковому ґрунті Академії і поза нею. Тоді то прийшла черга на ліквідацію Грушевського і його історичної наукової школи.

Все те теперішня офіційна совєтська історіографія промовчує, коли говорить про працю Грушевського в Києві під совєтською владою. Ось що пише згаданий урядово-академічний журнал з приводу 100-річчя народин Грушевського про цей час:

"В даній статті немає потреби зупинятися на цих 'писаннях', щоб показати їх *антинауковий, фальсифікаторський* характер. Такий характер зокрема має вже згадуване звинувачення М. Грушевського в 'зраді' національних інтересів українського народу після повернення його на батьківщину. Грубим наклепом є і твердження В. Дубровського в журналі *Український історик* , 1966, ч. 1-2 (9-10) (виходить за кордоном) про те, що 'дехто з українців знав', а він може 'підтвердити', що М. Грушевський повернувся на батьківщину, *щоб підняти повстання проти большевиків.* Націоналістична преса також на різні лади твердить, що Михайло Грушевський повернувся на Україну виключно для наукової праці, з метою знайти тут відповідні умови. І до цього додає, що він ніде і ніколи не виступав з жодною заявою про свою підтримку 'совєтського' уряду й ладу, ні усно, ні письмово. Це явна неправда, бо хіба наведені тут висловлювання М. Грушев-

41. Затонський, *там же,* стор. 26. Підкреслюємо, що стилізація протоколу зладжена так, щоб здавалось, що акад. Рудницький сам себе обвинувачував. Не можна виключити й такого, що акад. Рудницький, який відомий був з особистої відваги, знаючи, що він і так уже не вийде на світ з каземетів ҐПУ, вирішив сказати правду ввічі владі, що він фактично думав, коли діяв у Академії. Проте, ця можливість менше правдоподібна, коли зважити, що протокол зформульований не лише від імени Рудницького, але й від інших українських академіків з іншої ділянки, тобто обтяжував теж їх. Цього Рудницький напевно не мав наміру робити, і тому радше треба в другім випадку припускати, що він говорив за себе: "я", а не "ми".

ського ще до повернення на Україну не свідчать про те, що він розумів величезне й вирішальне значення радянського ладу для долі українського народу. Можна було б навести багато висловлювань вченого про його ставлення до Радянської влади на Україні й після повернення його на батьківщину. Згадаємо найбільш відоме з них.

"В своїй '*Автобіографії*' у 1926 р., коли в УРСР широко відзначалося його 60-річчя, вчений писав: 'Вибраний з кінця 1923 року членом Української Академії, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 р. повернувся на Радянську Україну, до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціялістичного будівництва України. Дворічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах'. І таких висловлювань М. Грушевського можна навести чимало. А головне — це його діяльність в інтересах радянського народу, соціялістичного ладу, що сприяла розвитку української науки і культури. В 1934 р. Рада Народних Комісарів УРСР у своїй постанові відзначила 'особливі наукові заслуги перед Радянською Соціялістичною Україною академіка Грушевського М. С.'[42] Це була висока оцінка видатного українського історика".

"Десятиліття після повернення на Радянську Україну виявилося для М. Грушевського дуже плідним, було важливим етапом у його житті. Однак це питання є темою окремої статті".[43]

XVII

ЛІТЕРАТУРА ПЕРЕД НАУКОЮ

Ясна річ, що коли орган Академії УССР подав ширший огляд праці Грушевського в ділянці історіографії, то це він зробив лише з постанови центру Комуністичної Партії Совєтського Союзу. Як не як, але в ювілей

---

42. *Комуніст*, 26 листопада 1934 р. Цитата в цьому *Комуністі* взята з повідомлення совєтської влади в 1934 р. про смерть Грушевського поза Україною і про його похорон "на державний кошт". Це мало обманно вплинути на українське суспільство, що це не сов. влада вкоротила життя Грушевського. Після того був відкритий шлях до організованого походу сов. влади різними засобами плямувати Грушевського і його "школу". Таку саму тактику застосувала сов. влада супроти Митрополита Андрія Шептицького. Також із нібито признанням для нього повідомила сов. влада про його смерть дня 1-го листопада 1944 р. і про його похорон "на державний кошт". Незабаром після того почато такий самий неперебірчивий похід проти нього. *Ред.*

43. Цитований журнал, стор. 50.

сторіччя великого українського історика годі було його промовчати. Дано директиву зробити це з основною критикою, але без вульґаризмів і при одночасній похвалі для політики партії в 1924-1930, коли Грушевський працював у Академії. Річ ясна, що треба було промовчати ліквідацію Грушевського в Академії і вкорочення його віку на вигнанні з України, в 1934 р. Також не вільно було згадати про той кошмар в Україні в роках 1931-34, коли поліційною силою накидувано примусову "колективізацію" сільського господарства засобами "ліквідації куркулів як клясу" і заплянованим штучним голодом, який спричинив смерть з голоду майже 10 мільйонів українців. Все мало бути представлене в рожевих барвах, як "прекрасний" образ минулого періоду окупаційного режиму в Україні між 1924-1934, до смерти Грушевського.

Така директива була дана також проводові Спілки письменників, щоб і вони в своїм органі згідно з цією директивною лінією відзначили ювілей народин Грушевського. Редакція органу письменників-комуністів і їхніх безпартійних послідовників виконала завдання раніше ніж академіки. Видно, що Академія чекала заки льояльні письменники опублікують своє становище і буде відомий відгомін на нього у *Правді* в Москві. Отож, *Літературна Україна* вже в числі з 20 вересня вмістила свій огляд про Грушевського, а академіки ждали в своїм *Українськім Історичнім Журналі* аж до листопада 1934. Нижче подаємо уривки із статті з *Літературної України,* яку підписали аж два автори, українські комуністичні письменники, Іван Бойко і Євген Кирилюк. Читаючи уважно, переконаємось, що академік Ф. П. Шевченко в *Українськім Історичнім Журналі* йде невільничо за статтею цих двох авторів, майже дослівно.

Ось стаття Бойка й Кирилюка:

"Дня 26 вересня 1936 р. минає 100 років від народження М. С. Грушевського, відомого буржуазного українського історика і діяча другої половини XIX і початку XX століть. Його перу належить близько двох тисяч наукових праць з історії України, історії української літератури, етнографії, фольклору, соціології. Вони містять у собі величезну кількість зібраного, обробленого та систематизованого фактичного матеріялу, який розширює наші історичні, культурні знання.

"Щодо оцінки наукової спадщини М. Грушевського радянські вчені виходять з настанов *великого Леніна,* який, говорячи про необхідність використання праць буржуазних учених, одверто називав їх прикажчиками класу капіталістів і водночас вказував на необхідність 'уміти відсікти їх реакційну тенденцію, вміти вести свою лінію і боротися з усією лінією ворожих нам сил і класів'.

"Тільки з таких позицій можна об'єктивно оцінити творчу спадщину М. Грушевського і його діяльність. Націоналістична ж

преса за рубежем розглядає спадщину М. Грушевського тенденційно, прагне використати її в антинародних цілях...

"... Як історик М. Грушевський формувався під впливом ідеалістичних концепцій історії України М. Костомарова та В. Антоновича, від яких перейняв теорію безкласовості українського народу, теорію національної ідеї та 'єдиного потоку'. На М. Грушевського вплинула й сучасна йому буржуазна філософсько-соціологічна школа позитивізму Канта, Ріккерта та ін. У них він запозичив заперечення закономірності історичного процесу, теорію еволюціонізму та стихійності в суспільному розвиткові людства.

"В період імперіялізму умами передових людей переможно оволоділа наукова теорія Маркса, Енгельса, Леніна, які встановили закономірності суспільного розвитку, науково обгрунтували неминучість загибелі капіталістичного суспільства і зміну його соціялістичним ладом, будівником якого виступає переможний пролетаріят. Проти наукової марксистської теорії буржуазія в особі своїх учених-істориків, соціологів, філософів розгорнула шалену боротьбу. Заперечення дії об'єктивних законів розвитку суспільства стало основним завданням буржуазної науки. Не цю платформу став і М. Грушевський, заявивши, що основою його теоретичних поглядів на розвиток суспільства є економічний матеріялізм.Справді ж він був непоправний еклектик; фактори економічні, соціяльні, біологічні, ідеологічні й психологічні розглядав як рівнозначні й рівноцінні. Проте в усій мішанині теоретично-методологічних прямувань у працях М. Грушевського головне місце фактично посідав розвиток так званої української 'національної ідеї' як вирішальної сили в еволюційному розвиткові українського народу. Отже, історик фактично належав до типу вчених ідеалістичного напрямку в суспільних науках. Українську націю Грушевський розглядав як категорію вічну, національне питання ставив вище класового. Класова боротьба, за Грушевським, перешкоджала національній боротьбі.

"Найбільшою історіографічною працею М. Грушевського є десятитомна (13 частин) *Історія України-Русі* від найдавніших часів до половини XVII ст. (Київ — Львів, 1898 — 1927), написана на широкому документальному матеріалі архівів України, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини та інших. Названа праця стояла на рівні буржуазної світової історіографії і являла собою узагальнення надбань української історіографії доби феодалізму й капіталізму. Економічне, політичне й культурно-національне життя українського народу, національно-визвольна боротьба розглядаються тут в еволюційному плані.

"Створення багатомової *Історії України-Русі* мало для свого часу не тільки наукове, а й політичне значення. Це була переконлива відповідь австрійським, польським і російським

реакціонерам, які не визнавали за українським народом права на власний розвиток, на свою національну культуру"...[44]

XVIII

ЧОГО НЕ МОЖЕ ПРОСТИТИ РЕЖИМ ГРУШЕВСЬКОМУ ЯК ІСТОРИКОВІ?

Далі, в *Літературній Україні* читаємо:

"Висловивши чимало правильних думок про Київську державу, історик в інших працях дав *неправильне положення* одного з важливих питань. Він обстоював *хибну думку,* нібито Київська держава — це держава українська, а держава російська, мовляв, виросла на іншому, північно-східному пні і не є спадкоємницею Київської Русі. *Ця думка є одним з відправних пунктів антинаукової націоналістичної схеми історії України М.* Грушевського;[45]

"Історик далі розглядав безперервність і органічність історичного процесу в економічному, політичному, культурному і етнічному відношенні для західних і південно-західних руських земель (тобто на території України) від Київської Русі до часу загарбання її Литовським князівством та Польщею. Цей момент він вважав переломним моментом історії українського народу. Якщо, казав він, до цього часу народ боровся з місцевими панівними класами (князями, боярами), то в дальшому він бореться з панівними класами Литви та Польщі. Що ж до українського панівного класу, то він, за словами М. Грушевського, пішов шляхом вростання в панівні нації, нації-переможниці й добре влаштувався в 'стані торжествуючих'.

"... Вже у вступній лекції М. Грушевський закладає основи й своєї *антинаукової концепції 'безкласовості' українського народу.*[46]

"Цю ідею він розвивав і далі у своїх працях. Антинауковий підхід М. Грушевського до основного питання — класової структури українського суспільства — знижував, нерідко *цілком знецінював* наслідки його праці по дослідженню важливих питань історії українського народу".[47]

---

44. Підкреслення додане. *Ред.*
45. Підкреслення додане, *Ред.*
46. Підкреслення додане, *Ред.*
47. Підкреслення додане, *Ред.*

Стільки пишуть українські комуністи про Грушевського, як історика старих часів в Україні. Вони бажають приподобатися Москві, яка для своїх імперіялістичних цілей голосить антинаукову теорію про "три братні народи", що нібито вийшли з одного "руського народу". Москва не визнає самостійного розвитку українського народу ще перед Київською Державою. Грушевський казав, що це була Українська Держава, а московська держава виросла окремим своїм власним історичним процесом.

Це кладе Москва в головну вину Грушевському і цього йому ніколи не подарує.

У цій статті режимної *Літературної України* ставиться Грушевському, як історикові, закид, що він керувався ненауковими теоріями і взагалі писав свою працю з історії України і української літератури "антинауковим способом".

Пишуть це на адресу світової слави вченого дві дрібні особи, українські комуністи — Іван Бойко і Євген Кирилюк. В історії української культури і зокрема історіографії вони щезнуть з пам'яті одночасно з кінцем свого прислужництва Москві. Саме окупаційний режим в Україні зфальшував усю історію України руками різних кар'єровичів до такої міри, до якої важилася колись фальшувати московська шовіністично-націоналістична наука за царату.

XIX

ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ВОРОГ РОБІТНИЦТВА І СЕЛЯНСТВА

В історіографії не можуть комуністи простити Грушевському його обґрунтовану наукову тезу, що український нарід ще в 4-тім і 5-ім сторіччях творив свою державу та що він етнографічно ніколи не був зв'язаний з московським народом ближче, як з яким іншим народом.

Не маючи змоги заперечити величезні історіографічні надбання Грушевського, окупаційний режим перами українських прислужників, нібито вчених, пробує знецінити ці надбання ярликом, що вся наукова праця Грушевського була "буржуазною наукою".

Також не може режим воювати проти національно-державницької діяльности Грушевського інакше, як неправдою. Руками українських комуністів пише режим у статті *Літературної України* з 30 вересня 1966 року таку яскраву неправду як те, що ніби Грушевський був ворогом робітництва і селянства та їхнього революційного руху.

Тут комуністи спритно підтасовують карти. Вони під термін "робітництво і селянство" підставляють большевицьку партію, яка в

1917-1924 діяла в Україні під назвою Російської Комуністичної Партії большевиків. Розуміється, що Грушевський ніколи не був прихильником тієї чужої партії, яка не мала нічого спільного ні з українським робітництвом, ні з українським селянством. "Революційна боротьба робітничої кляси" в устах комуніста означає ніщо інше, як боротьбу цієї російської партії за владу в Україні проти українського народу. Ясна річ, що Грушевський не міг бути прихильником такого російського пляну, а поборювавв його.

Щоб знецінити Українську Центральну Раду, комуністи приписують їй буржуазність, хоча в ній ніяких представників буржуазії не було. Взагалі ж української національної буржуазії тоді не було ні в Східній, ні в Західній Україні. Буржуазія в Україні була московська, змосковщена, а не українська.

По цих вступних замітках наводимо нижче дослівно головні уступи другої частини згаданої статті в україномовнім журналі окупаційного режиму:

> "М. Грушевський не показував... ні революційної боротьби робітничого класу, ні боротьби селянства, зовсім обійшов революцію 1905-1907 рр.
>
> "Основний зміст української історії після революції він зводив до національного руху української інтеліґенції, до боротьби за національні права...
>
> "У зв'язку з піднесенням політичного життя в Росії під час революції 1905-1907 рр.він виступив з рядом політичних статтей, що мали програмовий характер української ліберальної буржуазії, яка подібно, як російська ліберальна буржуазія, перебувала в таборі контрреволюції. М. Грушевський *вороже* ставився до революційної боротьби *робітничого класу і селянства* взагалі і до боротьби селянства за землю зокрема. Він був за викуп землі...
>
> "У своїх статтях М. Грушевський виступав з позицій національного питання. Але вирішення національного питання він не пов'язував з революційною боротьбою робітничого класу і селянства, а закликав розв'язати його шляхом угоди з російською буржуазією. Грушевський ставив вимогу обласної автономії для України в межах зреформованої Росії...
>
> "У 1908 р. М. Грушевський повернувся зі Львова до Києва. Він працював головою "Українського Наукового Товариства в Києві", друкував статті з історії, виступав у пресі на актуальні політичні теми. Як один з лідерів української ліберальної буржуазії належав до "Товариства Українських Поступовців". Під час імперіалістичної війни царський уряд вислав вченого до Симбірська. В березні 1917 р. М. Грушевський повернувся на Україну й очолив українську буржуазно-націоналістичну Центральну Раду. З тактичних міркувань вступив у члени Української Партії

Соціялістів-Революціонерів. У період од лютого до жовтня він, як і українська буржуазія в цілому, орієнтувався на буржуазну Росію.

"Українська буржуазія на чолі з своїм лідером М. Грушевським виступила єдиним фронтом з російською буржуазією й поміщицтвом проти революційного робітничого класу і селянства. В національному питанні далі вимог автономії України Грушевський не йшов, як і українська буржуазія в цілому.

"Але як тільки буржуазія й поміщицтво Росії зазнали поразки в Жовтеневій революції, М. Грушевський виступає завзятим самостійником, і очолювана ним Центральна Рада проголосила незалежну від Радянської Росії буржуазну Українську Народну Республіку. Центральна Рада мобілізувала всі реакційні й контрреволюційні сили *проти робітників і селян* україни, що піднялись на боротьбу за радянську владу.

Зазнавши поразки, українська буржуазія, керована Центральною Радою, яку очолював М. Грушевський, намагалась утримати владу за допомогою іноземних багнетів. Центральна Рада *уклала договір з австро-німецькими імперіялістами на окупування України. Це був акт ганебної національної зради.*

"В квітні 1918 р. німецькі окупанти розігнали Центральну Раду, Партійно-політична діяльність Грушевського на Україні закінчилась. Історія перекреслила його як політичного діяча.

"Усвідомивши політичну поразку свого класу і свою особисту, М. Грушевський виїхав до Відня".[48]

Стільки пишуть про цей період діяльности Грушевського комуністичні українські автори, що своїми перами служать окупаційному московському режимові.

Вони на догоду Москві називають Берестейський мир Української Народної Республіки з Центральними Державами з дня 9 лютого 1918 р. "національною зрадою" і "національною зрадою" вони вважають оборонну війну України в союзі з цими державами проти воєнної аґресії Совєтської Росії.

Але ті ж самі автори в інших статтях уважають найвищою політичною мудрістю Берестейський мир, який підписала Совєтська Росія дня 3 березня 1918 з тими ж самими Центральними Державами.

48. Правопис ориґіналу, *Ред.*

XX

НАПАД НА НАУКУ ГРУШЕВСЬКОГО ПРО БЕЗБУРЖУАЗНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У різних напастях на Грушевського з боку совєтських академіків і не-академіків міститься закид проти нього за нібито ненаукове твердження про безклясовість чи пак безбуржуазність українського народу. Ці автори не пояснюють при тому, *про який час мова* в Грушевського про безбуржуазність українського народу. Тим то тут потрібний коментар.

Грушевський цілком не перечить існування всередині українського народу окремих суспільних кляс і станів у добі української княжої державности, а навпаки — основно присвячує суспільній будові свій огляд і аналізу; те саме робить він у розгляді пізнішої доби. Про безклясовість він говорить зокрема у своїх публікаціях, що торкаються новітньої доби в часі національного пробудження і обох революцій (1905 і 1917 років). У цих публікаціях Грушевський підкреслював наявний суспільний факт, що український нарід у тому часі мав в своїй спільноті фактично лише клясу селянства і невелику кількість інтеліґенції. Робітнича українська кляса щойно народжувалася і була також дуже нечисленна в тому періоді історії. До української національности не признавалися капіталісти і поміщики (великоземельні власники) у такій кількості, яка творить клясу. Були лише нечисленні одиниці з-поміж цих двох кляс, які вийнятково признавалися до українства й брали участь у національному русі. Тому Грушевський, як і інші автори, ще під час Михайла Драгоманова, підкреслювали факт, що українська нація має плебейський характер, тобто не має кляси буржуазії і кляси аристократично-поміщицької.

Що таке буржуазія? Це кляса суспільства, яка має власніть засобів індустріяльної продукції. Це міська кляса, як вказує її французька назва ("міщанська" кляса).Робітники — це кляса суспільства,яка не має *ніяких* засобів продукції. Сюди не належать ремісники, бо вони посідають засоби виробництва у своїй власності. Купці творять клясу торговельної буржуазії.

В Україні всі буржуазні елементи, як кляса, і всі поміщики, як кляса, були чужої національности: польської, московської, жидівської, німецької чи іншої. Як сказано, лише одиниці з цих кляс визнавали себе українцями і брали активну участь в національному русі (наприклад, Євген Чикаленко). Проте, одиниці не творять кляси.

Ленін і його послідовники оперували в своїй організації і в діяльності елементом не національним, а територіяльним. Вони творили Російську Соціял-Демократичну Робітничу Партію больше-

виків (РСДРПб), до якої мали належати всі ті, що були їхніми прихильниками з території колишньої царської Росії, без огляду на національність. Коли під тиском факту — творення Української Держави власними силами українського народу — большевики мусіли рахуватись в організації позірно також з національним моментом, то вони на території України утворили *філію* своєї РКПб під обманною назвою (як КПбУ). Це не означало, що до цієї філії належали лише українці-комуністи; цілком навпаки — до цієї партійної організації мали належати всі комуністи з території України. Фактично ця "партія" була не 90 відсотків наукраїнською в часі 1919-20, а в 1917 році лише 3 відсотки признавалися до українського походження.

Коли большевики в своїх публікаціях говорили й говорять тепер про "українську буржуазію", то вони мають на увазі буржуазію з території України. Одначе, ця буржуазія була, як сказано вище, неукраїнською, навіть ворожою для всього українства.

МАТЕРІЯЛИ ПРО СВІТОГЛЯД ГРУШЕВСЬКОГО

Упорядкував Матвій Стахів.

I

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНО-СУСПІЛЬНИХ ПОГЛЯДІВ М. ГРУШЕВСЬКОГО ПІД ВПЛИВОМ В. АНТОНОВИЧА І М. ДРАГОМАНОВА

Михайло Грушевський був учнем у ділянці історії в проф. Володимира Антоновича в Київському університеті. Антонович був з переконання народником і в оцінці історії суспільних рухів завжди виправдував боротьбу народних рухів проти всякої державви, в тому й проти влади своєї нації. Під цим оглядом Антонович ішов слідами головно історика Миколи Костомарова. Сама назва "народників" означала в царській Росії власне те саме, що на Заході називали "людовцями". Таким *народником-людовцем* під політичним оглядом був також учень Антоновича Михайло Грушевський і з таким світоглядом він прийшов з Києва до Львова на катедру в Львівському університеті. Проте, в тому часі він уже частково зревідував свої політичні погляди.

В часі приїзду Грушевського до Львова (1894 р.) у Галичині й на Буковині був розвинутий сильний політичний рух пробудженого всеукраїнства. З одного боку, від 1848 року розвивався в різних організаційних формах рух *"народовців"*, які пропаґували повний поворот до української народної мови в літературі й школі та боронили перед поляками і австрійськими німцями самостійність українського народу як рівноправного з іншими слов'янськими народами, а не як відногу польського або московського народів. Це були чисті *націоналісти*, оборонці українського народу і тому називали себе народовцями. З

1885 року народовський рух організувався політично в краєвій "Народній Раді", якою проводив проф. Юліян Романчук. З другого боку, під впливом проф. Михайла Драгоманова, що був викинений царським урядом з катедри в Київському університеті і тому еміґрував на Захід, щоб звідти, з уповажнення нелеґальних українських "Громад", заступати у вільних країнах українську справу, — розвивася народовський рух в окремому гурті з соціялістичними ідеями, окрім націоналістичних ідей. Цей соціялізм виходив з *етичних засад,* а не з марксівських тез історичного матеріялізму. Він *виразно відкидав марксизм.* Провідниками цього крила народовців були: Іван Франко, Михайло Павлик, Олекса Новаківський, д-р Теофіль Окульський та інші.

В 1890 році цей рух оформився в Українсько-Руську Радикальну Партію, УРРП, під головуванням Івана Франка. Ця партія прийняла в національних справах народовський націоналізм, але в своїй програмі узгляднила постуляти суспільно-економічні, згідно з етичними вимогами. В політичній організації прийняла постулят самостійности української держави, як висліду майбутнього успіху боротьби. Цю програму повної державної самостійности Соборної України вперше на еміґрації зформулювали Михайло Драгоманів, Михайло Павлик і Сергій Подолинський, опублікувавши її в женевській "Громаді" в 1880 році. На Краєвім З'їзді в 1895 році в програму Радикальної Партії вставлено додаток про повну державну самостійність української нації.

Грушевський приїхав до Львова в 1894 році. Він уважав себе народовцем, а *не соціялістом.* Тому він, як не-соціяліст, не вступив до партії радикалів, очолюваної Іваном Франком, хоча й високо цінив його, як ґеніяльного поета, письменника і науковця. Зате Грушевський пристав, як народовець, до народовців під проводом Романчука. Він у 1899 році заініціював реорганізацію народовців у формі "Української Націонал-Демократичної Партії" і там був обраний до її провідної центральної установи — Народного Комітету. В рамках цієї партії він незабаром заступав опозиційне становище до політики проводу партії, і свої погляди виклав у книжці під наголовком *Наша політика* (1911 р.)

В 1907 році Грушевський перебував переважно у Києві. Там заснував, разом з однодумцями, нелеґальне Товариство Українських Поступовців, ТУП, до якого належали всі українські діячі, без огляду на те, чи були народовцями, чи народовцями-соціялістами. Не належали там лише соціял-демократи. Грушевський тоді далі був націонал-демократом, як і велика більшість діячів ТУП.

У своїй історіографічній праці Грушевський від переїзду до Львова в основі відійшов від концепції Антоновича й Костомарова і прихилилися до державницьких поглядів проф. Михайла Драгоманова, який держав-

ність народу цінив як конечну форму розвитку нації. Як дійшло до цієї зміни позиції Грушевського?

У 1892 році Грушевський, молодий учений-історик, маючи 25 років віку, закінчив свою працю під наголовком "Громадський рух на Вкраїні-Руси в XII віці" і умістив її в *Записках НТШ* , том перший, що появився саме згаданого року. У студії Грушевський розглядав ситуацію в державі короля Данила після другого нападу татар. Тоді область на пограниччі держави Данила довкола Болохова відмовилась підкорятись цій владі своєї держави, а визнала над собою безпосередню владу татар, оплачуючи їм данину плодами господарства. Мотивом цього бунту мали бути важкі данини на громади для коштів оборони проти татар і охота громад мати свою власну громадську владу. Праця молодого Грушевського викликала два різні відгуки: критичний — проф. Драгоманова і похвальний — проф. Антоновича. Власне, основна критика тези праці Грушевського з боку Драгоманова привела його до того, що він, пишучи потім перший і дальші томи своєї великої *Історії України-Руси,* зревідував свій погляд в дусі державницькім. Для зрозуміння цілої проблеми в нашій історіографії наводимо уривки тут з рецензії Михайла Драгоманова на згадану працю Грушевського. Вся проблема дається звести до відношення: "держава й громади та проґрес і реґрес" в історії. З огляду на заборону українського слова в царській Росії у тому часі, Грушевський вислав із Києва свою працю до Львова під псевдонімом "М. Сергієнко".

Рецензія Михайла Драгоманова появилася в органі партії радикалів *Народ* (1893 р.), який редаґували Іван Франко й Михайло Павлик. Драгоманів, між іншим, у цій рецензії писав:

> "Дещо нового, по крайній мірі на українській ниві, дає (у томі I *Записок Товариства ім. Шевченка"* з 1892) стаття добродія М. Сергієнка: 'Громадський рух на Вкраїні-Руси в XII віці'. Заголовок статті д. М. Сергієнка трохи зашироκий, а вся робота трохи врикова. Власне д. Сергієнко хотів показати, як в деяких околицях між Волинню, Поділлям і Київщиною, після нападу татар в 1240 році, появилося противенство князям (надто Данилові Романовичеві) і мов би охота жити без князів, по крайній мірі Рюриковичів, під прямим підданством татар...
>
> "Для кого держава є альфа і омеґа усего історичного процесу, — каже д. Сергієнко, той не може інакше цінувати цей громадський рух (проти князів Рюриковичів) як тільки за історичний реґрес, за вельми сумне збочення громади з правдивої стежки, за історичну помилку. Ми ж, не збавляючи ціни держави, як культурної і поступової форми, одначе тільки тоді можемо встоювати за неї, коли вона дає змогу духовно-моральному, економічному і політичному розвиткові громади".

"Далі д. Сергієнко говорить, що княжий державний устрій в старій Україні, вийшовший з "примучення" громад, був для них тяжкий і що громади місіли попробувати вменшити, або й зовсім скинути з себе цю ваготу. Вказані ним громади в XIII віці покористувались татарським нападом і знищили в себе зовсім підданство князям (як думає Сергієнко), хоч може б було слід сказати: Рюриковичам, бо, по крайній мірі, ми докладно про стрій тих громад не знаємо, а ще перед тим у частини тих громад болохівців бачимо своїх князів.

"Звичайно, — каже д. Сергієнко, — це не найлучша, не найпряміша стежка громадсько-політичного проґресу. Далеко більше корисним було б поступове реформування, крок за кроком, тогочасного устрою, що помало поліпшувало б громадсько-політичні відносини й привертало б до нормального становища. Аде для такого поступовання треба було далеко більшого політичного виховання, освіти, аніж яке було. Все те було не до смаку тогочасній громаді, і вона нищила те, чого не вміла реформувати, як те потім не раз з нею траплялось [важні слова!]. Чи вона цим більше виграла, чи програла — за це не беремося гадати".

"Чому ж так боязко, — спитаємо ми автора. Йому було треба тільки приложити до його 'громади' ту саму мірку, котрою він міряє вартість його — 'держави', тобто спитати, чи протикняжа боротьба болохівців дала змогу духовно-моральному, економічному і політичному розвитку громади? Та пошукати в документах хоч натяку на той розвиток, наприклад, якогось письменства в 'тих історичних реакціонерів'.

"Ми думаємо, що нерішучість д. М. Сергієнка виходить з того, що він поділяє досить чудні погляди на 'державу', які держаться в Росії навіть в учених людей, котрі по-своєму перевернули взяту в німецьких філософів різницю між 'Staat' (держава) і 'Gesellshaft' (громада). В дійсності між цими категоріями нема якісної різниці, а може бути тільки кількісна. Атенська міська громада — така ж держава, як велика перська деспотія. В новітній історії і абсолютна монархія типу Юстиніяна, по типу котрої складались усі князівства й царства християнської Европи, і монархія з парляментом (King in Parliament), яку зформували англійські Хартії Вольности в XII-XIV ст. і до якої змагали дійти в старовину царства континентальні... і італійські міські республіки і нідерляндські міста XIV-XV ст. ..., були однаково державними. Данилове королівство було державне і болохівські громади були теж державними. Однаково треба судити ті громади по тому, скільки в них було *свідомої організації і народних сил* [знизу вгору чи згори вниз], і скільки освіти, котра всего точніше міряється *письменством.* При присутності цих двох умов держава спосібна до поступу, до поліпшення, до того, щоб і форми її перемінились на користь більшости громадян.

"При цих умовах і реакціях, на поверховний погляд антиісторична, в дійсності повертається на користь проґресу соціологічного. Так, наприклад, нідерляндська революція XVI ст., англійські революції XVIII ст. були свого роду реґресом проти праґматичної історії, бо направлялись проти королівських порядків XII-XIV ст., (в дечому невигідні громаді, наприклад, в справі соціяльній). Але з тої реакції вийшов правильний проґрес, найбільше на політичнім ґрунті. Маколей цілком правий, коли каже, що англійці тому не робили революції, що в XVII ст. зробили революцію консервативну... Тому довели до добрих наслідків так, що в Англії й Нідерляндах реакціонери не забували потреби якнайширшої організації і руководилися освітою і письменством.

"Власне до виробки вірного суду над боротьбою руських громад з князями може найбільше служити порівняння її з боротьбою нідерлянських міських громад ще в XII і XIV ст. Чому тут безсторонній культурний історик не може вагатись ні на мінуту, на чий бік стати, хоч князі там іноді виставляли також принципи проґресивні, наприклад, юстиції, вільної від вузькокорпоративних інтересів? Тому, що міські громади нідерляндські не тільки боролися проти матеріяльної князівської експлуатації, не тільки боронили право на доісторичні основи автономії, але й свідомо ставили її принципи (по крайній мірі самим податки установляти для служби та право опиратися самоволі князя і його чиновників), а в той же час вони були осередками складної культури економічної, шкільництва, науки й літератури.

"Коли закони, наведені з таких історичних примірів, прикладаємо до наших громадських рухів, — таких, як той, котрий показує д. Сергієнко, то бачимо, що навіть говорити про те, чи виграла чи програла в них громада, — нема рації. *Вони просто програли без наслідків, як мільйони доісторичних суперечок,* які стались на нашій Великій Скитії. Добродій М. Сергієнко дав найміцнішу підставу до суду над тим рухом, сказавши, що він не дав Данилові "поставити опір Татарам". А який же можливиї був сталий проґрес у нас без того, щоб наша нація вибилась від татар?

"Ми знаємо, що у нас є між ученими людьми такі, які дивляться ідилічно на наші відносини з татарами, наприклад, у часи запорозькі. Їх ідиллі дуже можуть стати в пригоді ті факти, котрі приводить д. Сергієнко і з котрих виходить, що деколи і по місцях в XIII ст. деякі сільські громади в нашій Русі ліпше жили (або ліпше треба сказати: ліпше їли) під татарами ніж під князями Рюриковичами. Тим то ми мусимо вказати на найновіші пригоди руського життя під захистом татарсько-турецьким.

"Звісно, як у кінці XVIII ст. 'під турка' утікла частина наших Запорожців. Безспірно, ... задунайські Січовики зберегли ліпше під турками старі козацькі порядки, ніж Донці й Чорноморці в Росії. Безспірно, їм зіставалось більше риби для себе, яку вони вловляли в річках і морю, — а коли порівняти їх життя з життям

кріпаків, які оселились на запорозьких степах, то різниця вийде ще більше на користь життя під турком. Та ось біда: різались Некрасовці[1] з Запорожцями, як дикі звірі, а далі самі Запорожці не стерпіли того, що султан посилав їх 'на свою віру бити', тобто усмиряти повставших греків, котрі після сербів почали еманципацію національностей. А ще важніше: Чому "вільне" під турками козацтво не мало ні Квітки, ні *Кобзаря* Шевченка, а дала їх закріпачена Україна? Некрасівці і досі живуть під турком і їдять ліпше, ніж великоруські мужики, та що з того для великоруської нації? А тим часом Запорожці в 1775 були все таки культурніші від Болохівців XII ст.

"Зо слів д. Сергієнка можна вивести, що він рівняє рух Болохівців до рухів козацьких. Це матерія довга. Щоб усунути зо свого боку непорозуміння, ми скажемо, що в козацтві XVI — XVIII ст. все таки була і певна національна свідомість, і певні зерна культури, хоч, звісно, воно взяло чимало гріха перед культурою. Запорозька ж Січ, відійшовши під Турка, відрізала себе від городової культурнішої України і повернулась в доісторичний стан, котрий не дав нічогісінького для поступу українського народу..."

II

М. ГРУШЕВСЬКИЙ 30 РОКІВ ПІЗНІШЕ ЗГАДУЄ ПРО ЦЮ ПУБЛІКАЦІЮ

У публіцистичній статті про актуальні національно-політичні завдання в зв'язку з Варшавським договором у квітні 1920 року, підписаним, з одного боку, представниками Голови Директорії УНР Симона Петлюри і, з другого боку — представником уряду Польщі під проводом Юзефа Пілсудського, як начальника держави, Михайло Грушевський висунув ряд тез нової політики УПСР у перспективі боротьби за суверенну соборність України. Стаття вміщена в органі УПСР "Борітеся — поборете" за липень 1920 р. під заголовком "Українська Партії Соціялістів-Революціонерів та її завдання" (Відень, 1920). При цій нагоді Грушевський згадує справу своєї праці в молодім віці п. н. "Громадський рух на Вкраїні в половині XII в." Він наводить основний зміст цієї своєї молодої праці і після того інформує, що вона знайшла дві оцінки з боку тодішніх старших українських істориків. Про це він пише:

---

1. Частина Донців під проводом отамана Некрасова, яка також утекла під Туреччину. *Ред.*

"І от приходить мені на гадку цікава різниця в поглядах на цю мою статтю, властиво на дане мною насвітлення цього руху двох тодішніх корифеїв української мисли — Антоновича і Драгоманова.

"На Драгоманова її провідна ідея — спочуття для цих 'татарських людей', — зробила неприємне враження. Енциклопедист, конституціоналіст, противник бунтарства і неорганізованости, він не допускав симпатій до руху, який вів історичний процес назад від держави до партикуляризму громад.

"Натомість Антоновичеві стаття подобалася. При всім опортунізмі в практичній політиці він був перейнятий принципіяльними симпатіями до всякої опозиції і активної боротьби з засиллям держави: її централізмом, бюрократизмом, мілітаризмом. Глибоке співчуття до такої боротьби переходить через усю його історичну працю. І в розмовах на цю тему він висловлював переконання, що Данило в цім епізоді показав себе попередником Хмельницького: один і другий не вміли опертись на нарід, йшли проти маси й програли справу.

"Антонович у тих часах був не тільки оракулом в питаннях чисто наукових, але й представляв певний ідеологічний напрям в українськім народництві, тому я й хочу на цім прикладі зазначити, що й тридцять літ тому були в нім течії, які, стоячи на ґрунті українських національних традицій, спочутливо ставились до народних рухів, що висували перед інтересами національними інтереси соціяльні і доходили до боротьби з своєю державою..." [2]

Під впливом критики Драгоманова пізніше, пишучи перший, другий і третій том своєї *Історії України-Руси,* Грушевський значно скореґував свій погляд на такі рухи в користь поглядів Драгоманов, а не Антоновича.

III

М. ГРУШЕВСЬКИЙ І ЗАСНУВАННЯ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ; ДВІ АКАДЕМІЧНІ УСТАНОВИ ДО 1924 Р.

За влади царату панувала повна неґація українського народу. Дійшло до того, що в 1876 році окремим царським наказом заборонено українську мову, не лише в школі і Церкві, але й у друці і навіть на сцені та на публічних зборах. Тим то не могло бути мови про те, щоб за

---

2. *Там же,* стор. 12 і наст.

царату можна було організувати Українську Академію Наук на Придніпрянщині.

Щоправда, революція в 1905 році добилася деяких конституційних свобід у російськім царстві і в тому відкликання заборони української мови в друці, але її далі не допускано до Церкви і школи.

Коли ж по революції 1905 року настала в Придніпрянській Україні деяка свобода організувати освітні товариства ("Просвіти"), в тому й чисто наукові, тоді професор Михайло Грушевський своїми заходами подбав про організацію Українського Наукового Товариства в Києві. Воно мало академічний характер, на зразок львівського НТШ, і тільки в обставинах царату не могло носити офіційно назви академії. Отож, це була друга академія, побіч НТШ. Душею наукової праці цієї другої неофіційної Української Академії Наук був також проф. Михайло Грушевський.

IV

ЗАХОДИ ПЕРЕТВОРИТИ УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО В КИЄВІ НА ОФІЦІЙНУ АКАДЕМІЮ

Ще в квітні 1917 року Українське Наукове Товариство в Києві прийняло постанову, щоб перетворити його в офіційну Українську Академію Наук. В тодішніх обставинах, коли владу мав ще Тимчасовий Уряд Росії під проводом князя Львова, а потім Керенського, трудно було добитися того привілею для Українського Наукового Товариства в Києві, хоч, очевидно, проф. Грушевський, тодішній Голова Української Центральної Ради, робив у цій справі заходи.

Повна можливість перетворення цього товариства в Українську Академію Наук настала тоді, коли Українська Центральна Рада повалила в Україні владу Тимчасового Уряду Росії і коли одночасно вона відбила спроби місцевих збройних збольшевичених московських відділів захопити владу в Україні. Проте, тоді Грушевський і його учені товариші в Києві насамперед мусіли докласти всіх сил до державного будівництва і до оборони проти аґресії Совєтської Росії, що розвинулася за три з половниою тижні після проголошення Української Народної Республіки.

Справу академічну відклали тоді до спокійнішого часу. Але як тільки прийшов фактичний мир, коли відкинено воєнну аґресію Совєтської Росії в половині квітня 1918 року, за два тижні після того стався переворот гетьмана Павла Скоропадського.

ГЕТЬМАНСЬКИЙ УРЯД ВИРІШАЄ ТВОРИТИ АКАДЕМІЮ ЦІЛКОМ НАНОВО

У червні 1918 року була створена з наказу гетьмана Павла Скоропадського окрема "Комісія для вироблення законопроєкту про

заснування Української Академії Наук у Києві". До цієї комісії гетьманський уряд покликав 18 осіб, і між ними також представника НТШ і Українського Наукового Товариства в Києві, а особисто також проф. М. Грушевського.[3] На ці запросини офіційно не відгукнулося ні НТШ, ні Українське Наукове Товариство в Києві, ані особисто проф. М. Грушевський. Це стверджує проф. Д. Дорошенко в своїй історії того періоду України, не спиняючись докладніше над причиною відмови.

Сам проф. М. Грушевський в авторизованім інтерв'ю в 1924 році подав, що він не прийняв того запрошення до творення Академії з наказу гетьмана тому, що не взято в основу Академії Українського Наукового Товариства, цебто виключно українських науковців, тоді, коли гетьман покликав до Комісії для творення Академії також московських академіків і професорів, які не мали нічого спільного з українською наукою. Треба прийняти за певне, що Грушевський вплинув у тім самім напрямку на Українське Наукове Товариство в Києві і на НТШ, які офіційно в творенні Академії участи не брали.

Ці організаційні заходи згаданої Комісії тривали досить довго і її праця була закінчена аж на початку листопада 1918 року. На основі внесення тієї Комісії гетьман наказом з дня 14 листопада 1918 року покликав перших дійсних членів Української Академії Наук у Києві.

Згідно з цим наказом, Академія була поділена на секції, які мали назву відділів: Відділ історично-філологічний; Відділ фізично-математичний; Відділ соціяльних наук. До всіх цих трьох Відділів іменував гетьман разом 11 дійсних членів, академіків. Одночасно гетьман іменував московського вченого-мінералога проф. Володимира Вернадського президентом Академії, а Агатангела Кримського невідмінним секретарем.

Як знаємо, того самого дня була проголошена Грамота гетьмана про зміну державного курсу, що причинилася до повстання Директорії УНР. Почалася внутрішня боротьба в Україні і незабаром облога Києва Осадним Корпусом Січових Стрільців та Дніпровською Дивізією.

V

ПОЧАТОК ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ

Не зважаючи на ці бурхливі часи, Історично-філологічний Відділ Української Академії Наук почав працю ще в часі облоги Києва. Перше засідання членів Відділу відбулося 8 грудня 1918 року. На засіданні було з 4 дійсних членів лише троє: Дмитро Багалій, А. Кримський і Микола Петров; четвертий академік, проф. Степан Смаль-Стоцький, не

3. Д. Дорошенко, *Ілюстрована історія України* том II, Українська Гетьманська Держава, стор. 361.

зміг тоді приїхати до Києва. Ці три члени обрали своїм головою Багалія, а С. Смаль-Стоцького секретарем Відділу. Це був перший протокол цього Відділу УАН.

На другім засіданні були присутні лише ті три академіки, що й на першому засіданні. Вони вирішили збільшити кількість академіків у цім Відділі ще на трьох, а саме покликати М. Сумцова, Є Тимченка і проф. Олександра Грушевського. Це засідання відбулося 11 грудня 1918 року.[4]

З цих протоколів бачимо, що наукові секції, чи пак відділи УАН, мали зразу лише по 3 або 4 члени і щойно потім збільшили кількість дійсних членів до 7. Працювали вони в часі бурхливої революційної хвилі, що оточувала Київ.

VI

ГРУШЕВСЬКИЙ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК У КИЄВІ

Проф. Григорій Микитей мав нагоду відвідати проф. Михайла Грушевського у Бадені 1924 року. Там він давав йому деякі питання актуального значення і занотував відповіді.

Ці питання і відповіді були призначені для публікації в тодішнім щоденнику *Наш Прапор,* що появлявся у Львові. Відповіді М. Грушевського на ці питання мають значення, з одного боку, для його наукового і громадського життєпису, а з другого — для історії Української Академії Наук у Києві, до якої тоді рішився він їхати.

Отож, передаємо тут текст питання й відповіді щодо організації Української Академії Наук у Києві і щодо становища до тієї організаційної справи, яке на початку займав Михайло Грушевський.

Текст питань і відповідей був оповіщений у *Нашім Прапорі* за 11 січня 1924 року. Текст згаданої частини розмови такий:

> "(Питання): Аж тепер входите до Академії Наук?
>
> "(Відповідь): — Так! При організації її в 1918 році я відхилив пропозицію піти в склад першої колеґії, котру мав призначити гетьман, бо організацію Академії взяло було на себе ще в 1917 році Українське Наукове Товариство, що об'єднувало в собі українські наукові сили. Але після німецько-гетьманського перевороту гетьманський уряд перехопив цю справу і доручив організацію Академії людям, далеким від українського наукового руху, петербурзьким ученим не-українцям.
>
> "Після упадку німецької окупації в Українськім Науковім Товаристві піднята була справа реорганізації Академії. В ній брав активну участь і теперішній генеральний секретар акад.

---

4. Див. протоколи цього Відділу в *Записках* цього Відділу, кн. І, виданих 1919 р., ст. XXVIII і наст.

Кримський. Але, через неприхильність цій справі С. Петлюри, котрий застеріг собі культурні справи, ця реорганізація не дійшла до кінця і я не вступив до Академії".

VII

ОЦІНКА ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ДОСЯГНЕННЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ЙОГО НАЙВИЗНАЧНІШИМ УЧНЕМ СТЕПАНОМ ТОМАШІВСЬКИМ

Грушевський мав своїх безпосередніх учнів, ще як університетських студентів, виховуваних для продовження праці свого вчителя. Таких учнів чимало, але лише деякі з них не підвели надій учителя і справді, чи ще за його життя, чи пізніше, дали цінні праці з історії України — з певного історичного періоду чи то з окремої ділянки життя українського народу в минулому. До цих творчих учнів належали: Степан Томашівський (згодом професор університету), Іван Крип'якевич (пізніше професор університету у Львові), Омелян Терлецький, Іван Кривецький, Гарасимчук, Іван Джеджора і Микола Чубатий (пізніше професор університету). Також інші історики, які не були безпосередніми учнями Грушевського у Львівському університеті, під впливом його праць давали свої студійні публікації з історії України.

Нижче подаємо уривки зі статті проф. д-ра Степана Томашівського з оцінкою праць Грушевського до 1905 року. Вона була вміщена в *Літературно-Науковому Вістнику*, книжка перша за 1905 рік. Комплет цього журналу НТШ є рідкісним на еміґрації. Тому тут даємо передрук із статті Вол. Дорошенка п. н. "Історія України-Руси" Михайла Грушевського" з передруку в журналі *Життя і школа* за липень 1975 року (без правописних змін):

> *Історія України-Руси* — се передовсїм повний огляд життя українського народу. Нїхто з більших українських істориків не дав нам такої історії: Костомарів і Антонович і Кулїш і ин. обробляли її моноґрафічно, й то полишаючи великі прогалини. Таким способом досі одиноким підручником із якою такою науковою вартістю була *Исторія Малой Россіи* Бантиш-Каменського, що вийшла ще 1830 р. і сьогодня цїлком не відповідає науковим вимогам. Чим є повний підручник історії якого народу не тільки для дослїдників, але й для всякого ітелїґентного чоловіка, — про се годї толкувати.
>
> "Дальше *Історія України-Руси* Грушевського — се перший науковий огляд нашої бувальщини. З давнїйших українських істориків праці одного тільки Антоновича й Драгоманова від-

повідають усяким науковим крітеріям. Моноґрафії Костомарова, на свій час знамениті, сьогодня багато де в чім не видержують наукової критики. Його Гетьман Богдан Хмельницький наприклад може зватися радше історичним романом ніж студією. Ще менше "науковости" мають праці Куліша. Та се загально відомо. Вихованець української історіоґрафії Росії — М. Грушевський присвоїв методольоґічні здобутки її та ще більше розвинув наукову методу, позбувши ся нахилу до деякого доґматизму (у фільософічнім значінню), який слідно часто у старших репрезентантів української історіоґрафії. Наукова історична метода, репрезентована й пропаґована проф. Грушевським, нічим не відхиляється від найкращих взірців західно европейської історичної науки щодо всіх її сторін (гевристики, критики й синтези).

"Вкінці ся монументальна праця *наскрізь національна.* Тут, розуміється, не треба догадувати ся якоїсь націоналїстичної тенденції, — від неї *Історія* цїлком вільна. Її національний характер лежить передовсїм у глибокій та ясній свідомости автора щодо індивідуальности української нації; на тім пунктї нема ані тїни неясности або непевности; дальше в тім, що цїла вона навіяна глибокою симпатією для українського народу, бачить у ньому живу одиницю, що розвиваєть ся по всїм законам живого орґанїзму й поодиноких проявів його розвитку, не міряє інтересами инших народів, держав, якихсь соціяльних кляс і т. ин. Його Werturteil має тільки один крітерій: чуттє, добро і змагання народньої маси. Таке становище єдино годить ся з науковим характером історичного дослїду без огляду на те, чи автора вяжуть із предметом які тїснїйші звязки крім чисто наукових. В порівнянню з иншими українськими істориками ся прикмета дає проф. Грушевському першенство перед усїма. Анї один із визначних наших істориків не мав ясної національної свідомости, кождого з них збивали непевности в найосновнїших поняттях про український народ, повні суперечности й боязькости і їх твори ширили нераз баламуцтво в суспільности. Костомарів зостав ся завжди російським славянофілом, Кулїш типом внутрішніх контрастів, Анотонович репрезентантом українофіла 60 років, Драгоманів боров ся до смерти у власній душі щодо ясного поставлення українського національного питання. Грушевський — се новий чоловік, репрезентант нового поколїння, в якого питаннє: хто ми і які наші відносини до инших народів — уже ueberwundener Standpunkt. Звідси походить певність у виборі предмету, ясна провідна гадка, свідомість мети в переведенню, а за тим розсїяннє туману, напущеного, чи радше нерозігнаного дотеперішніми українськими істориками. Національний характер *Історії* лежить іще в її цїли. Вона на вислїд 'науки для науки', чистого т. зв. фільософічного дослїду, але має на метї також цїлком конкретні національні цїли: має причинити ся до поступу

національної свідомости серед нашого народу й дати науку тим, що з історії власної нації можуть чогось навчити ся.

"Тому то, як поява 'Історії України-Руси' в нашім національно-культурнім розвитку незвичайно важна, так скоре її докінченнє мусить бути бажаннєм кождого свідомого Українця. Через неї наша історична наука здобуде перший тривкий фундамент для дальшого розвитку; загал нашої суспільности знайде в ній невичерпане джерело власного самопізнання; наші передові борці за кращу будучність бачитимуть в ній вірний компас на хвилях практичної боротьби.

"Таку саму оцінку мусимо приложити й до популярнїйших кинжок, які щодо науковости нічим не уступають його великій історії, а громадське значіннє яких безперечне для кождого, — вони ж бо ідуть у саму гущавину нашої громади.

"Завдяки спеціяльно *Очеркови* в московській мові багато змосковлених наших земляків могло познайомити ся з історією та змаганнями рідного народу й стати добрими його синами.

"Сими своїми працями довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, — дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знаннєм і великою любовю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний паллядій в нашім розвитку, могутню підойму для нашого національного поступу.

"І за се невмируще діло вічно буде вдячний увесь український народ свому великому мужеви".

VIII

ЩО ТАКЕ "ІСТОРИК-ДЕРЖАВНИК"?

Михайло Грушевський, побіч своєї велетенської історіографічної праці, був ще дуже активним національним суспільно-політичним діячем. В часі Української Революції в 1917-1918 рр. він здійснював свою програму відбудови української державности і довів до того, що в листопаді 1917 р. була створена Українська Народна Республіка, президентом якої він був обраний. Ця УНР, за його почином, була Четвертим Універсалом Української Центральної Ради з датою 22 січня 1918 р. проголошена суверенною, від нікого незалежною державою. Законодавчим органом тієї держави була Українська Центральна Рада, головою якої одночасно був Грушевський.

Ясна річ, що він був першим українським істориком-державником, бо він через УЦРаду будував Українську Державу і надавав їй у

демократичнім процесі діяння напрямну лінію внутрішньої і зовнішньої політики. Все те діялося від березня 1917 р. по половину лютого 1918 р. виключно власними силами українського народу, без ніякої чужої допомоги. В кінці листопада 1917 року Совєтська Росія підготувала воєнну інвазію в Україну на випадок, якщо УЦРада не прийме диктату російської совєтської влади про капітулуяцію перед цією владою. Совєтська Росія в грудні 1917 року вже мала договір з центральними державами (Німеччиною і Австро-Угорською монархією) про перемир'я на фронтах, отже командування російських армій могло стягнути з протинімецького фронту значні мілітарні сили і кинути їх проти України. Дня 17 грудня 1917 Совєт Народних Комісарів Росії доручив ультиматум УЦРаді з вимогою піддатися під владу Сов. Росії до 48 годин, бо інакше Сов. Росія розпочне наступ. Треба було надзвичайної відваги Грушевського, як голови УЦРади і Президента УНР, щоб відкинути цей ультиматум і ставити збройний опір слабшими українськими збройними силами проти переваги армій Совєтської Росії. І тоді саме Грушевський виявив цю державницьку відвагу.

Серед депутатів УЦРади в той час мали величезну більшість ті, що були членами партій із соціялістичним напрямком, що було природним явищем у революційному часі. Соціялістами були тоді такі діячі, як Сергій Єфремів, Дмитро Дорошенко, Олександер Лотоцький, Андрій Ніковський, Симон Петлюра, Дмитро Донцов, Андрій Лівицький. М. Грушевський тоді, як голова УЦРади, був безпартійним, але тісно співпрацював із соціялістичною більшістю депутатів цього революційного парляменту. Того вимагали не лише правила демократичного устрою, але й тодішня політично-суспільна ситуація в Україні і в міжнародній політиці.

Після невдачі оборонної війни України в листопаді 1920 року наступила зміна політичних настроїв, зокрема серед еміґраційних кіл. Колишні соцялісти почали переходити мутацію в напрямку консервативнім або революційно-націоналістичнім, без належного узглядненння соціяльної будови українського народу. Невдачу приписувано соціялістичним партіям і також Грушевському, а не об'єктивним умовинам положення українського народу в тому часі.

Тоді то деякі публіцисти і за ними також деякі історики почали називати Грушевського лише "істориком-народником", а згаданих вище його учнів та взагалі пізніших істориків — "державниками". Така термінологія має своє значення лише тоді, коли стосується виразного змісту праць даного історика. Бо що таке історик-державник? Цей термін може мати лише два значення: 1) Історик-державник це той історик, що бере чи брав провідну ролю в державі, 2) Історик-державник може означати ще такого історика, який займається в своїх працях лише історією держави, як такої, а вслід за тим держави свого

народу, історією державного устрою і державного права ("публічного права").

Чи М. Грушевський та інші українські історики тих часів є державниками чи ні? Отож, Грушевський є державником в обох аспектах цього терміну. Він був будівничим відновленої української держави і назва "історик-державник" об'єктивно належить йому в першу чергу. Щодо другого аспекту, то він був також істориком-державником тому, що він відтворив повно і всебічно історію України і українського народу у цілому його історичному процесі. Він дав історію українського народу від найдавнішого часу, починаючи антропологічним типом, розглянув його життя в переддержавній добі (племінний устрій), на початках його державности і її росту до імперії в Київському періоді, продовження в Галицько-Волинському королівстві, занепад цієї державности і віднову її в часі Запорізької Січі та Гетьманської Української Держави від часів Богдана Хмельницького аж до гетьмана Виговського (в популярній історії аж до часів революції в 1905 р.). Хто хоче студіювати історію української державности, той має зібрані її джерела в працях Грушевського. Тим то Грушевський є істориком-державником. Але від вузького історика-державника, який займається тільки історією держави та її устрою, різниться Грушевський виразно, бо він дає всебічну історію України й українського народу, все його життя в минулому: культурне, релігійно-церковне, наукове, літературне, господарське і державне.

З його учнів ні один не дав такої праці, що всебічно наново відтворила б повну історію України. Одні займались лише історією держави і державного права, другі лише правними проблемами (цивільного, карного і адміністративного права); інші давали образ історичної дії окремої доби або окремих явищ історичного процесу. Дехто, як Дмитро Дорошенко або Наталія Полонська-Василенко, писали історію України в короткім викладі двох томів.

Теоретично кожний український історик повинен бути також істориком-народником. Це значить, що він, пишучи історичну студію з певної доби життя українського народу, виявить симпатії не лише до народу, як цілости етнічної, але й до народних мас у тому часі. Але історик може в своїй праці виявляти симпатії не до народу, як людової маси, а до панівної тоді верстви аристократів або самого володаря. Ні в першім, ні в другім випадку такий історик не перестає бути об'єктивним вченим, бо він подає сумлінно всі джерела і всі факти, а тільки при аналізі цих джерел і фактів може виявити свій погляд на події і діючі історичні постаті.

Михайло Грушевський був народником в обох аспектах. Він відобразив історичний розвиток українського народу, як самостійної етнічної спільноти у всіх ділянках життя, а разом з тим — був народником в аспекті симпатій до народу, як люду. Ці симпатії до

українського люду цілком зрозумілі, бо в новітніх часах, коли діяв Грушевський, український народ не мав ніяких інших суспільних кляс, як тільки велику більшість селянства (до 95 відсотків) і невеличку клясу індустріяльного українського пролетаріяту та прошарки інтеліґенції. Власне, метою діяльности Грушевського була перемога цього селянського народу і уконституювання його як нації в своїй державі.

В попереднім розділі ми навели оцінку *Історії України-Руси* Михайла Грушевського, яку дав проф. Степан Томашівський тому, що його називають критики Грушевського найвизначнішим істориком-державником.[5] Томашівський, як ми бачили, оцінює працю Грушевського найвище у порівнянні з усіми українськими істориками.

5. Див. Борис Крупницький, "Михайло Грушевський і його історична праця" (Вступ до першого тому *Історії Укаїни-Руси*, перевиданого в Ню-Йорку "Книгоспілкою", 1954, стор. XXI.